

Broj 2.

Teorija države

Ingo Stützle, Michael Heinrich, John Kannankulam,
Heide Gerstenberger, Werner Bonefeld

Klase i klasna borba u Marxovoj kritici političke ekonomije

Polemika Karl Reitter vs. Michael Heinrich

Tranzicija: slučaj Slovenije

Branko Bembič

Recenzije

Darko Suvin, Ursula Huws,
Raymond Williams, Robert Hewison

3k: kapital , klasa , kritika

Impressum:

Naziv: 3k: kapital, klasa, kritika

br. 2/ 2015.

ISSN 1849-6210

Naklada: 500

Uredništvo:

Stipe Ćurković, Marko

Kostanić,

Mislav Žitko

Grafičko oblikovanje i prijelom:

Iva Marčetić

Lektura:

Marko Kostanić, Stipe Ćurković

Tisak:

Kerschhoffset

Izdavač:

Centar za radničke studije,

Zagreb

Adresa uredništva:

10000 Zagreb, Ljudevita

Posavskog 36

e-mail: info@radnickistudiji.org

www.radnickistudiji.org

CRS Centar
za radničke
studije

Časopis izlazi dva puta godišnje uz potporu
Rosa Luxemburg Stiftunga, Southeast Europe

3k: kapital, klasa, kritika časopis je Centra za radničke studije. Njegov sadržaj je teorijski, njegove intencije su teorijske i političke. Veliko ideološko “čišćenje” intelektualnog i političkog života postjugoslavenskih društava od svakog traga marksizma, za posljedicu je imalo pogubno osiromašenje konceptualnog aparata za analizu i kritiku dramatičnih društvenih promjena koje su nastupile s agresivnom i obuhvatnom restauracijom kapitalizma u regiji. Kritičko i teorijsko samoosiromašenje reflektiralo se i u političkoj i ideološkoj dezorijentaciji ljevice i eroziji njezinog društvenog značaja. Programatika i urednička politika *3k* proizlaze iz čvrstog uvjerenja da obnova recepcije Marxove kritike i pluralizma suvremenih marksističkih teorija predstavljaju nužan uvjet raskida s intelektualnim i političkim *statusom quo*. Doprinos obnovi systemske analize i kritike kapitalizma i teorijskom produbljivanju njihove recepcije u regiji, nadamo se, doprinos je i afirmaciji perspektive njegova nadilaženja.

Sadržaj:

Teorija države

Uvod.....	7
Ingo Stützle: Teorije države ili “ziheraši svijeta, ujedinite se!.....	19
Michael Heinrich: Granice “idealnog presjeka”: o odnosu kritike ekonomije i analize države kod Marxa	39
John Kannankulam: Rasprava o derivaciji države 1970-ih: pozadine, pozicije, kritike.....	55
Heide Gerstenberger: Kapitalistička državna moć.....	87
Werner Bonefeld: Europski ekonomski ustroj i transformacija demokracije: o klasi i pravnoj državi	101

Klase i klasna borba u Marxovoj kritici političke ekonomije: polemika Karl Reitter vs. Michael Heinrich

Uvod.....	125
Karl Reitter: Kapitalizam bez klasne borbe? <i>Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije</i> Michaela Heinricha	131

Michael Heinrich: Koje klase, koje borbe? Odgovor na tekst Karla Reittera " <i>Kapitalizam bez klasne borbe?</i> "	145
---	-----

Tranzicija: slučaj Slovenije

Uvod	157
Branko Bembič: Odnosi snaga u slovenskoj tranziciji i organizacije radničke klase	161

Recenzije

Krešimir Zovak: Darko Suvin, <i>Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije</i>	195
Darko Vesić: Ursula Huws, <i>Labour in the Global Digital Economy: The Cybertariat Comes of Age</i>	201
Goran Pavlić: Raymond Williams, <i>Politics and Letters: Interviews with New Left Review</i>	207
Vesna Vuković: Robert Hewison, <i>Cultural Capital: The Rise and Fall of Creative Britain</i>	213

Teorija države

Donedavno, eroziju historijskog značaja države i mnogi su teoretičari ljevice proglašavali jednom od temeljnih značajki epohe. Pod egidom "teorije globalizacije" isticalo se dalekosežne tektonske promjene historijskog značaja nacionalne države i njezina odnosa spram kapitala. U svojim emfatičnijim i radikalnijim izvedbama, taj je diskurs (nehotice?) zrcalio imaginarij neoliberalnog trijumfalizma i njegovih glasnogovornika: ne samo po pitanju značaja i uloge države, dijagnostička udaljenost između *Imperija* Hardta i Negrija i Svijeta kao ravne ploče Thomasa Friedmana ispostavila se bitno kraćom nego što to prvima može biti po volji¹. Izbijanje financijske i ekonomske krize 2007/2008. na dramatičan je način ilustriralo neodrživost teze o "eroziji" važnosti države u suvremenom kapitalizmu. Politika primata borbe protiv inflacije i proklamirani ideal "povlačenja" države iz ekonomije gotovo preko noći su zamijenjeni koordiniranim akcijama državnog spašavanja privatnog financijskog sektora, i to dotad neviđenih financijskih razmjera. Pored svih svojih ostalih učinaka, najveća kriza kapitalizma poslije Velike depresije tako je pokazala i radikalnu neadekvatnost svih simplističkih narativa o "kraju države".

Brojni komentatori i teoretičari reagirali su na to tezom o "povratku države" ili o "povratku Keynesa" na povijesnu scenu. No i to kretanje klatna u suprotnom smjeru vrlo se brzo ispostavilo jednako preuranjenim i površnim kao i ono što mu je prethodilo. Dominantni smjer kriznih politika nije vodio ka restauraciji poslijeratnog kejnzijanizma, nego je iznova potvrdio dubinsku preferenciju neoliberalnih rješenja, sada često lišenih ranijih demokratskih obzira i proceduralnih inhibicija. I ovdje je kompleksna i često netransparentna mreža tržišta, transnacionalnih institucija, nacionalnih država i njihovih složenih interakcija potvrdila deficitarnost mnogih lijevih teorijskih pokušaja njihova odgonetanja.

O korijenima tih slabosti nije moguće govoriti izvan konteksta ekonomskog i političkog razvoja posljednjih nekoliko desetljeća. Historijsko uzmicanje socijalne države pred onim što se danas često naziva neoliberalnom ofenzivom ili kontrarevolucijom, za velike dijelove ljevice značio je svođenje vlastite pozicije na pozivanje

¹) Za kritičku debatu oko *Imperija* na ljevici, vidi: Gopal Balakrishnan (ur.), *Debating Empire*, Verso, London, 2003.

na njezinu obranu. Iako je taktički razumljiv, defenzivni karakter tog manevra historijski je evidentan. Postepena ali brza erozija društvenog značaja ljevice u Europi od 1970-ih naovamo zrcali se u skromnosti njezine programatike: zaštita stečenih prava, očuvanje kakve-takve mreže socijalnih institucija i politika i slični zahtjevi zamijenili su nekadašnje, bitno ofenzivnije i ambicioznije namjere. Otvoreni prelazak socijaldemokracije s Blairom i Schröderom u neoliberalni tabor, aktere lijevo od nje često je povukao u smjeru nekoć socijaldemokratskih pozicija. U tom preslagivanju nisu nestale samo komunističke partije s političke scene (najdramatičnije u Italiji i Francuskoj), nego i nekadašnje kritike socijalne države iz teorijskog i političkog repertoara ljevice.

Ako velik dio ljevice danas argumentira simplističkim oprekama država/tržište, onda to vjerojatno nije samo posljedica taktičkih kalkulacija, nego i efektivnog zaborava kompleksnijih rasprava i argumenata iz ranijeg doba. Demontaža socijalne države i prodiranje tržišnih odnosa u gotovo sve društvene sfere zasigurno pogoduju političkoj privlačnosti mobilizacije sjećanja na doba vrhunca države blagostanja. Braneći nasljeđe socijalne države, ljevica brani i rezultate historijskih borbi subalternih klasa. No ono što time nestaje iz vidokruga cijeli je niz pitanja o historijskom karakteru socijalne države, tj. o dimenziji njezine funkcionalnosti za poslijeratni kapitalizam. Povratak na analize koje su proizašle iz kritičkog bavljenja socijalnom državom i njezinim "iluzijama" nije samo od historiografskog interesa. U tijeku rasprava koje su se vodile od 1970-ih, vrlo se brzo dospjelo i do pokušaja određenja strukturnih invarijanti u odnosu država/kapitalistički način proizvodnje. Ma kako se danas pozicionirali spram pojedinačnih rezultata i zaključaka tih analiza, njihova trajna vrijednost leži u činjenici da su otvorile pristupe problematici države koji nadilaze i dalje široko rasprostranjena instrumentalistička shvaćanja. Pojednostavnjeno rečeno, država u kapitalizmu ne postaje kapitalističkom tek kada otvoreno promiče interese pojedinačnih kapitala, niti promicanje tih interesa nužno proizlazi iz politike favoriziranja, korumpiranosti političara ili ilegalnih zakulisnih igara. Sama klasna neutralnost liberalne građanske države, njezino dosljedno jamčenje vlasničkih prava nad kapitalom i radnom snagom efektivno osigurava reprodukciju klasnih odnosa, a time

i kapitalističkog načina proizvodnje koji se na njima temelji. Pored toga, zavisnost poreznih prihoda – a time i mogućnost državnog financiranja socijalnih i drugih programa – o ukupnoj ekonomskoj aktivnosti u dominantno kapitalističkoj proizvodnji predstavlja strukturnu polugu pritiska na državu, a time i limit autonomije njezine politike u odnosu na potrebe kapitala (kojemu uvijek ostaje i mogućnost investicijskog štrajka kao dodatno sredstvo pritiska).

Ta određenja države u kapitalizmu vrijede i za period “države blagostanja” i za epohu neoliberalnog napada na nju. Utoliko je svaka lijeva kritika neoliberalizma koja ih ignorira i politički zaziva jednostavan “povratak državi blagostanja” nužno kratkovidna i neadekvatna. No svijest o strukturnim limitima ne mora biti istoznačna s političkim defetizmom. Svijest o dometima i granicama, distinkcija između onoga što je invarijanta i onoga što je povijesno relativno otvorena varijabla prije svega je stratejski neophodan orijentir djelovanja, kako za borbe u kapitalizmu, tako i za formulaciju programa njegova nadilaženja koji će uzeti u obzir svu problematičnost i kontradikcije apela na državu kao instrumenta transformacije i neće bježati od teorijskih i političkih poteškoća koje za lijevu politiku iz toga proizlaze². A to mora podrazumijevati i svijest o eksplanatornim granicama

2) Državu, unatoč svim tim ograničenjima, nije moguće jednostavno otpisati kao faktor borbe radništva i stratejski ulog u projektu nadilaženja kapitalizma. Michael Lebowitz je iznio tezu da su marksističke analize države iz 1970-ih koje su teorijski oslonac tražile u *Kapitalu* nužno zrcalile jednostranost *Kapitala*, u kojemu su radnici tretirani prvenstveno iz perspektive kapitala. Zbog toga su i analize države koje su iz toga proizlazile naglasak stavljale na pitanja strukturnih odnosa države s kapitalom i njezine funkcionalnosti za kapital. Kako Marx nikad nije napisao knjigu o najamnom radu, najavljen u planu od šest knjiga, nikad nije elaborirao “političku ekonomiju radničke klase” na razini sistematičnosti političke ekonomije kapitala u *Kapitalu*. To je imalo dalekosežne posljedice za recepciju Marxove kritike u cjelini. Na planu teorije države, tako su zanemareni ili s neadekvatnom ozbiljnošću tretirani i iskazi u *Kapitalu* u kojima Marx, primjerice u kontekstu diskusije o borbama za dužinu radnog dana, govori o *većem* značaju države za radničku klasu, nego što ga ona ima za kapital – iz jednostavnog razloga što je u kapitalizmu kapital *čisto ekonomski* uvijek jači od radnika, koji za vlastitu reprodukciju ovisi o uspješnoj prodaji svoje radne snage. Tek kada radnici borbi za vlastitu reprodukciju uspiju dati *politički oblik* imaju šansu da putem državne politike i zakonodavstva ojačaju vlastitu poziciju u odnosu na kapital. To dakako ne znači da te borbe nužno imaju revolucionarni karakter, niti su time opozvani limiti autonomije državne politike u odnosu na kapital (povijest socijaldemokracije je prava historijska enciklopedija podsjetnika na realnost tih ograničenja). Pa ipak, lijevica nema druge alternative nego se nadovezivati na te borbe i integrirati ulogu države u svoje strategije. Bijeg od tih kompleksnosti i kontradikcija za cijenu može imati samo rastuću teorijsku i političku irelevantnost lijevice. Vidi Michael Lebowitz, “Situating the Capitalist State”, u: *Following Marx*, Haymarket, Chicago, 2009., str. 327-338. Za sistematsku teorijsku elaboraciju “političke ekonomije radničke klase”, koju Lebowitz predlaže kao korektiv jednostranosti *Kapitala*, vidi: Michael Lebowitz, *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class, Second Edition*, Palgrave, 2003. Za primjer oštre kritike lijevice koja kategorički nije stratejsku relevantnost države za projekt fundamentalne društvene transformacije, vidi: Michael Lebowitz, “Holloway's Scream: Full of Sound and Fury”, u: *Historical Materialism*, 13:4, 2005., str. 217-231.

analize države u kapitalizmu na razini strukturnih invarijanti, pogotovo ako one – eksplicitno ili implicitno – polaze od liberalne građanske države kao kapitalističke “normalnosti”. Historijski raspon različitih konkretnih oblika države u kapitalizmu ukazuje na to da je prostor za varijacije prevelik za dedukciju konkretnih oblika države iz najopćenitijih strukturnih uvjetovanosti. Analiza potonjih neophodno je sidrište i brana protiv iluzornih očekivanja od države u političkim projekcijama ljevice. No ako se analiza na tom mjestu zaustavi ne prijete samo “deduktivizam” i jednostrani funkcionalizam, nego – a o tome svjedoči i tijek rasprava o derivaciji države u Njemačkoj 1970-ih – i opasnost da se historijski specifično (primjerice liberalna građanska država i vladavina prava) ilegitimno uzdiže u ahistorijsku strukturnu normu. Konkretna historijska istraživanja su jedini korektiv takvim tendencijama. “Devijacije”, ako se ispostave kao historijski brojnije od “norme” povratno bacaju i svjetlo sumnje na plauzibilnost norme kao teorijskog konstrukta. Historijski fašizam nije samo podsjetnik na povijesnu mogućnost kapitalističke države lišene liberalno-demokratskih obzira, nego – u kontekstu sve evidentnijih autoritarnih tendencija posljednjih (post?)kriznih godina – i upozorenje o mogućim opasnostima neposredne budućnosti.

Tekstovi u ovom prijevodnom bloku nadovezuju se na seminar Centra za radničke studije održanog 17. i 18. listopada 2014. godine, pod naslovom “Kapital, država i europska integracija”. Kao što sam naslov seminara sugerira, rasprava je bila smještena u kontekst procesa europske integracije i implikacija koje za teoriju države iz toga proizlaze. Kriza je pokazala da integracija sve više poprima prividno paradoksalni oblik produblivanja socio-ekonomske fragmentacije duž nacionalnih linija i opipljive regionalne polarizacije na centar i periferiju. Centripetalne i centrifugalne sile preklapaju se i isprepliću u kompleksnom procesu čije dugoročne implikacije po samu budućnost europskog projekta nipošto nisu jasne. Sve autoritarniji karakter kriznih politika predstavlja dugoročne opasnosti za subalterne klase i ugrožava formalno-demokratske standarde koje se dugo držalo ireverzibilnim historijskim dostignućem. Paralelno, novi uspon desnog populizma diljem Europe pokušava profitirati od

socio-ekonomske degradacije, rastuće nesigurnosti i gubitka iluzija u politički *mainstream*. Hvatajući se u koštac s tim kompleksnim fenomenima, seminar je pokušao podsjetiti na neka fundamentalna pitanja o prirodi kapitalističke države i pred tom pozadinom analizirati implikacije transfera nekih od prerogativa nacionalnih država na EU i transnacionalne institucije, posljedične “podjele rada” između nacionalne i nadnacionalne razine, klasnog karaktera tih procesa, implikacija za demokratske standarde, kao i latentne (i manifestne) kontradikcije tih procesa i perspektive njihova budućeg razvoja. Pored diskutanata iz regije, na seminaru su kao izlagači sudjelovali Werner Bonefeld, John Kannankulam i Jens Wissel, a preko skypea i Bob Jessop, koji je u zadnji trenutak morao otkazati svoj dolazak u Zagreb. Video snimke svih izlaganja i sesija diskusije javno su dostupne na youtube kanalu SkriptaTv.

S izuzetkom članka Wernera Bonefelda, tekstovi koji slijede ne temelje se na izlaganjima na tom seminaru. Umjesto toga, pokušavaju pružati osnovni uvid u teorijsku pozadinu i povijesnu putanju rasprava o teoriji države koje su na samom seminaru – što zbog njegova užeg tematskog fokusa, što zbog nedostatka vremena – nužno ostale nedovoljno elaborirane. Tekst Ingoa Stützlea daje kratak panoramski pregled razvoja teorija država od građanske teorije, čiji početak Stützle locira već kod Machiavellija, preko Hobbesa, Lockeja, Rousseaua i Hegela; zatim od Marxa i Engelsa, sve do kasnijih marksističkih pristupa: od teorija koje su dominirale u II. i III. Internacionali do ključnih autora poslije Drugog svjetskog rata, uključujući Gramscija (čija recepcija počinje u poslijeratnom periodu), njemačke Rasprave o derivaciji države, Althussera, Poulantzasa i njegove recentnije recepcije. Michael Heinrich se, s njemu svojstvenom filološkom akribijom, detaljnije bavi državno-teorijskim iskazima kod samoga Marxa u različitim fazama njegova teorijskog razvoja, ali i njihovom različitom recepcijom u kasnijim marksističkim pristupima³. John Kannankulam daje pregled ključnih

3) Michael Heinrich je 13.03. 2014. u Zagrebu održao predavanje “The bourgeois state: class domination on the basis of freedom and equality”, u sklopu CRS-ova ciklusa predavanja na temu teorije države, programskog fokusa CRS-ovih aktivnosti te godine. Osim Heinricha, predavanja te su godine održali i Leo Panitch, Ishay Landa, Joachim Becker i Hrvoje Paić. Kao i u slučaju seminara, video snimke svih predavanja mogu se pronaći na youtube kanalu SkriptaTv.

momenata razvoja njemačke Rasprave o derivaciji države, njihovih teorijskih postignuća, ali i limita i slijepih ulica u očima kritičara⁴. Heide Gerstenberger, inače i sama važna sudionica Rasprave o derivaciji države 1970-ih i njezina kasnija kritičarka, argumentira u korist konkretnih historijskih istraživanja i ukazuje na nedostatnosti svakog pokušaja čiste "derivacije"⁵. Zaključno, s tekstom Wenera Bonefeld, prelazimo s terena marksističkih rasprava na teoriju države njemačkog ordoliberalizma. Analizom ordoliberalnih rasprava, Bonefeld pokazuje do koje mjere su promašena rasprostranjena shvaćanja o neoliberalnoj teoriji kao pukom povratku *laissez faireu*. S onu stranu simplističke opreke država/tržište, ordoliberalizam je teoretizirao (i zagovarao) *aktivnu* državu kao instancu uspostave i jamca neometanog odvijanja tržišnog natjecanja.

Pri izboru tekstova za ovaj prijevodni blok, naglasak je ponovno na njemačkim autorima i raspravama. Ipak ne vjerujemo da se time izlažemo prevelikoj opasnosti prenamaglašavanja značaja njemačkih doprinosa temi. Iako bi se dalo argumentirati da si uvodni pregled marksističkih rasprava o teoriji države ne može priuštiti prelaženje preko tako važnih i utjecajnih autora poput Gramscija i Poulantzas, vjerujemo da upravo njihova vidljivost i utjecajnost do određene mjere opravdava izostavljanje tekstova koji bi se primarno ili isključivo bavili prikazivanjem i vrednovanjem njihovih teorijskih doprinosa (iako se dakako autori u ovom bloku neminovno referiraju i na njih). Kako se velik dio suvremenih diskusija o Gramsciju i Poulantzasu i njihovom utjecaju odvija na engleskom, dakle na jeziku kojim većina zainteresiranih čitatelja iz regije vlada u dovoljnoj mjeri da bi te rasprave pratila, urednički naglasak na njemačkim autorima i

4) Mnogi ključni tekstovi njemačke rasprave dostupni su u engleskom prijevodu, iako u nekim slučajevima u drastično skraćenom obliku, u: John Holloway i Sol Picciotto (ur.), *State and Capital: A Marxist Debate*, Edward Arnold, London, 1978. Za uvid u anglofone diskusije i njihovu često kritičku recepciju njemačkih rasprava, vidi: Simon Clarke (ur.), *The State Debate*, St. Martin's Press, New York, 1991. Za obuhvatniji pregled razvoja marksističkih rasprava o teoriji države, posebno poslije Drugog svjetskog rata, vidi: Bob Jessop, *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Martin Robertson & Co, Oxford, 1982. Cjeloviti pdf Jessopove knjige dostupan je na autorovoj web stranici: <https://bobjessop.files.wordpress.com/2013/11/a-1982-jessop-capitalist-state.pdf>

5) CRS je i Heide Gerstenberger bio uputio poziv za sudjelovanje na seminaru iz 2014. Zbog zdravstvenih razloga, Gerstenberger je taj poziv morala odbiti. Tekst iz ovog temata temelji se na njezinom nešto kasnijem izlaganju u Ljubljani, održanog 12.03.2015. u organizaciji tamošnjeg Inštituta za delavske studije.

raspravama treba prije svega shvatiti kao korektiv jezično uvjetovane anglofone pristranosti recepcije, a ne kao vrijednosni sud o njihovoj većoj teorijskoj relevantnosti.⁶

Zaključno, nekoliko riječi o specifično regionalnim uvjetima recepcije ovoga temata. Ne treba posebno naglašavati i dalje izrazito neprijateljsku klimu za svaku vrstu marksističke teorije i argumentacije u akademskom prostoru i javnim raspravama. Degradacija teorijske reputacije marksizma u post-socijalističkom periodu nažalost je značila i potonuće mnogih ranijih intelektualnih resursa i referenci, što se reflektira i u često neadekvatnom nivou teorijske refleksije o tako važnim i kompleksnim temama kao što je primjerice teorija države u diskusijama i javnim intervencijama regionalne ljevice. Ovaj temat sam po sebi to neće promijeniti, ali se nadamo da će poslužiti kao poticaj za produblјivanje teorijske refleksije (barem u okvirima jezičnog prostora nekadašnjeg srpsko-hrvatskog, a današnjeg BHS-a). No daljnji koraci u tom smjeru trebali bi podrazumijevati i ponovno recepcijsko otkriće “izgubljenih” intelektualnih resursa. Među njima istaknuto mjesto zauzima beogradski časopis *Marksizam u svetu* (MuS). U periodu svoga izlaženja od 1974-1989. godine, MuS je, pod urednikom Milošem Nikolićem, pokušao fungirati kao intelektualni most između jugoslavenskog prostora i međunarodne marksističke teorijske proizvodnje, pokrivajući pritom impresivan raspon tema. Iz današnje perspektive zapanjuju prije svega dvije stvari: prvo, urednička ažurnost i “instinkt” pri selekciji tema i autora (čiji popis se danas čita kao *who-is-who* recentnije povijesti marksističke teorije). Drugo, barem ako je suditi po dominantnoj putanji unutar-jugoslavenskih rasprava, izostanak njihove ozbiljnije recepcije u lokalnom kontekstu. U nedostatku ozbiljne monografske obrade te teme, o razlozima za potonje možemo samo spekulirati, no sigurno nije beznačajno da MuS počinje izlaziti u zaoštrenoј intelektualnoj klimi 1970-ih (definitivno gašenje *Praxisa* 1974., iste godine kada se pojavljuje prvi broj MuS-a, samo je jedan

⁶ Iz istih razloga izostavljeni su i potencijalno zanimljivi tekstovi već spomenutih, anglofonih autora poput Boba Jessopa, Simona Clarkea i Michaela Lebowitza (ali i, primjerice, Ralpa Milibanda). Činjenica da se na njih ipak referiralo već u ovom uvodnom tekstu, ujedno je putokaz čitateljima da cjelovitiji uvid mora uzeti u obzir i te, ovdje izostavljene autore i doprinose.

od simptoma nove rigidnosti jugoslovenskih vlasti). Kao što je poznato, sedamdesete smjenjuje finalno, duboko krizno desetljeće jugoslovenskog projekta, s postepenim ali sve glasnijim usponom nacionalizma i sve agresivnijom delegitimacijom socijalizma kao dominantnim intelektualnim i ideološkim značajkama tog perioda. O jugoslavenskoj krizi, MuS je šutio, iako se, da je bilo političke volje i uredničke hrabrosti, zasigurno moglo pronaći i međunarodnih autora koji bi bili kompetentni i spremni pisati o njoj. Povijest MuS-a i njegove recepcije tako je na više razina povijest propuštenih prilika. Ostaje impresivna arhiva prijevoda radova brojnih marksističkih autora aktivnih u periodu izlaženja MuS-a. Teorijski razvoj ljevice u regiji može samo profitirati od ponovne recepcije tekstova iz arhive MuS-a, koju bi što prije trebalo digitalizirati i kompletnu učiniti javno dostupnom. Možemo se samo nadati da će se to u skorijoj budućnosti i dogoditi.

MuS se kroz godine više puta vraćao teoriji države. Broj 7-8 iz 1976. donosi temat "Marksizam i država" koji uključuje prijevode tekstova Eike Henning, Lothara Kühlena, Gerta Schäfera, Hala Drapera, Henrija Lefebvrea, Lucia Collettija, Lucia Magrija i drugih. Već sljedeće godine, u sklopu temata "Teorija i praksa socijaldemokracije", donosi cjeloviti prijevod opsežnog teksta Wolfganga Müllera i Christel Neusüß "Iluzija državnog socijalizma i protivrečnost između rada i kapitala", izvorno objavljenog 1970. godine. Taj je tekst bio ishodište Rasprave o derivaciji države u Zapadnoj Njemačkoj. U broju 8 iz 1980. godine MuS donosi prijevod važne rasprave o kapitalističkoj državi između Ralpa Milibanda i Nicosia Poulantzasa, izvorno vođene između 1969. i 1976. na stranicama *New Left Reviewa*. Broj 5 MuS-a iz 1982. godine posvećen je tematu "Aktualne rasprave o državi", koji uključuje tekstove Almara Altvatera, Rossane Rossande, Guisseppea Vacce, Biagia de Giovannija, Danila Zola, Francescoa Cavazzatija, Piera Alda Rovattija, Norberta Bobbia, Cesarea Luporinija, Ottoa Kallscheuera, Carle Pasquinelli, Etienna Balibara, Christine Buci-Glucksmann, Maria Teloa, Suzanne de Brunhoff i Giacoma Marramaoa. Broj 11 iz 1983. godine donosi temat "Križa 'države blagostanja'", s tekstovima Jürgena Hoffmanna, Elmara Altvatera, Petera Leonarda, Ulfa Himelstranda, Marine Bianchi, Erica Hobsbawma, Iringa Fletschera, Clausa Offea,

Hugha Mosleya i drugih. Broj 4 iz 1984. godine posvećen je temi "Kritika političke ekonomije i teorija države. Izbor tekstova za temat je načinio Elmar Altvater, važan protagonist u njemačkim raspravama 1970-ih. Broj uključuje Altvaterov tekst pisan u koautorstvu s Jürgenom Hoffmannom, u kojemu autori daju pregled tijeka Rasprave o derivaciji države. I ostali tekstovi u tematu su ili važni doprinosi toj raspravi ili pokušaji njezine kritičke evaluacije u cjelini. Broj tako uključuje i po jedan samostalan tekst Altvatera i Hoffmanna, dva teksta Joachima Hirscha, jedan tekst Heide Gerstenberger, jedan samostalan tekst Bernharda Blankea i jedan koji Blanke potpisuje u koautorstvu s Ulrichom Jürgensom i Hansom Kastendiekom. Osim tekstova u navedenim brojevima i tematima, MuS je tijekom godina objavljivao i pojedinačne tekstove o teoriji državi u brojevima s drugim tematskim fokusom. Kao i u slučaju mnogih drugih tema koje je MuS kroz temate pokrивao u periodu svoga izlaženja, ni ozbiljnije upućivanje u marksističke rasprave o državi neće moći zaobići ponovno otkriće i kritičku recepciju ovog i danas važnog fundusa tekstova.

Stipe Ćurković

Teorije države ili “Ziheraši svijeta, ujedinite se!”

Ingo Stützle

...a država nije san, nego ostaje poput moga jastuka stanje koje me oblikuje, koje upravlja puknutim koncima i svijetom, koje se kreće kroz mene i mene...

- Blumfeld¹

Građanska historiografija ima naviku pojmove koji potječu iz moderne strukture društvenih formacija projicirati na prošlost i time naturalizirati društvene odnose. U lijevim se raspravama o tome iscrpnije diskutiralo gotovo isključivo u odnosu na pojmove nacije i naroda. Za mnoge druge pojmove političke svakodnevice, takva rasprava praktički nije ni započeta. To je slučaj i s pojmovima “rada” i “države”.

“U prvom kamenu koji je divljak bacio na gonjenu zver, u prvom štapu koji je dohvatio da skine s drveta plod koji rukama nije mogao doхватiti, vidimo prisvajanje izvesnog artikla u svrhu sticanja nekog drugog, i na ovaj način otkrivamo—poreklo kapitala”. Ovu opasku engleskog ekonomista Roberta Torrensa Marx koristi, kao što to često čini, kako bi se narugao modernoj građanskoj teoriji: “Verovatno se ovim prvim štapom dade objasniti i zašto u engleskom reč ‘stock’ znači štap i kapital” (MED 21, 169). Za građansku svijest, čovjek je oduvijek privređivao u obliku kapitalističkih odnosa, a čak i država je zapravo oduvijek postojala – ona je jedan od čovjekovih prirodnih načina egzistencije. Platonova *Politeia*, napisana 387 godina pr.n.e., nije bez razloga prevedena kao Država. Razmotri li se to što se naziva “državom” malo preciznije, uvidjet će se da je to “za nas” možda država; no sa svime onime što mi danas podrazumijevamo pod građanskom državom to nema nikakve veze. U trećem tomu *Kapitala*, nalazimo kod Marxa pametnu i inspirativnu opasku da forma eksploatacije, tj. odnos vlasnika sredstava za proizvodnju prema neposrednim proizvođačima, određuje političku formu odnosa suvereniteta i zavisnosti, ukratko, specifičnu formu “države” (usp. MED 23, 658 i dalje).

1) Indie-pop grupa iz Hamburga, aktivna od 1990. do 2007., nazvana po liku iz pripovijetke Franza Kafke (op. ur.).

Za razliku od srednjovjekovnih kmetova koji su bili u odnosu osobne zavisnosti spram “svojih” feudalaca, koji su, pak, taj odnos po potrebi provodili silom, moderni najamni radnici suočavaju se s kapitalistima kao formalno slobodni i jednaki vlasnici. Atomizirani pojedinci ekonomski su dio društva kao privatni vlasnici, preko novca, a s druge strane, politički, kao pravni građani. Ekonomija i politika predstavljaju dvije međusobno relativno odvojene sfere, bez vodećeg ili dominantnog subjekta u tom odnosu. Ipak, obje sfere strukturno upućuju jedna na drugu. Nema kapitalizma bez građanske države, niti građanske države bez kapitalističkog odnosa. Međutim, ni jedno ni drugo nije palo s neba, niti je izrod nekog čisto intelektualnog dostignuća.

Rana građanska teorija: Machiavelli

Građanske teorije države reflektiraju određeni stupanj razvijenosti kapitalističkog odnosa i s njim povezanih odnosa koji društvo strukturiraju kao kapitalističko.

Kapitalizam je svoj historijski početak, između ostalog, imao u talijanskim gradovima-državama, koji su svojom dominacijom nad regijom rastvarali feudalne strukture. Taj se proces percipirao kao raspadanje i kriza društvenog poretka. U to je vrijeme Niccolo Machiavelli (1467-1527.) formulirao “priručnik” političkoj vladavini: “il principe”. Machiavelli je zato toliko zanimljiv jer se kod njega može govoriti o koncipiranju društva i politike kao međusobno relativno odvojenih sfera. Politika se, u formi apsolutne moći države, koja ne samo da se utemeljuje iz same sebe, nego i samu sebe ima za svrhu, pojavljuje kao suverenitet. Religiozni i srednjovjekovni svjetonazori pucaju pod pritiskom; društveni poredak više ne strukturiraju vjera i nada u spasenje, pozivanje na boga u legitimacijske svrhe više nije potrebno. Machiavelli pokušava političku moć osloboditi morala. Svijet se shvaća kao imanencija strukturirana moću. Budući da Machiavellijevi spisi imaju za cilj posredovati primjenu umijeća vladanja u praksi, Machiavelli polazi od toga da principi uvijek moraju biti adekvatni konkretnim okolnostima. Lav i lisica, kao simbolični životinjski oblici, utjelovljuju umijeće vladanja nasiljem i pristankom. Pritom religija za Machiavellija kao instrument vladanja ima centralnu ulogu za legitimiranje suverena – što je teorijska figura koju kasnije preuzima marksist Gramsci. Iako princ ima organizirati posjedničke klase stanovništva protiv stranih sila ili pape, još ne postoji imaginirani, prirodnim pravima opremljeni narod kao suveren.

Teorije društvenog ugovora: Hobbes, Locke i njegovi prijatelji

Sljedećim građanskim teorijama države u temelju je ležala konstrukcija o društvenim ugovorima, koja međutim počiva na pretpostavkama koje i same zahtijevaju objašnjenje: pretpostavke o ravnopravnom individuumu i individuumu

uopće. Nipošto naime nije samorazumljivo da se ljudi međusobno shvaćaju kao subjekte, i to još kao ravnopravne subjekte. Individuum je otkriven ne samo u teoriji spoznaje i teologiji, već i u umjetnosti. Umjetnici su prvi put počeli slike potpisivati svojim imenima; mogućnost spoznaje smještena je u svijest izoliranog subjekta i oslobođena tradicionalnih normativnih sustava. Time započinje i teorijsko razdvajanje tijela i duha, koje se tek s Merleau-Pontyjem i Foucaultom susreće s ponovnim pokušajima teorijskog nadilaženja. Sa sve većom sekularizacijom i uspostavom kapitalizma – trgovački kapital u Nizozemskoj i kapitalistička poljoprivreda u Engleskoj – nastaje novi subjekt: (muški) vlasnik-individualist. Oslobođenjem od tradicionalnih oblika područstvljenja, nastupa “negativno područstvljenje”, kao odnos spram općih sila: novca i države, kao politički transformiranog oblika. Kao što je to Ralf Dahrendorf jednom prilikom formulirao, društvo tek naknadno ulazi u igru, kao nezgodan, iritantan faktum.

Prvi koji je formulirao neki oblik društvenog ugovora bio je Thomas Hobbes (1588-1679.). Na pozadini engleskog građanskog rata i sekularizacije vladavine, identificira dva problema: prvo, problem uvjeta mogućnosti mira, koji je, prema Hobbesu, uvjet umjetnosti i privređivanja. Drugo, problem nužnosti legitimne svjetovne vladavine nakon što je u Engleskoj građanstvo u usponu zajedno s monarhijom svrgnulo aristokraciju i crkvu.

Temeljna figura svih društvenih teorija imaginarno je prirodno stanje i ugovor između izoliranih pojedinaca (društveni ugovor) ili između tih pojedinaca i neke opće sile (ugovor o vlasti). Kod Hobbesa, prirodno je stanje konstruirano preko jednakosti individua kao konkurenata u njihovom nagonu za opstanak. Pritom je kod Hobbesa poptuno očigledno referiranje na posjedničko građanstvo. U tom stanju konkurencije svaki je čovjek drugom čovjeku vuk. Dokaz da se Hobbes, međutim, još uvijek nalazi u feudalnim odnosima činjenica je da uzrokom konflikata smatra ne samo ekonomsku konkurenciju, nego i žudnju za slavom. Tek strah od smrti i želja za ugodnijim životom navode ljude na to da napuste “prirodno stanje” i počnu razumno reflektirati. Naturalizacijom tih odnosa isključena je bilo kakva kritika stanja stvari. Štoviše, Hobbes iz toga izvodi zaključak o nužnosti jedne opće sile: “ugovori bez mača puke su riječi”, tvrdi Hobbes. No država nije ugovorni partner, nego ljudi na nju prenose svoja prava, čime se država tek konstituira. Pred državom ne postoje ni pravo, ni vlasništvo, ni “dobro” ni “zlo”. Jedino pravo je pravo na vlastiti život, a time – i ovdje je Hobbes skoro pa progresivan – i pravo na kukavičluk u ratu, odnosno, dezertiranje. Država je kao stvoreni “smrtni bog” uvijek sredstvo, nikada svrha samoj sebi, a njena “artificijelnost”, njena od čovjeka stvorena priroda, očigledna je. Ako država nije u mogućnosti garantirati živote svojih građana i građanki,

onda oni imaju pravo na otpor. S razlikovanjem javne (država) i privatne sfere (vlasništvo), koja je opstala do danas, Hobbes je u pravom smislu te riječi prvi teoretičar građanskog društva.

I John Locke (1632-1704.) se poziva na varijantu prirodnog stanja, ali iz drugačije društvene pozadine. Buržoazija se već učvrstila, a kapitalistička robna proizvodnja, produbljena društvena podjela rada i najamni rad već su se bili nametnuli.² Kapitalistički odnos i “nijema sila [tih] odnosa” (Marx) uvelike su bili dokinuli odnose osobne zavisnosti. Locke uviđa da i radna snaga cirkulira kao roba. No njezini vlasnici, radnici, samo su objekt djelovanja države i buržoazije. Forma svjetovne vladavine još uvijek je bila krhka, zbog čega katolici i ateisti za Lockeja ne zaslužuju nikakvu toleranciju. Po njemu, oni su ti koji političku vladavinu dovode u pitanje. Prirodno je stanje kod Lockeja podijeljeno na dvije faze. I u jednoj i u drugoj ljudi posjeduju prirodna prava. Prvo, imaju prirodna prava po sebi, kao osobe; drugo, na temelju vlastitog rada: radom se ono što je obrađeno oduzima prirodi i prenosi u privatno vlasništvo pojedinca, pri čemu se za Lockeja podrazumijeva da rezultat tuđeg rada uvijek pripada buržoaziji. Čovjeka se naturalizira kao privatnog vlasnika koji uvijek već radi. Isto vrijedi i za društvenu nejednakost. Drugu fazu prirodnog stanja karakterizira novac kao svojevrsni prešutni dogovor, koji u prvoj fazi još ne postoji. Tek se s novcem rezultat rada može sačuvati od utjecaja vremena, pa utoliko predstavlja uvjet mogućnosti neograničene akumulacije, koja nije moguća bez takvog spremnika vrijednosti. No Locke u novcu vidi i destruktivan potencijal, što je motiv koji postoji još od Grka. Privatno je vlasništvo samo po sebi ambivalentno. S jedne strane, ono je temelj slobode i jednakosti, a s druge, posredstvom novca, izvor je konkurencije. Nemilosrdna konkurencija ponovno uzrokuje nesigurnost vlasništva. Tu u igru ulazi država. Za razliku od Hobbesa, kod Lockeja ljudi već prije društvenog ugovora imaju prava koja na državu prenose u ograničenoj mjeri: država bi uglavnom trebala osiguravati vlasništvo. Država kao javna sila bi se trebala usmjeriti samo na dobrobit vlasnika-individualista i ne preuzimati nikakve druge zadatke na sebe. To vrlo jasno pokazuje da su građanski odnosi već dobrobrano stabilizirani. Pored konkurencije, i država se već percipira kao prijetnja arbitrarnim i “pretjeranim” intervencijama u vlasnička prava. Zbog toga je Locke radikalna kritičar monarhije, iako ne i demokrat. Buržoazija bi trebala moći sama birati oblik države, isto kao što ima “pravo na revoluciju” kada država ne ispunjava svoje (ograničene) obaveze. Prvi se put promišlja i podjelu vlasti:

2) Valja primijetiti da je mnogo teoretičara tog doba, uz ovdje obrađene teme, iscrpno radilo i na drugim temama, naročito na političkoj ekonomiji. To je bio slučaj s Lockeom, Montesquieuom itd. Rousseau je čak napisao natuknicu “politička ekonomija” u Diderotovoj poznatoj enciklopediji.

pored zakonodavne vlasti, koja predstavlja primarnu silu, treba postojati i sudska vlast, ali ne i izvršna.

S Jean-Jacquesom Rousseauom (1712-1778.) rasprava dostiže novi nivo refleksije te prvi put i radikalno demokratski zaokret, na koji će se ljeвица uvijek iznova referirati. No ni on ne uspijeva nadići pozivanje na imaginirano prirodno stanje. Nasuprot Hobbesu, Rousseau polazi od pretpostavke miroljubivosti ljudske prirode. Unatoč tome dolazi do poznatog uvida: “čovjek je rođen slobodan, a posvuda je u okovima”. S tom ishodišnom tvrdnjom izvrće dotad stabilnu teorijsku gramatiku: privatno je vlasništvo sada početak svih zala, a istovremeno nešto što su ljudi sami stvorili. Time se vlasništvo historizira, smješta u određeni društveni poredak te mu se oduzima privid prirodnosti. Isto vrijedi za društvenu nejednakost. Iz toga proizlazi i veći pritisak za legitimacijom društvenih pozicija. Ni vlasništvo, ni nejednakost kod Rousseaua nisu jednostavno dani sami po sebi. Kod Rousseaua se ne radi tek o društvenom ugovoru kao takvom, nego o društvenom ugovoru koji bi bio pravedan. Za Rousseaua se postavlja pitanje, kako je moguće da se čovjeka pod uvjetima porobljenosti može predstavljati kao “slobodnog”. Zbog toga je Rousseau jedan od prvih koji problematizira polje tenzija koje će biti obilježiti sve daljnje rasprave o demokraciji: proturječje između apstraktnog općeg dobra i pojedinačnih interesa individua i s tim povezano pitanje kako je moguće da su oni koji vladaju i oni nad kojima se vlada identični. No valja još jednom naglasiti: tu se ne radi o čovjeku kao takvom. Participacija i demokracija još uvijek nisu same sebi svrha. Rousseau je prosvjeteljski mislilac u historijskoj situaciji u kojoj buržoazija postaje samosvjesna te stvara svoje prve “organske intelektualce” (Gramsci).³ Rousseau je glasnogovornik sitne buržoazije, a njegova kritika se odnosi na luksuz i političku strukturu “ancien régimea”. Siromašni nisu ozbiljno uzeti u obzir kao politički subjekti. Budući da opća volja i pojedinačna volja moraju biti identične – a to smatra davanjem zakona samome sebi – ne smiju postojati stranke, kolektivna volja i predstavnički odnosi. Svi bi ti oblici rastvarali suverenitet. A to je zahtjev koji je moguće ostvariti jedino u vrlo malim zajednicama. Upravo takvu Rousseau uvijek ima na umu: političku zajednicu sitnih proizvođača i vlasnika,⁴ zbog čega i državu uvijek shvaća kao politički subjekt, kao suvereno jedinstvo. Jedinstvo pojedinačnih interesa i opće volje Rousseau rješava tako što uvijek već pretpostavlja čestitog čovjeka.⁵ Iako kod Rousseaua javna sfera ne obuhvaća sve, ne postoji kriterij prema kojem bi ona negdje trebala završavati.

3) Ipak, ovdje ne može biti riječi o buržujskoj klasi, kao ni o građanskoj javnoj sferi. Oboje su rezultat dovršene revolucije, a ne njezine pretpostavke (usp. Gerstenberger 1990).

4) Što je predodžba na koju su se utopijski socijalisti uvijek nadovezivali, kao npr. Proudhon.

5) Ta čisto normativna osnova svoj nastavak danas ima u komunitarizmu.

Jer tko određuje što je opće dobro i kakve to posljedice ima za one koji nisu “identični”? Za ateiste, Rousseau je već imao spreman odgovor: smrtnu kaznu. S Rousseauom se mijenja i pojam revolucije: dok je kod Lockeja smisao revolucije da sačuva određena prava, kod Rousseaua nalazimo nedvosmislenu konotaciju da revolucija treba stvoriti nešto novo.

Nadovezujući se na Rousseauove normativne temelje, u Francuskoj se revoluciji pod Robbespiereom osamostalila egzekutiva odbora za opće dobro. Jakobinska predodžba dobrog poretka i Robbespiereov diskurs vrlina otvorili su vrata poznatom teroru protiv svih ne-identičnih. Giljotina se nije bez razloga zvala “srp jednakosti”.

To je razlog zašto su i oduševljeni zagovornici Francuske revolucije poput Hegela morali iznova promisliti odnos posebnog i općeg. U središtu G. W. F. Hegelove (1770-1831.) teorije je pojam slobode. To znači da se posebno u općem neće izgubiti, već će se ponovno pronaći. Rano građansko mišljenje nije eksplicitno razlikovalo državu od društva, čak ni tamo gdje su se dale iščitati određene naznake u tom smjeru (npr. kod Machiavellija). U Hegelovoj teorijskoj matrici teorije društvenog ugovora predstavljaju “iluziju volje”. Kod Hegela se država – dobrim dijelom i zbog njegovog poznavanja teorije političke ekonomije – jasno uvodi kao posredujući princip građanskog društva, kao sfera uzajamnog priznavanja konkurirajućih individua. Istovremeno se ta apstraktna forma društvene ukupnosti mistificira kao vladavina svjetskog duha. Od te točke Marx polazi sa svojom kritikom.

Umna država i klasna država – država kao subjekt ili instrument: socijalističke teorije države

Hegelijanizam kao državnotvorna filozofija predstavljao je intelektualni duh vremena Prusije. Ali sama činjenica da je Friedrich Wilhelm IV, pruski kralj, pozvao Hegelova protivnika Schellinga u Berlin da preuzme katedru za filozofiju kako bi popravio navodnu štetu koju je prouzročila Hegelova filozofija pokazuje da tu filozofiju nije moguće svesti na apologetiku pruske države. Ona je istovremeno bila temelj tzv. mladohegelovaca i polazišna točka Marxovog intelektualnog razvoja. Karl Marx (1818-1883.) je u uvriježenoj interpretaciji Hegela, koji je u stvarnosti sve do svoje smrti pjenušcem nazdravljao Francuskoj revoluciji, vidio samo apologiju postojećeg, kojom se stvarnost pomirivalo s umom. Nasuprot tome, mladohegelovci su smatrali da egzistencija kako države, tako i društvenih odnosa ne odgovara umnosti. Ozbiljenje filozofije, tj. umnosti, politički je zadatak. U tome leži temelj rane Marxove misli. Njen modus bila je kritika: kritika religije, kritika politike i države. “*Kritika* meri pojedinačnu egzistenciju u odnosu na suštinu, posebnu stvarnost u odnosu na ideju” (MED

1, 145). Marxova teorijska matrica počivala je na proturječju između biti i egzistencije, ideje i zbiljnosti. Kritika je pojmovima biti trebala dati realan sadržaj. U svojim ranim godinama i Marx je dijelio koncept umne države koji se nadovezivao na Hegela, države koja bi stajala iznad klasa i koja bi odgovarala i skrblila samo za opći interes, a u kojoj bi se čovjekova bit – sloboda, trebala ozbiljiti. Marx euforično govori o demokraciji kao o “riješenoj zagonetki svih ustava” (MED 3, 26). Otkriće objektivnosti društvenih odnosa dovela je Marx do bavljenja ekonomijom (debata o zakonu o krađi drva). Time je započela Marxova prva velika teorijska kriza. Ideje su morale pokleknuti pred zbiljom. Kao fojerbahijanac, kakvim se nakon te krize smatrao, držao je da država ne bi trebala dovesti samo do ozbiljenja čovjekove slobode, nego do ozbiljenja njegove biti. Marxova je antropologija (iz razdoblja prije Teza o Feuerbachu) polazila od toga da bi se reformom svijesti moralo doći do zbiljski umnoga. Marx to kasnije formulira općenitije: mora se raditi o tome da se ljude oslobodi otuđenja.

Današnja se kritika države, osim geste radikalne kritike postojećih odnosa, ni na što od toga ne može jednostavno nadovezati – eventualno za potrebe dnevno-političkih rasprava, ali vjerojatno ni tu izravno. Osim toga, treba izbjeći grešku da se Marxove sudove, koji su bili vezani uz konkretne situacije, a koje je, uz to, i sam Marx većinom kasnije revidirao, uzdiže na razinu općevažećih teorijskih propozicija. Tako, primjerice, Marx i Engels u Komunističkom manifestu reduciraju “modernu državnu vlast” na “odbor koji upravlja opštim poslovima cijele buržoaske klase” (MED 7, 382), pri čemu bi se dalo raspravljati treba li pojam “odbora” shvaćati doslovce ili se više radilo o metaforičkoj aluziji na komitete (odbore) javnog nadzora i javnog spasa za vrijeme Francuske revolucije.

Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea o državnom udaru iz prosinca 1851. u Francuskoj pruža diferenciraniju sliku. Marx tu u analizi konkretnih odnosa polazi od ravnoteže društvenih snaga. Buržoazija je odustala od političke moći kako bi zadržala socijalnu moć. Time se izvršna vlast pod Louisom Bonaparteom osamostalila u diktaturu. (Tu je analizu KPO⁶ koristila kao foliju za analizu fašizma.) Pri analizi Pariške komune (od ožujka do svibnja 1871.) u *Gradanskom ratu u Francuskoj*, Marx naglašava njenu historijsku zaslugu razbijanja političke forme klasne vladavine. Tu se pojavljuje i pojam “diktature proletarijata”, koji je, sveden na puku frazu, u povijesti marksizma nerijetko zamijenio dublju teorijsku refleksiju. Marx u svojoj raspravi naglašava neposredni karakter plenuma, “najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada” (MED 28, 273). To jasno daje do

6) Kommunistische Partei-Oppeosition (Opocizija Komunističke partije) bila je ogranak Komunističke partije Njemačke formiran 1929. u svrhu borbe protiv fašizma. (op. prev.)

znanja da je Marx isključio jednostavno preuzimanje državnog aparata.

U *Kapitalu* nalazimo samo sporadične iskazi o državi, kao npr. u osmom poglavlju o engleskim tvorničkim zakonima o skraćivanju radnog dana (“ta prva svesna i planska reakcija društva na spontano nastali oblik njegovog procesa proizvodnje” (MED 21, 425)) ili u 24. poglavlju o ulozi državne prisile i represije u prvobitnoj akumulaciji. U trećem tomu Marx govori o državnim obveznicama i o tome iz kakvog specifičnog društvenog odnosa proizlazi kakav specifični politički oblik (usp. MED 23, 658 i dalje). U *Grundrisse* se mogu naći duži pasusi o ulozi države u razvoju infrastrukture neke zemlje (usp. MED 19, 358 i dalje). No sistematičnu analizu građanske države Marx nije napisao. Tu činjenicu neće promijeniti ni eklekticističke zbirke citata, koje su ljevici uvijek iznova morale poslužiti kao izvor teorijskog samouvjeravanja.

Friedrich Engels (1820-1895.), Marxov dugogodišnji prijatelj, napisao je – protiv svoje volje – *Anti-Dühring*, koji će kasnije postati svojevrsnom “marksističkom biblijom”. U tom se spisu, ali i u *Porijeklu porodice*, koju je napisao nakon Marxove smrti, eksplicitnije izjašnjava o državi nego Marx. Tu su izložene i pojednostavljene koncepcije države i socijalizma kakve kasnije nalazimo i u radničkom pokretu i kod Lenjina. Po Engelsu, država ima funkciju držanja klasnih antagonizama pod kontrolom. Država je instrument najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja posredstvom nje postaje i politički vladajuća klasa te tako stječe nova sredstva za potlačivanje i eksploataciju podređene klase. “Tako je antička država bile pre svega država robovlasnika za ugnjetavanje robova, kao što je feudalna država bila organ plemstva za ugnjetavanje kmetova i podložnika, a moderna predstavnička država oruđe eksploatacije najamnog rada od strane kapitala” (MED 32, 135). Time se gubi specifičnost građanske države kao “besubjektne sile” (Gerstenberger). Istovremeno, država mora, kao “idealni ukupni kapitalist”, čuvati opće vanjske uvjete kapitalističkog načina proizvodnje protiv svih klasa. S dodatnim područstvom proizvodnih snaga i državnog vlasništva, država postaje realni ukupni kapitalist – ključna riječ koju kasnije preuzima Lenjin. Kod Engelsa je glavna proturječnost ona između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja na temelju pravnih odnosa vlasništva, što su teze koja će se od Druge internacionale teorijski održati u marksističkoj tradiciji. “Proletarijat zauzima državnu vlast i pretvara sredstva za proizvodnju najpre u državnu svojinu” (MED 31, 214-215). S ukinućem klasa, nema više ni države. “Mešanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednom području za drugim izlišno i onda samo od sebe prestaje. Namesto vladanja nad licima dolazi upravljanje stvarima” (MED 31, 215). Ignorira se pitanje forme organizacije,

a time i problem da i iz upravljanja može proizići dominacija. To je kasnije pokazao Max Weber.

Socijaldemokratska umna država, kotač povijesti i klasna borba

Ferdinanda Lassallea (1825-1864.), utemeljitelj njemačke socijaldemokracije, teorijski je izvor usredotočenosti na državu i diskurs raspodjele, koje je Marx kritizirao već u *Kritici Gotskog programa*. U kapitalizmu koji još nije u potpunosti nametnuo, njeova se kritika hrani prekapitalističkim pretpostavkama, što je slučaj i kod Lassallea: napadaju se osobni odnosi dominacije i zavisnosti, staleške prepreke i neumjereno bogaćenje.⁷ Lassalle državi pripisuje moralnu narav, “moralnu ideju radničkog staleža”, čija je funkcija odgajati ljude za slobodu. Državna moć tako postaje metasubjekt društvenog procesa. Parlamentarno pravo glasa Lassalle opisuje kao socijalno pravo i kao temeljni princip demokratske borbe.

Eduard Bernstein (1850-1932.) je smatrao nužnim odmaknuti se od teorija pauperizacije i kolapsa Augusta Bebela (1840-1913.) i Karla Kautskog (1854-1938.). Po Bernsteinu se ne smije raditi o tome da se čeka na veliki “rusvaj” (Bebel) ili da se ukopati u “revolucionarnom atentizmu” (Groh), kao što je to bio slučaj s Kautskyjem i njegovim ekonomskim determinizmom. Nasuprot tome, radikalna društvena promjena se mora dogoditi evolucijskim putem, što je moguće upravo zbog snage radničke klase. U središtu stoji sve veća demokratizacija i društvena participacija koju treba postići pluralnom demokratskom protu-moću putem izbornih listića i samoupravljanja. Marxova kritika demokracije koja slobodu i jednakost dešifrira upravo kao formalni princip kapitalizma, za Bernsteina postaje sredstvo emancipacije.

Nasuprot tome, Rosa Luxemburg (1870-1919.) je formulirala teoriju klasne borbe. Ne izborima, nego “ekspanzijom i radikalizacijom borba masa državna bi integracija radničkog pokreta trebala biti ponovno razbijena, a time iniciran i kolektivni proces učenja koji bi imao značajke nadilaženja sistema (*systemtranszendierend*)” (Heidt 1998, 405). Upravo fokusiranje na političku formu (državu) za posljedicu je imalo razdvajanje organizacijsko i borbena razdvajanje partije i sindikata. Ni poopćavanje političkih prava participacije ne pretvara parlament u medij društvene promjene, nego ga prije čini tribinom za klasno osviješteno prosvjetljenje masa. Nasuprot Lenjinovoj koncepciji, u središtu treba stajati proleterska autonomija pokreta i nužnost nadilaženja državnosti u novom društvu. Luxemburg pritom uvijek naglašava postpolitički karakter socijalne emancipacije.

7) Slično je i s mnogim anarhističkim kritičarima poput, između ostalih, Bakunjinja, Kropotkina, Proudhona, unatoč njihovom senzibilitetu za tendenciju osamostaljenja autoritarnih oblika organizacije.

Imperijalizam, državno-monopolni kapitalizam i revizionizam

Iako ni V. I. Lenjin (1870-1924.) u građanskoj demokraciji ne vidi ništa drugo nego prevaru, temeljem svoje analize historijski konkretnog kapitalizma dolazi do drugačijih procjena države, naime, do imperijalizma. Teza je da je Marx analizirao samo kapitalizam manufakturnog perioda i konkurencijski kapitalizam, dok tek Lenjin analizira “suvremeni” monopolni kapitalizam kao najviši i posljednji stadij kapitalizma. S izgradnjom monopola, slobodna se konkurencija pretvara u monopolističku konkurenciju. Ta je teza bila vrlo rasprostranjena unutar socijaldemokracije, a i Lenjin se u svojim izvodima u bitnome oslanjao na tezu Rudolfa Hilferdinga (1877-1941.) o monopolnom kapitalu – pri čemu Hilferding pretpostavlja gotovo automatski prijelaz u socijalizam. Lenjin je doduše dijelio Hilferdingove teze o strukturno novim kvalitetama kapitalizma, a time i novim pretpostavkama za prijelaz u socijalizam, ali je ipak zadržao uvjerenje o nužnosti nasilnog i revolucionarnog prevrata. U toj fazi monopolnog kapitalizma robna proizvodnja doduše i dalje dominira i važi za temelj cjelokupne ekonomije, ali je u stvarnosti već potkopana. Na mjesto zakona vrijednosti stupaju neposredni odnosi dominacije i s njima povezano nasilje kao posrednici reprodukcije. Time se politička i ekonomska moć stapaju na takav način da nastaje nov odnos između politike i ekonomije, što oslobađa mogućnosti upravljanja i planiranja koje treba osvojiti. Lenjin nije bez razloga u njemačkoj pošti tadašnjeg doba vidio uzor socijalističke ekonomije. Taj stav o neutralnom karakteru tehničke organizacije proizvodnje odražava se i u njegovoj koncepciji države. Nadovezujući se na Engelsove izvode, za Lenjina je u *Državi i revoluciji* (1916) država alat i organ klasne vladavine, neovisno o njenoj političkoj formi.

Ambivalentni karakter Lenjinove teorije rezultat je činjenice da se njegovi tekstovi najčešće odnose na konkretne i strateške kontekste djelovanja, ali su u marksizmu-lenjinizmu pretvoreni u izvor općevažećih formula. Lenjin je prvenstveno bio teoretičar revolucije. Tek zahtjevi i nužnost prakse nagnali su ga na promišljanje odnosa države i revolucije. Dok je prije Oktobarske revolucije govorio o uništavanju države – što je kasnije samokritično opisao kao anarhističko zastranjenje – praktične su potrebe u prvi plan gurale njezin instrumentalni karakter. “Socijalisti zastupaju iskorištavanje moderne države i njenih institucija u borbi za oslobođenje radničke klase, kao i za nužnost da se državu iskoristi kao osebujan oblik prijelaza od kapitalizma k socijalizmu. Takav prijelazni oblik, koji je također vrsta države, jest diktatura proletarijata”. (LW tom 23, 165 i dalje)

Debate u Weimarskoj Republici bile su – nemalim dijelom i zbog pritiska koji je stvarala Oktobarska revolucija – obilježene kontroverzom oko parlamentarne demokracije i njezinih uspjeha u integraciji radničke klase. Te se debate nisu vodile

samo unutar radikalne ljevice, nego i u socijaldemokratskim i lijevo-liberalnim krugovima. Nakon razbijanja radničke klase pod nacionalsocijalizmom, te su rasprave igrale važnu ulogu i na početku Savezne Republike Njemačke, budući da radikalna kritika parlamentarizma više nije imala socijalno sidrište. Umjesto toga, nadu se polagalo u političku i socijalnu transformaciju društva na temelju ustava (*Grundgesetz*). To je slučaj i s Wolfgangom Abendrothom (1906-1985.) koji je preuzeo neke misli Hermanna Hellera (1891-1933.). Demokratska ustavna država ovdje je shvaćena kao područje odvijanja i promjene konflikata, kao jedinstvo ostvareno kroz reprezentaciju svih sukobljenih interesa. Shvaćanje “socijalističke pravne države” trebalo bi garantirati pravedno uređenu ekonomiju i ograničavanje privatnog vlasništva. Kapitalizam i demokraciju nije moguće ujediniti. I ovdje se dogodilo reduciranje privatnog karaktera kapitalističkog načina proizvodnje na pravne odnose vlasništva. “Demokratski oblici ophođenja nastali u modernom društvu stavljani su u proturječje s ekonomskom bazom koja tim oblicima prethodi i konstituira ih. Iz neprepoznavanja imanentne povezanosti političke slobode i prisile ekonomskih zakonitosti proizlazi iluzorna nada da se širenjem demokratskih diskurzivnih formi i mogućnosti kontrole može izbiti iz samopokrećućeg toka tržišnih procesa” (Heidt 1998, 414).

Teorija državno-monopolnog kapitalizma (StaMoKap)⁸ nadovezala se nakon Drugog svjetskog rata na Lenjina. Međutim, pojam je službeno uveden tek na sastanku komunističkih partija 1960. u SSSR-u te malo-pomalo postaje općim mjestom marksizma-lenjinizma svih provenijencija. I u Njemačkoj je postojao širok spektar pristupa koji su se afirmativno, iako raznoliko, referirali na tu teoriju. Od Komunističke partije Njemačke i njenih simpatizera, preko Jungsozialisten (Mladih socijalista) u Njemačkoj socijaldemokratskoj partiji, do akademskih ljevičara poput Jörga Huffschmida, utjecajnog sudionika u re-regulacijskoj debati i suosnivača ATTAC-a Njemačke (usp. Huffschmid 1995). Čak i Antonio Negri iz 1970-ih bi se u određenom smislu mogao pribrojati toj listi, pri čemu kod njega zaključak ne vodi osvajanju države, nego udaru u srce države kojim se istovremeno trebalo pogoditi gravitacijsko polje ukupnosti društvenih odnosa. Nakon propasti zapadnih komunističkih partija i kolapsa realno postojećeg socijalizma, izostaju i daljnje intenzivne rasprave. Doduše, i danas implicitne pretpostavke StaMoKap-a prevladavaju među određenim političkim grupama, uz izostanak svjesne refleksije o njima. Teško je govoriti o koherentnoj paradigmi, ne samo zbog različitih interpretacija i pristupa, nego i zbog činjenice da se tu teoriju uvijek iznova moralo modificirati. Da bi se zadržala Lenjinova koncepcija “truleži” i propadanja kapitalizma, polazilo se od pretpostavke njegove

8) Od njemačkog Staatsmonopolistischer Kapitalismus. (op. prev.)

kontinuirane opće krize. Ukratko: s porastom monopolizacije kapitalizam se može održati, tj. ostati funkcionalan jedino još političkom vladavinom. Time država nastupa kao “ekonomska sila”. No ne radi se samo o subjektivnom državnom kapacitetu upravljanja, nego o kvalitativno novoj formi kapitalističke regulacije i, u konačnici, o kvalitativno novom odnosu ekonomije i politike. Taj odnos i ta forma onda propisuju strukturne uvjete i polazišta političkih strategija: s jedne strane, nastaju novi oblici udruživanja koji se formiraju isključivo kao opozicija monopoliziranim kapitalima (antimonopolna udruženja), a s druge strane, u novom je odnosu ekonomije i politike već upisan prijelaz u socijalizam jer državno-monopolni kapitalizam protiv svoje volje i objektivno već stvara materijalni teren socijalizma. Time su osvajanje države od strane radničke klase i njena instrumentalizacija za dugoročne socijalističke ciljeve te klase u principu mogući. S diskurzivnom dominacijom marksizma-lenjinizma pojedine su strateško-taktičke tvrdnje različitih autora postale kanonizirana dogma. Ostaje nejasno koja je specifičnost kapitalističke klasne države u usporedbi s drugim vrstama “države”, a time i utemeljenja države kao instance pored i izvan društva. Nadalje, građanskoj se znanosti predbacuje razdvajanje politike i ekonomije, jer se jednostavno reproducira kao pretpostavka, koja pogoduje shvaćanju države kao instrumenta i voluntarističkom shvaćanju državne moći.

Rasprava o derivaciji države

Takozvana rasprava o derivaciji države započela je početkom 1970-ih godina, a izraz je kako početka ekonomske krize tako i transformiranih socijalnih pokreta nakon kraja studentskih pobuna. Nakon završetka Drugog svjetskog rata, u Njemačkoj, ali i drugdje, započelo je naizgled beskonačno ekonomsko čudo, a građanska je ekonomska teorija “u kejnzijanskoj državi otkrila svoje Kolumbovo jaje” (Kostede 1976, 151). Nakon prividnog kraja klasnog društva, zapanjenost represivnim kvalitetama njemačke pravne države i granicama državne sposobnosti upravljanja uslijed zaoštavanja krize bila je ogromna. Zaoštavanje socijalnih borbi i kraj studentskog pokreta izmjestili su politički teren. Parlamentarna je država bila u stanju disciplinarno intervenirati u socijalne sukobe. S izvanrednim donošenjem zakona i izgradnjom represivnih instrumenata vladavine postavljene su objektivne granice čak i teorijama demokracije koje su predviđale sukcesivni prijelaz iz parlamentarne demokracije (npr. Abendroth).⁹ “Država je bila prisiljena intervenirati tamo gdje se državno garantirane granice društvene konkurencije i sukoba više nisu dale proširiti,

9) Pregled lijevo-socijalističkih teorija demokracije do kraja osamdesetih godina nudi Demirović 1999.

gdje su te granice prekoračene i gdje su se – pred pozadinom prvih ozbiljnih ekonomskih kriza – dale anticipirati militantne klasne borbe čije rasplamsavanje je trebalo spriječiti. Kao što je poznato, ples državne sile uzburkava duhove. U svakom slučaju, učeni znanstveni interes, protivno eventualnom dojmu, nije bio taj koji je ponovno postavio pitanje o dubioznom karakteru građanske države” (Kostede 1976, 153 i dalje).

U takvom društvenom kontekstu i u odsutnosti marksističke teorije države na koju se moglo kritički nadovezati, mnoga su pitanja formulirana s politički motiviranim spoznajnim interesom, ali su se vrlo brzo zaplela u vrlo apstraktne akademske debate. Diobu politike i ekonomije (= države i društva), koja poprima oblik službene, besubjektivne državne vladavine, nije trebalo jednostavno prihvatiti, nego i samu shvatiti kao predmet koji traži teorijsku elaboraciju. A to je pitanje koje si je postavio već sovjetski teoretičar prava Pašukanis. Čak i nadu unutar emancipacijskih pokreta, koja se uvijek iznova pojavljuje, u državu kao regulirajuću neutralnu instancu i garanciju općeg dobra htjelo se obrazložiti kao objektivnu formu svijesti u kapitalizmu. A naposljetku, postavilo se i pitanje kako pojmiti odnos pravne države/socijalne države i klasne države. Iako ne možemo identificirati “službeni” kraj debate, a vrlo intenzivne rasprave jedva da se mogu svesti na neki zajednički nazivnik, neki se rezultati ipak daju navesti. No oni su locirani na vrlo općenitoj i apstraktnoj razini. Unatoč tome, nisu nevažni jer, upravo zbog svoje apstraktnosti, teže biti općevažeći za svaku državu u kapitalističkom društvu: u društvu u kojem prevladava kapitalistički način proizvodnje, ljudi se jedni prema drugima ophode kao vlasnici roba, a time i kao privatni vlasnici. Oslobođeni osobnih odnosa zavisnosti i dominacije, njihovo vlasništvo osigurava treća instanca – država. To se tiče kako reprodukcije robe radne snage, tako i privatne moći raspolaganja sredstvima za proizvodnju. U tom su smislu vlasnici roba kao atomizirani pojedinci jednaki i slobodni pred “besubjektivnom silom”, državom. Država, dakle, nije klasna država zato što bi bila instrument vladajuće klase, nego upravo zato što u obliku neutralnosti reproducira nejednakost u skladu s pravnim poretom.

Analogno područvljenju privatnih vlasnika roba putem tržišta u odnosu na novac, izolirani državljani tek u odnosu na državu poprimaju određeni oblik društvenosti. A u taj oblik društvenosti su upisani “opći interes” i “jednakost i sloboda” – kao ideološka forma. Dominacija se time udvostručila: ona je, s jedne strane, ekonomska, a s druge, politička. U tim se oblicima reproducira kapitalistički odnos, a skupa s njim i vlast i eksploatacija. Funkcionalno određenje države – osiguravanje kapitalističke akumulacije – stoga je, istovremeno, nužan temelj njezine vlastite egzistencije: dostatni prihodi od poreza, ograničeni socijalni izdaci i “stabilna” valuta.

Tek se u tom obliku pojavljuje nešto poput općeg interesa kapitala, koji je kao klasa obilježen unutarnjom konkurencijom, pa stoji s onu stranu procesa pregovaranja u “građanskoj javnoj sferi” i diskursa o “općem dobru”. A taj se interes ne sprovodi isključivo uz protivljenje, nego i uz pristanak eksploatirane klase, zbog čega Johannes Agnoli tvrdi da je jedna od bitnih funkcija države proizvodnja pristanka subalternih na vlastitu eksploataciju (Agnoli 1975).

S tim se određenjem oblika pokazuje da je svaka država u kapitalističkom društvu uvijek “država kapitala” (Agnoli). Pod time se, međutim, ne misli na instrument vladajuće klase, nego na strukturni odnos adekvatnosti. Time se odbacuje svaka naivna varijanta reformizma. Državna se politika mora kretati unutar okvira djelovanja koji je upisan u društvenu strukturu. Utoliko se preko oblika koji država jest uopće ne može postići temeljita transformacija društvenih odnosa. No time još ništa nismo rekli o manevarskom prostoru koji državnoj politici stoji na raspolaganju. Zbog toga teoretičari države poput Joachima Hirscha te temeljne uvide pokušavaju dalje razvijati uz pomoć Gramscija i Poulantzasa. No istovremeno se pojavljuju i koncepcije, npr. kod Marxistische Gruppe (MG) i današnjeg “Gegenstandpunkta”, prema kojima takvo određenje forme političkog već opisuje provedbu, tj. konkretno djelovanje agenata.

Kriza marksizma i njegova renesansa

1977. godine francuski je marksist Althusser, s priličnom radošću, proglasio “krizu marksizma”. S radošću, jer je u krizi vidio mogućnost za novo reflektiranje teorijskih temelja. Za marksističke je teorije države izostanak procesa odumiranja države u realsocijalističkim državama bio trn u oku, pošto je država i dalje bila jedan od centralnih momenta diskusije o revolucionarnoj strategiji u komunističkim partijama Zapada. U međuvremenu je unutar lijeve teorijske formacije došlo do kritičke reaproprijacije teorije lenjiniste Antonija Gramscija (1891-1937.). Pored kritike ekonomizma, Gramsci se prije svega bavi pitanjem zašto, za razliku od Rusije, u Zapadnoj Europi nije došlo do revolucionarnog prevrata. Gramsci je to pripisao “modernim” strukturama društva koje nemaju središnji centar moći poput carističke Rusije. Te je strukture pokušao obuhvatiti analitičkom kategorijom “proširene”, odnosno, “integralne” države. Pod time shvaća državu kao jedinstvo societá civile (“civilnog društva”) te societá politica (“političkog društva”). Civilno društvo – koje ne valja miješati s neutralnim značenjem tog termina kako se on danas često koristi – shvaća kao “ansambl organizama općenito nazvanih ‘privatnima’” (GH sv. 7, 1502), kao sferu unutar koje se vodi borba za hegemoniju. U političkom se društvu provodi direktna vlast u klasičnom smislu te se “osigurava disciplina onih skupina koje nisu niti aktivno, niti pasivno ‘pristale’ [na postojeći društveni poredak]” (ibid.). Država je utoliko

“ukupni kompleks praktičnih i teorijskih aktivnosti [...], kojima vodeća klasa ne samo da opravdava i održava svoju vlast, nego joj polazi za rukom i da pridobije aktivni pristanak podređenih” (ibid., 1726). Taj aktivni pristanak subalternih na njihovu vlastitu društvenu poziciju postiže se hegemonijom kao “onoga oko čega se bori i istovremenim medijem te borbe” (W. F. Haug). Taj konkretni modalitet državne moći prožima sve društvene organizacije, institucionalizirane forme te kulturne i etičke prakse. Prije nego što o preuzimanju državne moći u društvima Zapada uopće može biti riječ, zaključuje lenjinist Gramsci, mora se boriti za osiguravanje hegemonije u civilnom društvu. “Manevarski rat” mora biti zamijenjen “pozicijskim ratom”. Ali i Gramsci, kao dijete svoga vremena, ostaje zarobljen u lenjinističkim predodžbama. Državu u užem smislu i dalje shvaća kao neutralnu instancu, koja onda, ukoliko se osvoji dugotrajnim pozicijskim ratom, predstavlja “moralnu državu” “reguliranog društva” (GH sv 4, 783).

Nadovezujući se na Gramscija, Louis Althusser (1918-1990.) je četrdeset godina kasnije govorio o ideološkim i represivnim državnim aparatima i time naglasio “materijalnost” ideologije, odnosno, hegemonije u tim aparatima. Dok represivni aparati počivaju gotovo isključivo na nasilju, ideološki funkcioniraju prvenstveno posredstvom vladajuće ideologije – hegemonije. Država predstavlja uvjet mogućnosti da se dijelovi ideoloških državnih aparata pravno organiziraju kao građanski, privatni. Althusser dakle dovodi u pitanje samu podjelu na “privatno” i “javno” kao takvu i ističe da je ona predmet borbi. Althusser ukazuje na razliku između državnih aparata i državne moći. To treba promatrati u kontekstu razočaranja u realnu postojeći socijalizam, u kojemu država, unatoč svim predviđanjima, nije pokazivala nikakve naznake odumiranja. Dok državni aparat može i dalje postojati čak i kada buržoazija izgubi političku vlast (kao u SSSR-u), državna je moć kao “cilj političke klasne borbe” (Althusser 1973, 125) “dostupna” različitim, promjenjivim političkim snagama. Stoga u revolucionarnoj perspektivi državne aparate treba “razbiti”.

Nadovezivanje na Louisa Althussera i strukturalni marksizam teklo je u dva teorijska pravca, koja se vežu za dva različita teoretičara. Prvi je marksist Nicos Poulantzas, koji je prvi put pokušao formulirati konzistentnu marksističku teoriju države, drugi je Michel Foucault, koji se okrenuo mikrofiziци i ekonomiji moći.

Nicos Poulantzas (1936-1979.) državu tematizira kao društveni odnos i time je kao “instancu” vraća u društvo. Polazeći od kritike Althussera i Foucaulta, dolazi do svog poznatog određenja države kao “samoutemeljujućoj cjelini [...] poput kapitala, kao odnosa, točnije kao materijalne kondenzacije odnosa snaga među klasama i frakcijama klasa koja se u državi uvijek izražava u specifičnoj formi” (Poulantzas 1978, 119). Althusser povlači podjelu na represivne i

ideološke državne aparate, jer je bila čisto deskriptivnog karaktera. Poulantzas daje dva razloga zbog kojih kategorije represivnog i ideološkog nisu učinkovite: kao prvo, ekonomske funkcije u tim se aparatima gube i postaju nevidljive, a s njima i klase koje stoje iza njih. Kao drugo, postaje kategorijalno nemoguće da se državni aparati relociraju i preuzimaju druge funkcije. Time se ograđuje i od dvije ovdje već izložene koncepcije: prvo, od predodžbe o državi kao neutralnim instrumentom u rukama neke klase; drugo, od pogleda koji državu shvaća kao “umni subjekt”. Prvoj Poulantzas suprotstavlja strukturne mehanizme selekcije koji su upisani u materijalnost države. Državna forma sustavno preferira određene društvene skupine nad drugima. Te su strukture upisani u društvenu podjelu rada kapitalističkog načina proizvodnje. Nasuprot instrumentalističkom kratkom spoju, Poulantzas, slično Althusseru, razlikuje državne aparate i državnu moć: državni se aparati ne mogu reducirati na državnu moć koju u kapitalizmu posjeduje buržoazija. “Promjena državne moći sama po sebi ne transformira materijalnost državnih aparata” (ibid., 121). Poulantzas takve predodžbe može izbjeći jedino zahvaljujući tome što državu shvaća kao društveni odnos, koja stoga ne posjeduje moć niti je može ispoljavati. Naprotiv, država je prožeta društvenim (kod Poulantzasa većinom klasnim) borbama, koje se u nju upisuju u transformiranom obliku. Te su ideje i polazište onih feminističkih teorija države koje je ne shvaćaju kao “savez muškaraca”, nego isto kao društveni odnos – kao rodno specifičnu, kompleksnu, materijalnu relaciju (Demirović/Pühl 1997). Time je država, unatoč njenoj “relativnoj” autonomiji od društvenih klasa, kao oblik socijalne relacije “vraćena” u društvene odnose. Zbog toga materijalnost države ne postoji izvan klasnih odnosa i njihovih asimetričnih konstelacija društvenih snaga.

Nasuprot tome, Michel Foucault (1926-1984.), kojemu Poulantzas predbacuje da pojam moći reducira na univerzalnu tehniku bez jasnog daljnjeg utemeljenja, državu pokušava poimati polazeći od specifičnih praksi i difuznih oblika odnosa moći. Moć nije koncentrirana u državi ili čak u “biti” države, nego je prisutna u svim društvenim odnosima. Foucault državu tematizira kao autonomnu formu političke racionalnosti koja se manifestira u političkim i državnim projektima: primjerice, u policijskoj državi ili u socijalnoj državi. Umijeće (državnog) vladanja utoliko se može konkretno tematizirati i analizirati kao diskurzivna praksa. Time se državu ne poima kao subjektima izvanjski, nego upravo kao za njih konstitutivni moment. “Ukupno gledano, Foucaultova povijest gubernamentaliteta za cilj je imala dokazati ko-formaciju moderne suverene države i modernog autonomnog subjekta” (Lemke 2000, 33). Vlast je utoliko “ukupnost institucija i praksi posredstvom kojih se upravlja ljudima, od administracije do odgoja [...],

ukupnost procedura, tehnika, metoda, koja osigurava upravljanje među ljudima” (Foucault, Lemke i drugi 2000, 7). Pojam vlasti tako postaje poveznica između strategijskih odnosa moći i stanja dominacije.

Kako ti stojiš s državom?

Nakon što skoro 20 godina gotovo da nije bilo intenzivnih rasprava o državi s političko-strateškog gledišta, s ponovnim porastom formuliranja zahtjeva i strategija unutar ljevice postale su očite i diferencije koje se najčešće kreću oko rasprave o “reformi” ili “revoluciji”. Razlike koje su u temelju tih različitih pozicija postaju vidljivije u odgovoru na pitanje “kako ti stojiš s državom?”. Dok neki državu poimaju kao garanciju “općeg dobra” i adresu na koju treba uputiti zahtjeve koji apeliraju na razum, drugi vjeruju da se nalaze izvan državnih praksi, a u konkretnim državnim aktivnostima vide uvijek već postojeće interese kapitala.

Politički su odnosi više od zbroja ekonomskih odnosa, pa je država utoliko, u obuhvatnom smislu te riječi, konstrukcija koja izražava kompleksne društvene odnose. A to uključuje klasne odnose, na koje Poulantzas ograničava svoju analizu, jednako kao i rodne. No kako se državu ne bi konceptualiziralo kao bezobličnu i beživotnu konstrukciju, Poulantzas insistira na tome da država na klase ima formirajući i organizirajući učinak. Država posjeduje vlastitu materijalnost u koju se odnosi snaga među klasama moraju upisati. No “država” kao oblik kod Poulantzasa, unatoč svom naglašavanju njene “asimetrične forme”, nije ništa drugo nego odnos snaga. “Država” kao forma, onako kako je pokušava konceptualizirati teorija derivacije države, teorijska je pretpostavka konkretnom određenju u Poulantzasovu smislu. Ukoliko se takvo određenje forme političkog ne uzme u obzir, riskira se njegovo reduciranje na isključivo pitanje odnosa snaga. Za političku bi strategiju moralo biti jasno da se emancipacija ne može postići državnim aparatom, budući da “se ljude ne može osloboditi dominacijom i prisilom” (Hirsch), ali da država istovremeno nije samo instrument dominacije neke vladajuće klase. No time strateško istraživanje političkih mogućnosti djelovanja tek započinje.

Literatura

Agnoli, Johannes (1975): "Der Staat des Kapitals. "Zivilgesellschaft" oder bürgerliche Gesellschaft", u: Agnoli: *Der Staat des Kapitals und weitere Schriften zur Kritik der Politik, Freiburg*, str. 21-89, 1995.

Althusser, Louis (1973): "Ideologie und ideologische Staatsapparate", u: Isti: *Marxismus und Ideologie. Probleme der Marx-Interpretation*, (Zapadni) Berlin, str. 111 – 172. / usp. "Ideologija i ideološki aparati države", u: Flere, Sergej (ur.), *Proturječja suvremenog obrazovanja: ogledi iz sociologije obrazovanja*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1986., str. 119-139.

Butterwegge, Christoph: *Probleme marxistischer Staatsdiskussion*, Köln, 1977.

Demirović, Alex; Pühl, Katharina: "Identitätspolitik und die Transformation von Staatlichkeit: Geschlechterverhältnisse und Staat als komplexe materielle Relation", u: Kreisky, Eva; Sauer, Birgit (ur.): *Geschlechterverhältnisse im Kontext politischer Transformation*, 38. god. Sonderheft 28 PVS-a, Opladen, str. 220 -240, 1997.

Demirović, Alex: *Nicos Poulantzas. Eine kritische Auseinandersetzung*, Berlin, 1987.

Demirović, Alex: Demokratie und Herrschaft. Aspekte kritischer Gesellschaftstheorie, Münster, 1997.

Esser, Josef: *Einführung in die materialistische Staatsanalyse*, Frankfurt – New York, 1975.

Gerstenberger, Heide: *Subjektlose Gewalt. Theorie der Entstehung bürgerlicher Staatsgewalt*, Münster, 1990.

Gramsci, Antonio: *Gefängnishefte*, Hamburg/Berlin, 1991. i dalje (10 tomova), citirano kao GH

Huffschmid, Jörg: "Weder toter Hund noch schlafender Löwe. Die Theorie des Staatsmonopolistischen Kapitalismus", u: *spw, Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft*, br. 2/95, 1995.

Heidt, Elisabeth: Staatstheorien: Politische Herrschaft und bürgerliche Gesellschaft, u: Neumann, Franz (ur.): *Handbuch Politische Theorien 1*, Opladen, str. 381-446, 1998.

Hirsch, Joachim/ Reichelt, Helmut / Schäfer, Gerd (ur.): Marx, Karl / Engels, Friedrich: *Staatstheorie; Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie*, Frankfurt/M. - Berlin – Wien, 1974.

Hirsch, Joachim: *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*, Berlin – Amsterdam, 1995.

Jessop, Bob: "Der Staat im marxistischen Denken der Nachkriegszeit", u: *spw, Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft*, br. 5/95, 1995.

Kostede, Norbert: "Die neuere marxistische Diskussion über den bürgerlichen Staat. Einführung – Kritik – Resultate", u: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 8/9, Frankfurt/M.*, str. 150-198, 1976.

Lemke, Thomas; Krasmann, Susanne; Bröckling, Ulrich: "Gouvernementalität, Neoliberalismus und Selbsttechnologien. Eine Einleitung", u: Isti (ur.): *Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen*, Frankfurt/M., str. 7-40, 2000.

Lemke, Thomas: "Neoliberalismus, Staat und Selbsttechnologien. Ein kritischer Überblick über die governmentality studies", u: *Politische Vierteljahresschrift*, 41. god., sv. 1, str. 31-47, 2000.

Müller, Jens Christian; Reinfeldt, Sebastian; Schwatz, Richard; Tuckfeld, Manon: *Der Staat in den Köpfen. Anschlüsse an Louis Althusser und Nicos Poulantzas*, Mainz, 1994.

Poulantzas, Nicos: *Staatstheorie – Politischer Überbau, Ideologie, Sozialistische Demokratie*, Hamburg, 1978./ usp. Država, vlast, socijalizam, Zagreb: Globus, 1981.

Rotermundt, Rainer: *Staat und Politik*, Münster, 1997.

Granice “idealnog presjeka”: o odnosu kritike ekonomije i analize države kod Marxa

Michael Heinrich

Kao što Marx naglašava na kraju trećeg toma *Kapitala*, njegov prikaz cilja na kapitalistički način proizvodnje u njegovom “ideal[nom] preseku[u]” (MED 23, str. 691): predmet njegove analize nije bio konkretni oblik engleskog kapitalizma 1860-ih, nego sve ono što nužno pripada potpuno razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje. Analizu građanske države na usporedivo općoj razini apstrakcije Marx međutim više nije poduzeo. Pa ipak, u njegovom radu ne nalazimo samo istraživanja konkretnih državnih prilika, nego i cijeli niz prilično načelnih državno-teorijskih razmišljanja. U raspravama 20. stoljeća ta su razmišljanja rado korištena kao svojevrсни kamenolomi citata za različite “marksističke” teorije države. No pritom se u većini se slučajeva nisu postavljala daljnja pitanja o teorijskom statusu korištenih Marxovih citata. U najboljem se slučaju razlikovalo vrlo rane, u pretežno “filozofskom” kontekstu izrečene iskaze od kasnijih “materijalističkih” razmišljanja. No ako se ozbiljno shvati ono što je Marx 1859. u *Predgovoru Priloga kritici političke ekonomije* opisao kao svoj temeljni uvid, naime “da se ni pravni odnosi, ni državni oblici ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen naprotiv u materijalnim životnim odnosima, čiju je cjelokupnost Hegel, po primjeru Engleza i Francuza 18. vijeka, obuhvatio imenom ‘građansko društvo’, a da se anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji” (MED 20, 332), onda taj uvid treba primijeniti i na razvoj njegovih vlastitih državno-teorijskih iskaza i postaviti pitanje u kolikoj mjeri ti iskazi uopće proizlaze iz razvijenog razumijevanja političke ekonomije.

I

Za rane “filozofske” manuskripte, poput primjerice *Kritike Hegelove filozofije državnog prava* (1843), na to pitanje je lako odgovoriti: Marx se tu tek probija do citiranog uvida, iz kojega je onda rezultiralo njegovo bavljenje političkom

ekonomijom.¹ Prvi pokušaj kritičkog suočavanja s političkom ekonomijom predstavljaju *Ekonomsko-filozofski rukopisi* iz 1844. godine. Marx tu polazi od predodžbe da su ljudi u kapitalizmu “otuđeni” od svog ljudskog “rodnog bića” (*Gattungswesen*). U *Predgovoru Priloga kritici političke ekonomije*, pisanom pri kraju rada na tom manuskriptu, Marx najavljuje više brošura koje bi se trebale baviti “kritikom prava, morala, politike itd.” (MEGA I/2, str. 314).

No 1845. Marx ne piše te najavljene brošure, nego *Teze o Feuerbachu*, a zatim, skupa s Engelsom, različite rukopise za *Njemačku ideologiju*. Tu ne podvrgava fundamentalnoj kritici samo svoje nekadašnje mladohegelijanske suborce, nego i Ludwiga Feuerbacha, kojega su još 1844. izrazito cijenili i Marx i Engels. Umjesto daljnje razrade 1844. započete kritike ekonomije, slijedi kritika konceptualnih osnova te ranije kritike. Retrospektivno, Marx 1859. u *Predgovoru Prilogu kritici političke ekonomije* piše da su on i Engels tada za cilj imali “obračun[avanje] sa svojom nekadašnjom filozofskom savješću” (MED 20, 333). U Njemačkoj ideologiji Marx kritizira filozofsku “spekulaciju” (u što sada ubraja i sva razmišljanja o ljudskoj biti ili “rodnom biću”) i naglašava nužnost započinjanja sa “stvarn[im] pretpostavk[ama]”, naime “stvarn[im] individu[ama]” i njihovim “materijalni[m] uslovi[ma] života”. Uvijek iznova naglašava da se te “pretpostavke ... mogu ustanoviti čisto empirijskim putem” (MED 6, 18).

Ono što su Marx i Engels napisali u takozvanom “Poglavlju o Feuerbachu” u *Njemačkoj ideologiji*, i u marksizmu-lenjinizmu, ali i u mnogim drugim, spram marksizma-lenjinizma kritičkim varijantama marksizma je važno kao prva, fundamentalna formulacija Marxova “materijalističkog shvaćanja povijesti”.² Međutim, to “Poglavlje o Feuerbachu” zapravo predstavlja konstrukt koji su različiti urednici, dugo poslije Marxove smrti, sastavili iz rukopisa različitih stupnjeva dovršenosti i objavili kao *Njemačku ideologiju*.³ Objava originalnih rukopisa u *Marx-Engels-Jahrbuch* 2003. godine, u stanju u kojemu su ih autori ostavili⁴, jasno pokazuje da su Marx i Engels doduše umjeli uvjerljivo kritizirati “idealističko shvaćanje povijesti” post-hegelovske filozofije, ali da je njihov pozitivni protu-nacrt uvelike zapeo na razini metodoloških pred-razmatranja.

1.) Jürgen Behre (2004) poduzeo je nov i zanimljiv pokušaj razumijevanja Marxova shvaćanja odnosa države i demokracije, polazeći od njegovih ranih filozofskih spisa (posebno *Kritike Hegelove filozofije državnog prava i Židovskog pitanja*). Pritom međutim prešutno pretpostavlja da se centralni uvidi na planu teorije države mogu dobiti i bez razvijene kritike ekonomije.

2.) Načelnu kritiku tog široko rasprostranjenog shvaćanja formulirao sam u Heinrich (2004).

3.) *Njemačka ideologija* objavljena je 1932., kako u sklopu prve MEGA-e, tako i u verziji koju su uredili Siegfrieda Landshuta i Jakoba Petera Mayera. Potonja, međutim, značajno odstupa od prve.

4.) I prezentacija u probnom tomu MEGA, objavljenom 1972., već uvelike slijedi taj princip, ali se još nije sasvim odrekla interpretirajućih uredničkih intervencija (usp. *Marx-Engels-Jahrbuch* 2003, str. 17 i dalje).

Tako o pitanju istraživanja političkih odnosa kao programatski iskaz nalazimo tek sljedeće: “stvari stoje ovako: određene individue, koje se na određen način bave proizvodnom delatnošću, ulaze u ove određene društvene i političke odnose. Empirijsko posmatranje mora u svakom pojedinom slučaju, empirijski i bez ikakve mistifikacije i spekulacije, otkriti vezu između društvene i političke strukture, s jedne strane, i proizvodnje, s druge.” (MED 6, 22).

No da je ne samo empirijsko istraživanje, nego i teorijsko prožimanje empirijskih rezultata stajalo tek na početku, postaje jasno kada se pogleda centralno sadržajno određenje države u *Njemačkoj ideologiji*. Polazeći od shvaćanja podjele rada koje se ne obazire na specifičnost njezina oblika, konstatira se nužno proturječje između posebnih i individualnih interesa na jednoj i općih interesa na drugoj strani, iz kojih onda proizlazi “država” (pod čime Marx u to doba misli na svaki oblik političke vladavine): “Upravo zahvaljujući toj protivrečnosti posebnog i zajedničkog interesa, zajednički interes kao *država* dobija samostalan oblik, odvojen od stvarnih pojedinačnih i općih interesa, i istovremeno kao iluzorna zajedničnost, ali uvek na realnoj osnovi veza koje postoje u svakom porodičnom i plemenskom konglomeratu” (MED 6, 32).

Ahistorijskom konceptu podjele rada odgovara podjednako ahistorijsko shvaćanje države. Time ne želim reći da Marx državi u *Njemačkoj ideologiji* ne priznaje nikakav stupanj historijske varijabilnosti, nego samo to da tu varijabilnost shvaća tek kao povijesno oblikovanje u osnovi čvrste i nepromjenjive temeljne konstelacije – kontradikcije između pojedinačnih i općih interesa. Od uvida da između kapitalističkog i pretkapitalističkog načina proizvodnje postoji fundamentalna razlika i da ta razlika ima posljedice po političko strukturiranje institucija društva, Marx je u *Njemačkoj ideologiji* još prilično udaljen.

II

Pri analizi ekonomskih odnosa Marx se u narednim godinama u velikoj mjeri oslanja na teoriju Ricarda. Ona mu se čini gotovo savršenom realizacijom “empirijskog konstatiranja”, daleko od svakog oblika filozofske “spekulacije”, što je i zahtijevao u *Njemačkoj ideologiji*. U 1847. objavljenom *Bijedi filozofije* Marx Ricardove uvide mobilizira protiv Proudhona, hvaleći ih u superlativima.⁵

⁵ “Ricardo nam pokazuje stvarno kretanje buržoaske proizvodnje koje konstituše vrijednost. Gospodin Proudhon, apstrah[ira] od tog stvarnog kretanja ... Ricardova teorija vrijednosti je naučno tumačenje savremenog ekonomskog života; teorija vrijednosti g. Proudhona je utopijsko tumačenje Ricardove teorije. Ricardo utvrđuje istinitost svoje formule izvodeći je iz cjelokupnosti ekonomskih odnosa i objašnjavajući tim putem sve pojave, čak i one za koje bi se na prvi pogled reklo da joj protivrječe...” (MED 7, 66-67).³) S jednakom samorazumljivošću se u natuknici “historijski/logičko” tvrdi da se genetsko može razumjeti “kao modelski pojmljeno historijsko”.

Marx u to vrijeme nema prigovora na Ricardovu analizu i njezine pojedinačne kategorije. Kritizira samo općenito nehistorijski pristup građanske ekonomije: da nešto što je historijski prolazno – kapitalistički način proizvodnje – postulira kao apsolutno.⁶ No čak i ta je kritika još uvijek ograničena: Marx je doduše svjestan ahistorizma kao *faktuma*, ali *zašto* do njega dolazi još ni približno ne može navesti. To će postati tek moguće nakon analize robnog fetišizma (usp. posebno MED 21, str. 73 i dalje).

Na tom uvelike rikardijanskim shvaćanju ekonomije temelje se onda i Marxove predodžbe o klasama i državi koje iznosi u *Komunističkom manifestu*. Tamo postojanje klasa predstavlja samorazumljivo i nepropitano polazište analize. Već prva rečenica analitičkog dijela konstatira upravo apodiktički: “Istorija svakog dosadašnjeg društva jeste istorija klasnih borbi.” (MED 7, 380). Klase ovdje konstituiraju društvo; da su i same klase nešto konstituirano Marxu još nije bilo jasno. Slično kao i političku ekonomiju, Marx i klasnu teoriju isprva preuzima od građanskih znanstvenika. Prije svega francuski povjesničari Guizot i Thierry analizirali su tijekom Francuske revolucije kao izraz klasne borbe. Marx u pismu Weydemeyeru od 5. ožujka 1852. otvoreno priznaje: “Građanski historiografi su mi već odavna prikazali povijesni razvoj te klasne borbe, a građanski ekonomisti – ekonomsku anatomiju klasa” (MED 35, 463). Sebi samome Marx (u analogiji s njegovom tadašnjom kritikom građanske ekonomije) u zasluge pripisuje samo to da je pokazao historijsku prolaznost postojanja klasa. Za uvid, koji je prvi put iznio u *Uvodu u kritiku političke ekonomije* iz 1857., da prikaz kapitalističkog načina proizvodnje ne može započeti sa stanovništvom i klasama, da ti pojmovi tek proizlaze iz kategorijalne analize kao njezin sažimajući rezultat, Marxu će trebati još nešto vremena. U *Kapitalu* analiza klasa stoga ne stoji na početku, nego na kraju: posljednje poglavlje trećeg toma posvećeno je njima, ali se već nakon stranice i pol prekida.

Skupa s klasama, u *Komunističkom manifestu* se, bez ustezanja, pretpostavlja i klasni interes. Da takav zajednički interes, čak i onaj “vladajuće klase”, tek mora biti konstituiran, za Marxa ovdje još ne predstavlja problem. Odmah prelazi na instancu koja taj zajednički interes *ostvaruje*: “Moderna državna vlast samo je odbor koji upravlja opštim poslovima cijele buržoaske klase.” (MED 7, 382) Kao što ne reflektira konstituciju klasnog interesa, Marx ne reflektira ni u kakvom odnosu taj “odbor” stoji s klasom. Sugerira, međutim, da “buržoaska klasa” sasvim neposredno upravlja državom. U tom smjeru ide i jedan drugi iskaz iz

6) Usp. primjerice pismo Annenkovu od 28. prosinca 1846., gdje Marx govori o “zabludj[i] buržoaskih ekonomista, koji u tim ekonomskim kategorijama vide večite zakone, a ne istorijske zakone koji važe samo za određeni istorijski razvitak, za određeni razvitak proizvodnih snaga” (MED 34, 428).

Manifesta: “Politička vlast u pravom smislu jeste organizovana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge klase.” (MED 7, 395) Klasni karakter građanske države za Marx se u to vrijeme, čini se, sastoji u tome da građanska klasa vlada državom i potpuno je svjesno i ciljano koristi za ostvarenje vlastitih klasnih interesa.

III

1849. godine Marx je prisiljen emigrirati u London, gdje će ostati sve do svoje smrti. Ta emigracija nije bila samo važan biografski događaj, i za razvoj njegovih teorijskih shvaćanja preseljenje u London markira duboku cezuru. Marx se u Londonu nalazi u središtu tada najrazvijenije kapitalističke zemlje svijeta. Ne samo da nije bilo boljeg mjesta za promatranje kapitalizma, British Museum je raspolagao i s tada najboljom i daleko najopsežnijom bibliotekom s ekonomskom literaturom. U već citiranom *Predgovoru* iz 1859. godine, Marx primjećuje da je upravo u Londonu odlučio ponovno započeti sa svojim studijem ekonomije, “sasvim od početka” (MED 20, 334). No Marx nije samo iznova čitao djela Smitha, Ricarda i mnogih drugih autora (od kojih dio dotad uopće nije poznao), nego tek tada započinje i s kritikom temeljnih kategorija građanske ekonomije. Prvo počinje sumnjati u Ricardovu teoriju rente, a uskoro zatim i u njegovu teoriju novca (usp. njegova pisma Engelsu od 7. siječnja 1851. i 3. veljače 1851., MED 34, str. 205 i dalje). Kasnije slijedi i kritika teorije vrijednosti, a na koncu i kritika metodološke temeljne konstrukcije građanske ekonomije, koja svoje zakone izvodi iz djelovanja konkurencije. Tek 1850-ih nadilazi puku *kritičku upotrebu* političke ekonomije i razvija, u dugotrajnom procesu, stvarnu kritiku političke ekonomije, tj. kritiku njezinih kategorijalnih i metodoloških pretpostavki. Svoju prvu i nipošto konačnu formulaciju ta kritika dobiva u Uvodu iz 1857. i u *Grundrisse (Osnovi kritike političke ekonomije)* iz 1857/58. godine.

No 1850-te ne označavaju samo cezuru u razvoju kritike političke ekonomije, Marx se s dotad neviđenim intenzitetom počinje baviti i konkretnim historijskim i političkim razvojem različitih zemalja: 1849/50. piše *Klasne borbe u Francuskoj 1848-1850*, a 1851/52. *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte*. U oba spisa detaljno analizira interese i strategije pojedinih klasnih frakcija i njihov odnos, ne prema državi općenito, nego prema pojedinim državnim institucijama. Nastavak tih studija predstavljaju prije svega serija članaka *Revolutionary Spain* (kojoj su, kao što pokazuje upravo objavljeni tom MEGA IV/12, prethodili iscrpni pripremni ekscerpti o povijest Španjolske), različiti članci o britanskoj vladavini u Indiji, kao i članci o povijesti diplomacije u 18. stoljeću. U tim istraživanjima potpuno različitih konkretnih situacija postaje jasno da prilično grube i paušalne izjave o državi iz *Komunističkog manifesta* nisu od velike koristi.

IV

1857. Marx konačno započinje s razradom svoje davno planirane kritike ekonomije. Prvo nastaju *Uvod u kritiku političke ekonomije* i *Grundrisse*. Ti tekstovi još nisu namijenjeni tiskanju, nego predstavljaju istraživačke rukopise u kojima si Marx cijeli niz pitanja tek mora razjasniti. Pritom su rupe, posebno u tretmanu temeljnih kategorija, još itekako značajne. U *Grundrisse* Marx, primjerice, još ne zna za dvostruki karakter rada koji proizvodi robe, a ni fetišizam robe se još ne pojavljuje – u tekstu, u najboljem slučaju, možemo prepoznati prve slutnje. Isto tako, ni plan strukture djela još nipošto nije jasan. Tek tijekom rada na *Grundrisse* Marx razvija takozvani plan o šest knjiga, koji onda javnosti predstavlja u *Predgovoru Priloga kritici političke ekonomije* iz 1859. Taj plan poslije triju knjiga o kapitalu, zemljišnom vlasništvu i najamnom radu, koje se trebaju baviti “ekonomsk[im] uslov[ima] života tri velike klase” (MED 20, 331), predviđa i knjige o državi, međunarodnoj trgovini i svjetskom tržištu.

U *Grundrisse* doduše još ne nalazimo skicu planirane knjige o državi, ali si je Marx barem uspio razjasniti dvije točke koje su od centralne važnosti za analizu države. Prvo, jasno prepoznaje da postoji kvalitativna razlika između kapitalističkog načina proizvodnje s jedne i svih pretkapitalističkih načina proizvodnje s druge strane. Kapitalistički način proizvodnje pretpostavlja pravnu slobodu i jednakost svojih aktera, pretkapitalistički načini proizvodnje nejednakost i neslobodu većine neposrednih proizvođača, a politika i ekonomija u pretkapitalističkim uvjetima još ne predstavljaju dvije različite sfere. Za pretkapitalističke načine proizvodnje odnosi personalne zavisnosti su konstitutivni, za potpuno razvijeni kapitalistički način proizvodnje to više nisu, iako, dakako, još uvijek mogu postojati. Tek u kapitalističkim uvjetima možemo govoriti o razdvajanju politike i ekonomije (usp. na temu historijskog razvoja moderne državnosti pod tim aspektima Gerstenberger 2006). Na mjesto osobnih zavisnosti ovdje stupa uzajamna objektivna zavisnost, kojoj ne podliježe samo onaj nad kojim se dominira i kojega se izrabljuje, nego i vladajuća klasa. A to onda ima posljedice i za politički oblik države: ona sada ima jamčiti formalnu jednakost i slobodu građana kao i njihove imovine. Pošto je većina slobodnih građana ujedno i “slobodna” od svih sredstava za proizvodnju i opstanak, od strane države iznuđeno uzajamno priznavanje slobode, jednakosti i vlasništva ujedno implicira izrabljivanje i klasnu dominaciju. Drugo, Marx otkriva jedan od centralnih zadataka građanske države: ona mora osigurati one pretpostavke kapitalističke proizvodnje koje pojedinačni kapitali ne mogu osigurati jer njihova proizvodnja nije profitabilna, što Marx diskutira na primjeru izgradnje cesta. Pritom mu je jasno i to da opseg i sadržaj pretpostavki koje država mora

osigurati nisu zadani jednom zauvijek, nego se mijenjaju s razvojem i rastom kapitalističkog načina proizvodnje.

Na temelju *Grundrisse*, 1859. izlazi *Prilog kritici političke ekonomije*. Prva knjiga., kao početak realizacije plana o šest knjiga. Marx u predgovoru vrlo kratko formulira onaj “opći rezultat” svojih studija koji će kasnije generacije pretvoriti u centralni dokument “historijskog materijalizma” (pojam koji sam Marx nikad nije koristio). Tamo se nalazi i često citirana izjava da proizvodni odnosi predstavljaju “realnu bazu” nad kojom se “[iz]diže pravna i politička nadgradnja” (MED 20, 332). Taj govor o bazi i nadgradnji obilježio je velik dio marksističkih rasprava 20. stoljeća, a nerijetko je poprimio forsirane i nategnute oblike. Tako se često argumentiralo da “baza” predstavlja ono jedino presudno, dok je “nadgradnja” samo ono izvedeno, nesamostalno. Drugi su tome onda suprotstavljali “relativnu” samostalnost nadgradnje, pa se ostrašćeno svađalo o razmjerima njezine determiniranosti. No možda smo mogli biti pošteđeni mnogih od tih debata o “bazi” i “nadgradnji” da se ozbiljno shvatio Marxov pomalo sarkastični komentar na tu temu u *Kapitalu*. Tamo Marx kratku konfrontaciju s jednim kritičarom svoje skice iz predgovora iz 1859. završava riječima: “već je don Kihot ispaštao zbog svoje zablude da se potukačko viteštvo slaže sa svim ekonomskim oblicima društva.” (MED 21, 83) Komika, koja je svakom čitatelju Cervantesova romana odmah razvidna, proizlazi upravo iz toga da se političke i normativne predodžbe Don Quijotea nikako ne slažu s ekonomskim i socijalnim odnosima njegova vremena. Kod odnosa između “baze” i “nadgradnje” za Marxa se ne radi o determinaciji o kojoj se toliko raspravljalo, nego o tome da političke institucije odgovaraju ekonomskim oblicima.⁷

V

Kao direktni nastavak 1859. objavljene prve knjige njegove kritike političke ekonomije između 1861. i 1863. nastaje Marxov najopsežniji rukopis. No još za vrijeme rada na tom manuskriptu, odlučuje da će nastavak objaviti kao samostalno djelo pod naslovom “Kapital”. O planiranom sadržaju tog djela, Marx 28. prosinca 1862. Ludwigu Kugelmannu piše sljedeće: “U stvari, obuhvata samo to što je trebalo da čini treće poglavlje prvog odeljka, naime ‘Kapital uopšte’. Tu, dakle, nisu uključeni konkurencija kapitala i kreditni sistem. Ono što Englez naziva ‘the principles of political economy’ sadržano je u tom tomu. To je kvintesencija (zajedno sa prvim delom), a i razvijanje onog što sledi (sa izuzetkom, na primjer, odnosa različitih državnih oblika sa različitim

7) Upravo na taj se kontekst Marx referira kada u već citiranom pasusu iz *Predgovora Priloga kritici političke ekonomije* piše da pravni odnosi ... [i] državni oblici ... korijen [imaju] ... u materijalnim životnim odnosima”.

ekonomskim strukturama društva) takođe se lako može izvesti na osnovu datog.” (MED 37, 586)

Kapital, kako ga Marx ovdje skicira, obuhvaća manje od knjige o kapitalu kakvu je bio planirao u okviru plana o šest knjiga.⁸ S “razvijanje[m] onog što sledi” očito misli na dijelove knjige o kapitalu koji su izostavljeni i preostalih pet knjiga. Čini se da se Marx počeo navikavati na pomisao da on sam neće biti u stanju realizirati plan o šest knjiga, pa ga poslije toga više nikad nije ni spominjao. U *Kapitalu* se samo još, vrlo neodređeno, spominju “specijaln[e]” teorije koje ne spadaju “u ovo delo” (MED 21, 477, usp. i MED 23, str. 520, 691) i “eventualni nastavak” (MED 23, 97). Zanimljiva je, međutim, iznimka koju Marx ovdje navodi: prikaz odnosa “različitih državnih oblika sa različitim ekonomskim strukturama društva”, za koji ne vjeruje da ga može prepustiti “drugima”. Zašto je Marx mislio da upravo tu točku može realizirati samo on osobno? O tome možemo samo spekulirati, ali mi se ne čini nategnutim pretpostaviti da bi razlog mogao ležati u tome da se ovdje dotiče jedno od centralnih područja analize oblika: radi se o odnosu ekonomskih i političkih *oblika*, a Marx je itekako bio svjestan sljepila za oblike, ne samo građanskih ekonomista⁹, nego i socijalista.

No drugi aspekt koji ovo pismo otkriva nije spekulativan. Marx ovdje ne govori o “državi” (singular) u odnosu prema ekonomskoj bazi, nego o “različiti[m] državni[m] obli[cima]” (plural). Analizi “kapital[a] uopšte” očito nije namjeravao pridružiti analizu “države uopće” (barem ne posebno opsežnu), nego je važnijim smatrao *razlike* u oblicima države. To vjerovatno nije bila samo ovlašna formulacija. Pošto je to prvo pismo njemu dotad nepoznatom Kugelmannu, možemo pretpostavljati da je Marx pažljivo birao svoje riječi.

VI

1867. konačno izlazi prvi tom *Kapitala*. Drugi i treći tom Marx više nije uspio sam objaviti, njih je 1885. i 1894. izdao Engels, na temelju Marxovih manuskriptata koji su nastajali od 1864/65. Ta tri toma *Kapitala* obuhvaćaju daleko više od razmatranja o “kapitalu uopće”¹⁰ koje je najavio u pismu Kugelmannu. Ne samo da se ovdje obrađuju i konkurencija i kredit, nego i značajni dijelovi građe koji su u okviru plana o šest knjiga izvorno bili planirani za knjige o zemljišnom

8) Kao što je razvidno iz Marxovih pisama, knjiga o kapitalu se trebala sastojati od četiri dijela ili odjeljka: kapital uopće, konkurencija, kredit, dionički kapital, usp. Heinrich (2006, 179 i dalje).

9) O “ekonomskim udžbenicima” će kasnije, u *Kapitalu*, napisati: “grubo zainteresovani za materiju, oni zanemaruju svaku razliku u obliku” (MED 21, 477).

10) Da li Marx u manuskriptima za *Kapital*, koji nastaju od sredine 1863., uopće još polazi od pojma “kapitala uopće” (samu formulaciju, u svakom slučaju, poslije 1863. više ne koristi – ni u manuskriptima, ni u pismima), predmet je žestokih sporova (usp. između ostalog Heinrich 2006, str. 185 i dalje, a za suprotnu poziciju Moseley 2007).

vlasništvu i najamnom radu. Utoliko je plauzibilno zaključiti da je *Kapital*, kako ga je Marx koncipirao od 1863., stupio na mjesto prve tri knjige plana o šest knjiga. No ono što *Kapital* ne pokriva posljednje su tri knjige o državi, međunarodnoj trgovini i svjetskom tržištu.

Egzistencija države (jednako kao i svjetskog tržišta) se međutim cijelo vrijeme pretpostavlja, ali se ni državu ni svjetsko tržište sistematski ne razvija. Dotiče ih se samo u okviru prikaza drugih fenomena, u mjeri u kojoj je to potrebno. O državi Marx u prvom tomu *Kapitala* govori prije svega u 8. i 13. poglavlju, kada se osvrće na tvorničko zakonodavstvo.

Određenje normalnog radnog dana, kojim se bavi u 8. poglavlju, Marx vidi kao rezultat kontinuirane borbe između radničke i kapitalističke klase. Država poopćuje ishod te borbe u obliku državne regulacije. Pritom država, međutim, nije ni neutralni treći, ni puki instrument u rukama kapitalističke klase. Nasuprot tome, država opći kapitalistički interes za izrabljivanje radničke klase mora nametnuti i protiv otpora kapitalista, koji, potaknuti konkurencijom, sve više proširuju radni dan i time prije vremena uništavaju radnu snagu (MED 21, 242 i dalje). Kako bi se oplodnja kapitala dugoročno osigurala, izrabljivanje mora biti ograničeno. Kada država na taj način ostvaruje opći kapitalistički interes, ona time mijenja i uvjete borbe radničke klase: kapitalistički odnosi sazrijevaju, prijelazni oblici nestaju, a ujedno se i borba protiv kapitala može poopćiti (MED 21, 443).

Formalnoanalitički pristup, koji je u temelju Marxova istraživanja odnosa ekonomije i politike, vrlo jasno dolazi do izražaja u prilično načelnoj primjedbi koja se nalazi u rukopisu za treći tom *Kapitala*. “Specifični ekonomski oblik u kome se neplaćeni višak rada crpe iz neposrednih proizvođača određuje odnos gospodstva i potčinjenosti kakav izrasta neposredno iz same proizvodnje i kakav sa svoje strane obratno reagira na nju kao određujući faktor. A na tome se zasniva čitavo formiranje ekonomske zajednice koja izrasta iz samih odnosa proizvodnje, a s time ujedno i njen specifični politički oblik.” (MED 23, 658) Sama činjenica da klase stoje jedna nasuprot drugoj, a jedna od njih je “vladajuća”, još ne uvjetuje politički oblik države. Tek specifično određenje oblika izrabljivanja uvjetuje “politički oblik” države. Iz konteksta te primjedbe proizlazi da Marx pod različitim ekonomskim oblicima izrabljivanja misli na različite historijske načine proizvodnje, poput antičkog, koji je počivao na ropstvu, feudalnog ili kapitalističkog načina proizvodnje. No kapitalistički se način proizvodnje fundamentalno razlikuje od svih pretkapitalističkih, jer ne počiva na osobnoj neslobodi i nejednakosti, nego pretpostavlja pravno slobodnog radnika koji kao formalno ravnopravan s kapitalistom sklapa ugovor o radu. Zaštita slobode,

jednakosti i vlasništva postaje prvim zadatkom građanske države, pri čemu opseg njihova vlasništva spada u puke individualne posebnosti pojedinačnih građana i građanki. Činjenica da država štiti svako vlasništvo za klasu čije je jedino vlasništvo radna snaga znači da je prisiljena ugovorno stupiti u odnos ekonomskog izrabljivanja. Dakle, upravo formalna neutralnost države ono je što pravno osigurava kapitalističko izrabljivanje.¹¹ Pritom se, međutim, pretpostavlja da je već razvijena “takva radnička klasa koja po svom vaspitanju, tradiciji i navici priznaje zahteve tog načina proizvodnje kao po sebi razumljive prirodne zakone”. Samo pod tim uvjetom dovoljan je “nemi pritisak ekonomskih odnosa” za osiguranje vladavine kapitala (MED 21, 651).

No analiza države ne može stati na toj općenitoj razini.¹² Nakon već citiranog pasusa iz manuskripta za treći tom *Kapitala*, Marx naglašava “da ista ekonomska baza – ista po glavnim uslovima – može usled bezbrojnih različnih empiričkih okolnosti [...] pokazivati beskonačne varijacije i nijanse u pojavi, a koje se mogu razumeti jedino analizom tih empirijski datih okolnosti”. (MED 23, 658-59) Isto vrijedi i za politički oblik države.

VII

Većina marksističkih diskusija o državi u 20. stoljeću se, međutim, nije nadovezivala na ta formalnoanalitička razmišljanja Marxa. U debatama s početka 20. stoljeća važnu ulogu su igrala prije svega dva djela: Marxov spis o Pariškoj komuni *Građanski rat u Francuskoj* (1871.) i Engelsovo istraživanje *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* (1884.). U *Građanskom ratu* Marx je pisao o razvoju “državne vlasti” u Francuskoj, koja je “sve više i više dobijala karakter javne sile za ugnjetavanje radničke klase” (MED 28, 269). Taj represivni karakter države istaknuo je i Engels u završnom poglavlju svoje knjige. Egzistenciju države Engels je objasnio razvojem klasnih antagonizama koje je moguće kontrolirati samo još putem sile koja stoji nasuprot društvu. No država pritom nije neutralna, ona je “[u] pravilu država najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politički vladajuća klasa” (MED 32, 135). Naglasak na represivnom karakteru države preuzeo je i Lenjin, a kasnije je postao i sastavnim dijelom marksizma-lenjinizma. U svom spisu *Država i revolucija* iz 1917., Lenjin državu sasvim eksplicitno shvaća kao “oruđe” vladajuće klase. U revolucionarnoj situaciji, u kojoj država prvenstveno nastupa kao takav stroj nasilja, kao u slučaju analize Pariške komune u *Građanskom ratu*

11) Otud i Marxova sarkastična primjedba da je “Oblast prometa ili robne razmene ... uistinu pravi raj prirodnih čovekovih prava” (MED 21, 162).

12) U Heinrich (2007, poglavlje 11) dajem sažetak takvih općenitih izjava o građanskoj državi.

u *Francuskoj*, naglašavanje tog represivnog karaktera sasvim je plauzibilno. No da je takav pristup preuzak za analizu građanske države postalo je vrlo jasno već 1920-ih i 1930-ih. Nad podčinjenim klasama se ne vlada samo jednostavnom prijetnjom silom. Kako država, odnosno “vladajući blok”, organizira pristanak za svoju politiku, kako ostvaruje “hegemoniju”, koju ulogu pritom igraju različite društvene institucije poput škole, crkve i znanosti, istražio je posebno Gramsci u svojim *Zatvorskim bilježnicama*. Gramscijev je koncept hegemonije nakon Drugog svjetskog rata doživio široku recepciju posebno u romanskim zemljama i anglosaksonskom prostoru i postao je gotovo samorazumljivim sastavnim dijelom mnogih pokušaja iz oblasti teorije države. Althusser je s distinkcijom između “ideoloških” i “represivnih” aparata države poopćio dva ranija težišta marksističkih rasprava. Nicos Poulantzas je, na koncu, doveo u pitanje fiksni karakter državnih aparata, naglasivši da su oni uvijek poprište borbe, a državu je okarakterizirao kao “*materijalna i specifična kondenzacija klasnih odnosa snaga između klasa i frakcija klasa*” (Poulantzas, 1981, str. 131).

Promatramo li liniju diskusije od Lenjina preko Gramscija do Althussera i Poulantzasa, ustanovit ćemo da je jednostrani naglasak na represivnom karakteru države doduše nadvladan, da se tematiziraju stvaranje konsenzusa, ideološka interpelacija i državne institucije kao poprište borbe, ali da je Marxova analiza oblika ostala izvan vidokruga.¹³ Stoga i ne čudi da centralni uvidi koji se temelje na analizi oblika, poput analize fetišizma (koja nije ograničena na fetišizam robe, nego predstavlja integralni sastavni dio razvoja kategorija u sva tri toma *Kapitala*, a dovršava se tek s “trinitarnom formulom”), za spomenute autore ne igraju nikakvu ulogu.

Na Marxovu se analizu oblika u prvoj polovici 20. stoljeća nadovezao samo Jevgenij Pašukanis (1929). Na dosta obuhvatan način, nadovezat su se pokušali i autori u zapadnonjemačkoj “Raspravi o derivaciji države” (*Staatsableitungsdebatte*) 1970-ih.¹⁴ No pri pokušaju derivacije građanske države u singularu, ta je rasprava zapela na dvije razine: s jedne strane, nije se uspjela mnogo odmaknuti od pokušaja pronalazjenja određenja građanske države općenito, a s druge strane je, 1970-ih ne samo u Njemačkoj postojeću, kejnzijansku državu blagostanja poistovjetila s razvijenom građanskom državom kao takvom. U tendenciji je dakle ono što je postojalo (a što je dijelom, poput primjerice kejnzijanske ekonomske politike, samo nekoliko godina kasnije ponovno napušteno) “derivirala” kao nužan sastavni dio građanske državnosti.

¹³ O odnosu Poulantzasa i analize oblika diskutiraju Hirsch/Kannankulam (2006) i Gallas (2006).

¹⁴ Kostede (1976) daje pregled tijeka dotad vodene rasprave.

Nasuprot takvim pretjerivanjima, važno je, s jedne strane, koristiti Marxovu analizu oblika kao temelj za diskusiju, ali i kritiku, rezultata koje su dali doprinosi od Gramscija do Poulantzasa. S druge strane, ne smijemo zanemariti ni granice analize oblika. Već je Marx istaknuo da je “dijalektički oblik prikaza točan samo ako poznaje svoje granice” (MEGA II/2, 91). Logika kategorijalnih odnosa, o kojoj se u “dijalektičkom obliku prikaza” radi, cilja na “idealni presek” (MED 23, 691) kapitalističkog načina proizvodnje. Taj idealni presjek ne smije se brkati s empirijskim oblikom, sa “stvarn[im] kretanje[m]”. Kod granica dijalektičkog prikaza koje Marx spominje ne radi se međutim samo o historijskom nadopunjavanju ili konkretizaciji dijalektičkog razvoja. Analiza ekonomskih i političkih oblika ima otkriti i obrazložiti vlastite granice, pokazati poslije koje točke prikaz *nužno* mora prijeći u historijsko razmatranje (a ne tek historijske ilustracije). Marx takva obrazloženja daje u kontekstu prikaza borbe za dužinu radnog dana i “prvobitne akumulacije”. No za problematiku države diskusija o odnosu između općih određenja oblika građanske države i odnosa “različitih državnih oblika sa različitim ekonomskim strukturama društva” (MED 37, 568) tek je na početku.

15) Frieder Otto Wolf (2006) raspravlja o granicama dijalektičkog prikaza na temelju triju instruktivnih primjera.

S njemačkog preveo: Stipe Ćurković

Tekst je izvorno objavljen u : Urs Lindner, Jörg Nowak, Pia Paust-Lassen (ur.), *Philosophieren unter anderen. Beiträge zum Palaver der Menschheit*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2008.

Literatura

Althusser, Louis: *Ideologie und ideologische Staatsapparate*, Hamburg: VSA, 1977./ usp. "Ideologija i ideološki aparati države", u: Flere, Sergej (ur.), *Proturječja suvremenog obrazovanja: ogledi iz sociologije obrazovanja*, Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1986., str. 119-139.

Behre, Jürgen: *Volkssouveränität und Demokratie. Zur Kritik staatszentrierter Demokratievorstellungen*, Hamburg: VSA, 2004.

Bretthauer, Lars; Gallas, Alexander; Kannankulam, John; Stütze, Ingo (ur.): *Poulantzas lesen. Zur Aktualität marxistischer Staatstheorie*, Hamburg: VSA, 2006.

Gallas, Alexander: "'Das Kapital' mit Poulantzas lesen. Form und Kampf in der Kritik der politischen Ökonomie", u: *Bretthauer* i dr. (ur.), str. 101-119, 2006.

Gerstenberger, Heide: *Die subjektlose Gewalt. Theorie der Entstehung der bürgerlichen Staatsgewalt*, 2. izdanje, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2006.

Gramsci, Antonio (1929-35): *Gefängnishefte. Kritische Gesamtausgabe*, 10 tomova, Hamburg: Argument, 1991-2002.

Heinrich, Michael: "Praxis und Fetischismus. Eine Anmerkung zu den Marxschen Thesen über Feuerbach und ihrer Verwendung", u: Christoph Engemann u.a. (ur.), *Gesellschaft als Verkehrung. Perspektiven einer neuen Marx-Lektüre. Festschrift für Helmut Reichelt*, Freiburg: ca ira, str. 249-270, 2004.

Heinrich, Michael: *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*, 4. izdanje, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2006.

Heinrich, Michael: *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung*, 5. izdanje, Stuttgart: Schmetterling, 2007.

Hirsch, Joachim; Kannankulam, John: "Poulantzas und Formanalyse. Zum Verhältnis zweier Ansätze materialistischer Staatstheorie", u: *Bretthauer* i dr. (ur.), str. 65-81, 2006.

Internationale Marx Engels Stiftung (ur.): *Marx-Engels Jahrbuch* 2003, Berlin: Akademie Verlag, 2004.

Kostede, Norbert: "Die neuere marxistische Diskussion über den bürgerlichen Staat. Einführung – Kritik – Resultate", u: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* 8/9, Frankfurt/M.: Suhrkamp, str. 150-198, 1976.

Lenin, W. I. (1917): *Staat und Revolution. Die Lehre des Marxismus vom Staat und die Aufgaben des Proletariats in der Revolution*, u: Lenin, *Werke*, tom 25, str. 393-507./ usp. Lenjin, Vladimir Iljič, *Država i revolucija*, u: Lenjin, *Dela*, tom 26, str. 133-219, Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1975.

Marx, Karl; Engels, Friedrich: *Gesamtausgabe (MEGA) Probeband*, Berlin: Dietz Verlag, 1972.

Marx, Karl; Engels, Friedrich: *Dela*, 47 tomova, Beograd: Prosveta: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968-1987.

Moseley, Fred: "Das Kapital im Allgemeinen und Konkurrenz der vielen Kapitalien in der Theorie von Marx. Die quantitative Dimension", u: Internationale Marx Engels Stiftung (ur.), *Marx-Engels Jahrbuch* 2006, Berlin: Akademie Verlag, str. 81-117, 2007.

Paschukanis, Eugen (1929): *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus. Versuch einer Kritik der juristischen Grundbegriffe*, Freiburg: ca ira, 2003./ usp. Pašukanis, Jevgenij, *Opšta teorija prava i marksizma: pokušaj kritike osnovnih pravnih pojmova*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.

Poulantzas, Nicos (1978): *Staatstheorie. Politischer Überbau, Ideologie, Autoritärer Etatismus*, Hamburg: VSA, 2002./ Poulantzas, Nicos: *Država, vlast, socijalizam*, Zagreb: Globus, 1981.

Wolf, Frieder Otto: "Marx' Konzept der 'Grenzen der dialektischen Darstellung'", u: Jan Hoff, Alexis Petrioli, Ingo Stützle, Frieder Otto Wolf (ur.), *Das Kapital neu lesen. Beiträge zur radikalen Philosophie*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 2006.

Rasprava o derivaciji države 1970-ih: pozadine, pozicije, kritike.

John Kannankulam

Dobrih trideset godina nakon vrhunca katkad krajnje polemički vođene rasprave o derivaciji države postavlja se pitanje o čemu se tada uopće radilo i što je od te rasprave još i danas korisno. U nastavku ću se pokušati približiti tim pitanjima. U tu ću svrhu, s jedne strane, kratko rekonstruirati historijsku, političko-ekonomsku pozadinu te rasprave, a s druge strane izložiti glavne pristupe.

Pozadina rasprave

Glavna pozadina tadašnje diskusije, koja se prije svega vodila u akademsko-studentskom miljeu, bila je pobuna iz 1968. te njeni izdanci u raznovrsnim organizacijama i debatnim krugovima. U konačnici iznevjerena nada kako bi sa šezdesetomom mogla nastupiti radikalna društvena promjena, nedvojbeno je pokazala, ističe Alex Demirović, da se “nedostatak teorije građanske države [...] Nove ljevice [...] nakon neposrednog neuspjeha pokreta iz ‘68. [mora] smatrati ključnim strateškim i teorijskim nedostatkom” (Demirović 2007, 13). Na neki se način ponovilo iskustvo komunističke ljevice nakon Prvog svjetskog rata, “da je demokratski organizirana vlast zapadnih industrijskih zemalja jako stabilna upravo zbog svoje velike fleksibilnosti te raspolaže ogromnim mogućnostima za apsorpiranje ‘frontalnog napada’ (Gramsci) na centre moći buržoazije.” (Ibid.)

Osim te problematike, koje tada zasigurno nije svatko bio tako precizno svjestan, značajnu je ulogu zacijelo igralo i iskustvo, koje se, protivno poslijeratnim obećanjima rasta i stabilnosti, vrlo jasno naziralo već s pojavom krize iz 1966/67. a najkasnije s onom iz 1973., da kapitalizam nipošto nije postao “čudesnom mašinom” (Shonfield 1965), kako su ga neki fascinirani teoretičari već bili stilizirali. U tom se kontekstu, koji se još k tome podudarao s imenovanjem nekolicine marksističkih znanstvenika na ekspandirajuće fakultete, radilo i o tome da se kritički suprotstavi tadašnjoj socijaldemokratsko-kejnzijskoj regulacijskoj euforiji. Iako u početku, zbog Hladnog rata i interesa SAD-a da restituira kapitalizam, kejnzijski ili još dalekosežniji društveni

modeli koji bi počivali na kritici kapitalizma (program CDU-a iz Ahlena 1947. godine; predodžbe socijalizacije i “trećeg puta” unutar SPD-a prije programa iz Godesberga iz 1959.) gotovo da nisu imali šanse u Zapadnoj Njemačkoj, za razliku od razvoja na drugim mjestima, to se bitno promijenilo ulaskom SPD-a u veliku koaliciju 1966. i sa socijalno-liberalnom koalicijom iz 1968. godine. Pod ministrom financija Karlom Schillerom započelo se s anticikličkim ekonomskim upravljanjem, primjerice u obliku “zakona o stabilnosti” iz 1967., uslijed onoga što se tada doživjelo kao “šok”, dok se danas smatra tek malim padom konjunktura. Tim se mjerama kapitalizam htjelo pretvoriti u dugoročan motor rasta i blagostanja lišen kriza (usp. Kannankulam 2008, 166 i dalje). Uslijed te ekonomsko-političke promjene paradigme i pripadajućeg regulacijskog optimizma, “zapanjujućim se intenzitetom razvijalo sistematsko znanstveno razumijevanje državnih funkcija i instrumenata u ekonomskom životnom procesu” jer je, prema riječima Norberta Kostede (1976, 151) “građanska ekonomska teorija [...] u kejnzijanskoj državi pronašla svoje Kolumbovo jaje”.

Suprotno vjerovanju kako se krize u kapitalizmu trajno mogu suzbiti državnom regulacijom, u kritičko-marksističkoj perspektivi radilo se o tome da se dokaže, ne samo u kontekstu stvarne ekonomske krize već i teorijski na temelju Marxove teorije, da su takvi socijaldemokratski koncepti u konačnici “iluzorni”, jer se temelje na pogrešnom, instrumentalnom razumijevanju države. No ne treba isključiti ni to da je, osim tih teorijsko-političkih promišljanja, i “ples državne batine” tijekom studentskih prosvjeda i njihovih izdanaka “uzburkao duhove” (Kostede *ibid.*, 153).

U kontekstu ovdje samo vrlo sažeto skicirane situacije (opširnije: Rudel 1981) započelo se, dakle, sa sistematskom rekonstrukcijom građansko-kapitalističke države iz konteksta Marxove teorije, što sam Marx, kao što je poznato, a suprotno vlastitim planovima, više nije stigao učiniti. Cilj je u konačnici bio utvrditi zbog čega građansko-kapitalistička država ne predstavlja neutralnu instancu, nego je fundamentalno isprepletena s kapitalističkim odnosima proizvodnje, što u konačnici i sve prijedloge da se posredstvom države “ukroti” kapitalizam čini “iluzornim”, kao što je objavio i naslov članka Wolfganga Müllera i Christel Neusüß (1970) koji je raspravu o derivaciji države pokrenuo.

No prije nego što u nastavku rekapituliram glavne elemente i pozicije tadašnje rasprave, još nekoliko riječi o pojmu ‘derivacije’ – što se pod time misli?

Norbert Kostede (1976, 156) odgovor na to pitanje formulira na sljedeći način: “Ovaj blistavi pojam možemo (...) ‘prevesti’ kao pojmovni razvoj temeljnih političkih struktura iz ekonomske formacije građanskog društva.” Iako ta formulacija zasigurno odgovara tadašnjim shvaćanjima vlastitih nastojanja

mnogih protagonista kao i tadašnjem načinu govora, iz današnje se perspektive javlja određena nelagoda kada se nešto iz “ekonomske formacije” ima pojmovno razviti ili pak “derivirati”. Ta je nelagoda još izraženija kada Gerd Rudel (1981, 12) piše da marksistička teorija “najvažnije odrednice političkog i ekonomskog razvoja locira u ‘ekonomskoj bazi’”.

Što je uopće *ekonomska baza* ili *ekonomska formacija društva*, mogli bismo pitati u nastavku na ovu formulaciju. Suprotno takvoj vrsti situiranja unutar Marxove metafore o bazi i nadgradnji, na koju se često može naići, ja bih pledirao za to da *ako* pomalo nesretni pojam “derivacije” ima nešto značiti, onda to da pitanje proizvodnje i reprodukcije društva mora postati polazište (društveno-) znanstvenih istraživanja, kao što su to već jasno zahtijevali Marx i Engels u *Njemačkoj ideologiji* (MED 6, 18-19 i dalje). To bi onda u našem kontekstu, pod premisom da temelj dominacije leži u raspolaganju nad materijalnim uvjetima proizvodnje i nad viškom proizvoda, značilo da je pitanje kako se taj višak proizvoda prisvaja presudan za formu i sadržaj političke vladavine. No to onda znači i da je prividno čisto “ekonomsko” pitanje proizvodnje uvijek već izrazito političko, pa slika “baze” na kojoj bi počivala sekundarna “nadgradnja” u konačnici samo vodi u zabludu. Time bi se ono što se krije iza pojma ‘derivacije’ možda moglo preciznije opisati kao pitanje teorijske rekonstrukcije uvjeta koji moraju biti dani za postojanje i reprodukciju kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ili, uže vezano uz predmet derivacije države, kao pitanje *je li i zašto je* za postojanje i reprodukciju kapitalističkog načina proizvodnje nužna izvan-ekonomska instanca sile i na koji je način povezana s kapitalističkim načinom proizvodnje.

Kritika iluzije socijalne države

Wolfgang Müller i Christel Neusüß objavili su 1970. članak u časopisu *Sozialistische Politik* (SOPO) koji se bavi načelnim pitanjem da li je moguće preustroj kapitalističkih društava putem države. Taj je rad predstavljao svojevrsni početak rasprave o derivaciji države.

Zamišljen kao priprema za istraživanje konkretnih socijalno-državnih intervencija u Zapadnoj Njemačkoj, autori su smatrali nužnim ponajprije sistematski rasvijetliti teorijske premise na kojima se te intervencije temelje. Ispostavilo se, smatraju Müller/Neusüß, kako je “potrebno razjasniti kategorije pri određivanju odnosa procesa oplodnje kapitala i građanske države, pri čemu se prije svega pokazalo suprotstaviti revizionističkim teorijama o ovom pitanju.”

(4). Jedna od ključna pretpostavka tih teorija jest da one državu uzdižu na mjesto “subjekta društvene promjene”. Međutim, prema Müller/Neusüß, takva

se strategija može smatrati uspješnom samo ako se “država poima kao ‘sveti kalež’ koji se, ovisno o povijesnoj situaciji, može ispuniti kapitalističkim ili socijalističkim sadržajem” (5). U krajnjoj konzekvenci, takva pretpostavka, smatraju Müller/Neusüß, za posljedicu ima i odbacivanje mišljenja “da se ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje ne može provesti putem državnog aparata, nego ga jedino može izvršiti revolucionarna radnička klasa” (4).

Oslanjajući se na Marxa, takvim shvaćanjima suprotstavljaju tvrdnju o građanskoj državi kao “rezultatu razvijene robne proizvodnje, dakle kapitalističkog društva i njegovih proturječja, koja počivaju na tom obliku proizvodnje, pa je stoga i država institucija koju ta proturječja obilježavaju” (5). To znači da država, s jedne strane, nije postojala uvijek i da, s druge strane, nije neutralna već neposredno spojena s građansko-kapitalističkim društvom i kontradikcijama koje ga prožimaju. A to ujedno znači, smatraju Müller/Neusüß, ne samo da revizionistička teza o mogućem preustroju kapitalističkog društva posredstvom države slijedi kriva sredstva, nego pritom do izražaja dolazi i propust percepcije, odnosno, osporavanje temeljnih proturječja kapitalističkog načina proizvodnje (5).

U tom kontekstu autorima nije stalo do “opće marksističke teorije države”, nego do “pitanja o specifičnim funkcijama države za osiguravanje procesa oplodnje kapitala u razvijenom kapitalizmu i o granicama tih državnih funkcija.” (7) Jer, tako glasi argumentacija, za “razvoj (političkih, J.K.) strategija danas je nužno steći kriterije za pitanje koliko daleko manipulativne mogućnosti državnog aparata sežu, gdje prestaju, gdje stvaraju nova proturječja, gdje u kapitalističkoj formi stvaraju elemente stvarnog područjstva proizvodnje (...) itd.” (7) Müller/Neusüß smatraju da revizionističke pozicije, nasuprot tome, polaze od pretpostavke “da država u kapitalizmu ima mogućnost opsežnog i svjesnog reguliranja ekonomskih, društvenih i političkih procesa.” (9)

Takvo shvaćanje, koje polazi od toga da se posredstvom državne sfere, preraspodjelom rastućeg državnog udjela u društvenoj proizvodnji, daju zriješiti temeljna proturječja kapitalističkog načina proizvodnje, mora nužno zanemariti činjenicu, smatraju Müller/Neusüß, da je ono što će se preraspodijeliti proizvedeno pod vrlo određenim uvjetima. Ono što se pritom ne shvaća jest da je distribucija samo *moment* u procesu kruženja kapitala; intervencije u sferi distribucije ostavljaju netaknutom sferu proizvodnje, čime se apstrahira i od “ekonomskih zakonitosti proizvodnje u kapitalističkom društvu” (13): “Kao što je tipično za *ekonomizam*, koji je Lenjin tako oštro osuđivao, da ekonomske procese promatra kao u konačnici determinirajuće za političku sferu, tako se suprotna inačica revizionizma pokazuje kao ‘*politicizam*’ koji političke

mogućnosti države *apsolutizira* nasuprot ekonomskim zakonima, tako što totalitet kapitalističkog društva uredno odvaja u zasebne sfere, među kojima dominira politička kao jedina u kojoj je moguća suštinska društvena promjena, a da se pritom u ekonomskoj sferi ništa bitno ne promijeni.” (10)

Suprotno gledištu revizionističkih teorija koje državu poimaju kao “samostalno biće” odvojeno od proizvodnje (43), Müller/Neusüß, zajedno s Marxom, još jednom skreću pažnju na to da je “*temelj* postojeće države postojeće društvo”, pa se ona stoga mora objasniti iz proturječja te društvene formacije, i to u njenim odgovarajućim povijesnim oblicima (MED 30, *Kritika Gotskog programa*, 23; Müller/Neusüß, 43). Izvodeći dalje taj teorem “baze i nadgradnje”, autori u nastavku ističu i da nije slučajno da Marx u skicama svojih istraživanja kapitalističkog društva polazi od jednog “temeljnog odnosa” – kapitalističkog odnosa, te “da je tek za eventualni nastavak analize *te baze* između ostalog bila predviđena i jedna knjiga o državi” (43, istaknuo J.K.).

No autori smatraju da je Marx u svojem općem prikazu “kapitala općenito” već ponegdje prekoračio tu razinu u korist konkretnijih izvoda, kako bi iz “temeljnih proturječja radnog procesa i procesa oplodnje (razvio) određene oblike u kojima građanska država djeluje” (43). U skladu s tim, Müller/Neusüß Marxov prikaz nastanka i provedbe tvorničkog zakonodavstva u prvom tomu *Kapitala* žele egzemplarno sažeti i okarakterizirati kao razvoj određene državne funkcije. Time će, smatraju autori, izvršiti “*derivaciju* ‘postojeće države’ iz ‘postojećeg društva’ na konkretnom primjeru, kako bi pokazali što je Marx shvaćao pod ‘presjekom građanskog društva’” (43, istaknuo J.K.).

Izlažući još jednom Marxov hod argumentacije, njegov način prikaza u prvom tomu *Kapitala*,¹ autori napominju da je Marx *prethodno* razvio temeljnu kategoriju robe u njejoj dijalektici kao nositelja vrijednosti i upotrebne vrijednosti te razradio kvalitativnu promjenu u proizvodnji koja nastaje s prijelazom iz jednostavne cirkulacije novca na cirkulaciju kapitala, s inherentnom tendencijom ka kurjačkoj gladi kapitalističke klase za viškom rada radničke klase. Pritom je ključna već spomenuta osebujna diferencija robe radne snage po pitanju njezine vrijednosti, koju prima u obliku nadnice, a koja, kao i kod svake druge robe, proizlazi iz prosjeka onoga što je potrebno da je se ponovno proizvede (prosjek kao historijska i moralna veličina) i njezine upotrebne vrijednosti. Radna snaga ima, kao što je već prikazano, to posebno svojstvo da u svojoj primjeni stvara više vrijednosti nego što je za nju potrošeno u obliku nadnice. Kapitalist je robu radnu snagu kupio za trajanje jednog dana, pa i ako se protuvrijednost te robe njezinom

1) “Prvo se, dakle, mora barem naznačiti na kojem mjestu sistematskog razvoja pojma kapitala Marx počinje govoriti o zakonskom ograničenju radnog dana.” (43)

upotrebom ostvari već nakon četiri sata, ipak je sasvim legitimno da je upotrijebi i poslije toga ako je radni dan određen na trajanje od primjerice deset sati. No radnička se klasa jednako tako legitimno opire ekstenzivnoj upotrebi svoje jedine robe, radne snage, što predstavlja karakterističnu *antinomiju* kapitalističkog načina proizvodnje: “Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje sila.” (MED 21, 210) Kapitalistu su u njegovom stremljenju ka višku radu u načelu (idealtipski jedna od druge odvojene) otvorene dvije mogućnosti: s jedne strane, može pokušati radni dan što je više moguće rastegnuti, a radnu snagu koristiti što je moguće *duže*, što Marx označava pojmom stvaranja *apsolutnog viška vrijednosti*. S druge strane, može, kada je duljina radnog dana jednom utvrđena, pokušati preko rasta produktivnosti (strojevi, radni procesi, itd.) učinkovitije koristiti radnu snagu. Za radnika to znači porast intenziteta radnog procesa, što Marx naziva proizvodnjom *relativnog viška vrijednosti*.

Müller/Neusüß smatraju da ovaj redoslijed prikaza kod Marxa nije uslijedio proizvoljno jer “proizvodnja apsolutnog viška vrijednosti predstavlja glavni oblik proizvodnje viška vrijednosti sve do zakonskog ograničenja radnog dana” (44). Kapital proizvodnju apsolutnog viška vrijednosti primjenjuje toliko ekstenzivno “da intervencija države postaje neizbježna”, stoji odmah u nastavku. Država, međutim, u tom procesu otkriva “Janusovo lice” (53): u doba nasilne uspostave kapitalizma (tzv. prvobitne akumulacije) uglavnom je prisila državnih zakona bila ta koja je kažnjavala besposličarenje, otvarala domove za prisilan rad te sveukupno produljivala radni dan (usp. E.P. Thompson 1980, 48 i dalje.). Kapitalistička klasa je državu, smatraju Müller/Neusüß, tada “neposredno koristila kao instrument” (45). S druge strane, ono što je kurjačkoj gladi kapitala za viškom rada zadalo granice opet su bili državni zakoni. Müller/Neusüß pritom u svom prikazu osmog poglavlja prvog toma *Kapitala* ističu da ti zakoni nipošto nisu rezultat sposobnosti države za obuhvatan razuman uvid, nego se u velikoj mjeri daju svesti na borbe i mobilizaciju radničke klase, koje su se međutim pritom mogle – i morale – oslanjati na frakcijske podjele unutar same kapitalističke klase (51-52). Naglašavaju i da to nipošto nije bio linearan proces, već su te borbe bile obilježene stalnim protuudarima i prekidima (45 i dalje).

Antinomiju između radničke klase i buržoazije, po Marxu, razrješava sila; ona konstituira “istovremeno državu u dvojakom karakteru”, tvrde Müller/Neusüß (52). S jedne se strane socijalno-političke funkcije državi isprva nameću borbom radničke klase, jer postojanje države “kao idealnog kolektivnog kapitaliste” i “naoko samostalne instance” u protivnom ne bi bilo moguće (53). S druge strane, “te klasne borbe ujedno konstituiraju i radnike kao klasu, u smislu

djelatnog subjekta”, smatraju Müller/Neusüß. U tom konstituiranju istovremeno leži “i tendencija ka ukidanju kapitalističkog odnosa i njegove države” (53). A “toj tendenciji pak odgovara vojni zadatak države za ugnjetavanjem. Da radnička klasa nije s vremena na vrijeme prisiljena boriti se za svoje pravo kao prodavač robe ili time prijetiti, policija i drugi represivni aparati bi bili suvišni.” (53)

Kapital kao uvjet odvajanja države u zasebnu sferu

Pod ovim podnaslovom autori u nastavku još jednom naglašavaju, pozivajući se na Marxa i Engelsa iz *Njemačke ideologije*, da država “nije ništa drugo do oblik organizacije koji buržujci kako prema spolja tako i prema unutra sebi nužno daju u cilju uzajamne garancije svoje svojine i svojih interesa.” (MED 6, 68)

Važno je naglasiti da država i kapital prema ovoj analizi nisu jedno te isto i da takvo društvo karakterizira činjenica da se *pored* njega i njemu nasuprot razvija strana i objektivna “forma organizacije” koja pokušava posredovati društvene interese. Müller/Neusüß naglašavaju da se to odvajanje države u zasebnu sferu (*Besonderung*) odvija na po sebi proturječnoj osnovi kapitalističke proizvodnje, tj. ono je proizvod te proturječne osnove, pa stoga nije stvorena planski, ali ni čisto proizvoljno (53). U tom odvajanju države u zasebnu sferu pored društva i proizvodnje u konačnici leži i uzrok za pogrešno shvaćanje države kao subjekta, kao što naglašavaju Müller/Neusüß. Država je, u konačnici, ništa drugo nego analogon izokrenutog, fetišiziranog novčanog oblika koji proizlazi iz proturječnosti kapitalističke proizvodnje (ibid.). Kapitalistička proturječnost da se ne proizvodi za neposredne potrebe društva – o čemu bi se ljudi mogli dogovoriti – nego slijepo za apstraktno tržište, stvara nužnost da se korisnost robâ, koja se može iskazati tek *ex post*, zadobiva relativno samostalan izraz u novčanom obliku. Tek pošto se roba realizirala u novcu, dokazana je njena korisnost.

Isti se fetišizam, tvrde Müller/Neusüß, može ustanoviti i kod forme države. I tu se naturalizira u “robinzonijadama” građanske teorije, odnosno, prikazuje kao proizvod ugovora ili nagodbe, što zaklanja činjenicu da je država – kao i novac – onaj oblik koji si društvo mora dati za realizaciju svojih zajedničkih interesa, pošto to u uvjetima privatne proizvodnje, konkurencije i prisile za maksimizacijom profita ne može činiti neposredno (54).

U skladu s tim, država je samo “idealni”, fiktivni kolektivni kapitalist a ne realni; “*tek naknadno* i suočen s prijetnjom propasti temelja tog načina proizvodnje može se nametnuti interes kapitala za očuvanjem njegove proizvodne osnove”, glasi argumentacija autora (54).

A pošto država nastupa kao kapitalu izvanjska instanca, koja intervencije u proces oplodnje kapitala mora ostvariti putem zakonske prisile, ta institucija

mora, smatraju Müller/Neusüß, “biti opremljena ovlastima kontrole i stvarnom moći sankcioniranja, ukratko: jednim neizmjereno rastućim birokratskim aparatom prisile.” (55) Autori u zaključku još jednom ističu da nastanak i postojanje države nisu nimalo samorazumljivi – “pa čak ni za klasna društva.” (55) Formiranje države povezano je s nastankom privatnog vlasništva i privatne sfere, kao odlikama građanskog društva (55 i dalje): “Kondenzacija građanskog društva u formi države, njegovo sažimanje, dakle, u obliku jedne institucije koja se u odnosu na samo to društvo pojavljuje kao izvanjska, koja kao da lebdi nad njim kao “zasebna egzistencija”, nužna je stoga, jer se samo tako uopće može jamčiti postojanje društva (naime kao kapitalističkog).” (57)

Diskusija

Analizama Müller/Neusüß uništena je neutralnost države, uništena je, nadalje, autonomija države te, prema tome, i mogućnost državnog upravljanja društvom. Temelj postojeće građanske države jest postojeće kapitalističko društvo, smatraju autori pozivajući se na Marxa. Država je kao takva neraskidivo isprepletana s njegovim proturječnostima i ostaje povezana s njima. Ono što je vezano uz ovaj način proizvodnje i njegove “ekonomske zakone” jest sistematska nemogućnost da se posredstvom države radikalno transformiraju postojeći društveni odnosi. Država se u svojem “dvojakom karakteru” konstituira iz antinomije građansko-kapitalističkog društva; konkurencijom i klasnim borbama država se konstituira kao “ideelni, fiktivni” kolektivni kapitalist društva i samo putem nje uopće je moguća kohezija postojećeg društva.

Ono što je međutim problematično u izlaganju Müller/Neusüß jest da oni doduše ističu da apstraktna nužnost države mora biti posredovana konkretnim akcijama djelujućih subjekata, tj. kroz klasne sukobe. No čini se da djelomično iz apstraktne granice proizvodnje žele derivirati konkretne društvene fenomene kada, primjerice kada kažu da “posebne pravne i organizacijske forme kapitalističkog proizvodnog procesa (...) nisu ništa drugo do *nužni* izraz dvojakog karaktera proizvodnog procesa u kapitalizmu” (15), ili kada na drugom mjestu polemički konstatiraju da revizionističke pozicije shvaćaju državne mjere kao “puko političke, dakle, ovisne o političkim odnosima moći, a ne o ekonomskim zakonitostima reprodukcije kapitalističkog društva.” (13)

I nakon Marxa često diskutirano pitanje o teorijskom statusu određenih “nužnosti” za kapitalizam, autore, unatoč svom oprezu, uvijek iznova vodi u otvorenu “funkcionalističku zamku” da iz apstraktne nužnosti (za opstanak kapitalizma) izvode konkretne fenomene.

Ponajprije se, logički sasvim ispravno, postavlja pitanje, kako unatoč konkurenciji, koja “čini da unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje važe za

pojedinačnog kapitalistu kao spoljašnji prinudni zakon” (MED 21, 242), dolazi do toga da se te tendencije zaustavljaju zakonskim ograničenjima. I na to se pitanje, kao što je već navedeno, sasvim ispravno odgovara Marxovom izjavom: “(...) ustanovljavanje normalnog radnog dana proizvod [je] dugotrajnog, više ili manje prikrivenog građanskog rata između kapitalističke klase i radničke klase” (MED 21, 269).

Usprkos tome, autori u izvodu maločas navedene Marxove izjave da je kapital, čini se, “u svom vlastitom interesu upućen na normalan radni dan” (MED 21, 238), idu predaleko kada kažu da “održavanje kapitalističkog načina proizvodnje čak (...) zahtijeva organizaciju radnika kao klase te da se iz te točke ima shvatiti (...) i nastanak, kako socijalnopolitičkih funkcija države, tako i nastajanje i priznanje sindikata, kao i nastanak reformizma u radničkom pokretu” (50).

Čak i ako prihvatimo da je klasno organiziranje radnika, koje nastaje proturječjem rada i kapitala, promatrano *ex post*, jamčilo “održavanje kapitalističkog načina proizvodnje”, definitivno predaleko ide to organiziranje htjeti objasniti kao uvjet opstanka kapitalizma, kao što se čini da formulacija sugerira. A zatim još, čak i kada bi se taj posljednji aspekt drugačije tumačio, “iz te točke nadalje [htjeti shvatiti] i (...) priznanje (istaknuo J.K.) sindikata (...) i reformizma”, kao i nastanak socijalnopolitičkih funkcija države. Čini mi se da, s obzirom na konkurentne odnose i s njima povezanu kratkovidnost aktera, priznavanje sindikata nipošto ne možemo pripisati dalekovidnom planiranju. To vrijedi čak i onda kada su pojedini predstavnici državnog aparata – paradigmatički je primjer valjda Bismarck² – svjesni korisnosti takvog priznanja. Mislim da predaleko ide i kada Müller/Neusüß pišu da “učinak svih ovdje nabrojanih momenata na borbenu snagu radničke klase (...) uvijek treba promatrati u kontekstu da je tvorničko zakonodavstvo u tadašnjoj Engleskoj s jedne strane bilo nužno kako bi se radničku klasu održalo kao izvor oplodnje kapitala, a da ga je, s druge strane, kapital na tadašnjem stupnju razvoja mogao i podnijeti” (52). Iako se potonji aspekt može smatrati i plauzibilnim, ipak mi se čini da je uvid o nužnosti određenih koraka pod kapitalističkim odnosima proizvodnje apsolutno dvojbena indikator za realizaciju državne politike. A to relativiziraju i sami autori kada pišu: “Ovdje, doduše, treba upozoriti na pogrešnost uvriježenog mišljenja o državi kao mudrom predstavniku interesa kapitala, koji poseže u svoju neiscrpnu čarobnu vreću kako bi socijalnom politikom po volji manipulirao proletarijatom.” (52) A odmah zatim: “Granice socijalnopolitičkih intervencija države su vrlo uske, a čak i intervencije koje su na određenom stupnju razvoja moguće (*ma*

10) Kojeg Müller/Neusüß također primjereno ovdje navode, usp. str. 52, fn. 158.

koliko mudre same po sebi bile), u pravilu se provode tek nakon dugotrajnih sukoba i zbiljske ili prijeteće klasne borbe.” (52, istaknuo J.K.)

Naposljetku se država dakle ipak pojavljuje kao neutralni, ili točnije – mudri subjekt, koji prepoznaje uvjete za održavanje kapitalističkih društava, ali ih može provesti tek uslijed klasne borbe, s ciljem pacifiranja i uspostave društvene ravnoteže.

Nadalje, s obzirom na faktički historijski razvoj, neobičnom se doima i teza autora da opisana antinomija “istovremeno konstituira državu u dvojakom karakteru” (52) te kako “te klasne borbe uvijek konstituiraju i radnike kao klasu u smislu djelatnog subjekta” (53), s izvedenom posljedicom da tome “odgovara i tendencija *ka ukidanju kapitalističkog odnosa i njegove države*” (Ibid., istaknuo J.K.). Isto vrijedi i kada u nastavku pišu da “toj tendenciji pak odgovara vojni zadatak države za ugnjetavanjem. Da radnička klasa nije s vremena na vrijeme prisiljena boriti se za svoje pravo kao prodavač robe ili time prijetiti, policija i drugi represivni aparati bi bili suvišni.” (53)

Ovdje na površinu izbija urotničkoteorijska slika države kao “odбора vladajuće klase” koja ni na koji način ne može odgovoriti na klasično Pašukanisovo pitanje – *zašto* u građanskom društvu dominacija poprima oblik parlamentarne vladavine, *zašto* ne ostane jednostavno ono što jest: klasna vladavina (Pašukanis 1966, 119-20).

Nadovezujući se na Marxa – a to ne bi bilo pošteno prešutjeti – govore međutim i o tome da kada su se, primjerice, “prinudnim zakonom države” (MED 21, 426) morali provesti najjednostavniji higijenski zahtjevi u kapitalizmu, taj se proces “prinudnog provođenja”, a to je važno još jednom naglasiti, zbiva “posredovan katastrofama i sukobima, pobjedama i porazima” (54). Štoviše, upravo ti procesi tek *konstituiraju* “socijalnu” ili “intervencionističku državu”. To znači da država nije opremljena mudrom dalekovidnošću koju bi onda odozgo provodila, nego su ti prinudni državni zakoni svaki put izraz (nove) konstitucije države iz društvenih borbi i sukoba. Pitanje koje se na to nadovezuje jest ono o “samovolji” države. Je li “ona” u stanju nametnuti “svoje” namjere čak i protivno interesima vladajućih? Postoje li pritom granice i gdje se one nalaze? Ili je, budući da država ne raspolaže sredstvima materijalne proizvodnje, nedopustivo pričati o moći države (usp. Poulantzas 2002)?

Zajedno s Norbertom Kostedeom (1976, 161) zasad možemo konstatirati da su u članku Müllera i Neusüß već predstavljene sve teme koje su u nastavku oblikovale raspravu o derivaciji države:

-pitanje o učinkovitosti i dosegu državnih intervencija u kapitalistički proces reprodukcije;

- pitanje o nužnosti odvajanja države u “zasebnu sferu”;
- pitanje o nastanku i nestanku “lažne svijesti” o državi;
- pitanje o vezi socijalne države i klasne države.

Ukratko, Kostede smatra da su, “ključna pitanja postavljena, dok su odgovori na njih izostali.” (Ibid., 162)

Elmar Altvater (1972): O nekim problemima državnog intervencionizma

Članak Elmara Altvatera u manjoj mjeri treba smatrati kritičkim distanciranjem od Müllera i Neusüß, a više razmatranjem određenog djelokruga državne politike upravljanja. Altvater u svome radu u načelu istražuje *ekonomske* funkcije građanske države.

Polazište Altvaterove analize građanske države kritičko je istraživanje u ono vrijeme jako propagirane politike “državnog intervencionizma”, a s kojom se, kao vrstom kejnizijanske politike upravljanja, pokušavalo suprotstaviti redovitoj pojavi krizâ u kapitalizmu. Altvater piše: “Već je i sam pojam državnog intervencionizma problematičan. Budući da on u uobičajenim predodžbama implicira *izvanjski* odnos između društva, njegove ekonomske strukture i države. Izaziva dojam kao da se u odnosu države i ekonomije radi o odnosu između upravljajućeg i reguliranog subjekta. No u ovom će se radu pokušati kritizirati upravo takvu predodžbu.” (1, istaknuo J.K.)

Polazeći od “političke iskustvene činjenice” da je država u kapitalizmu “organ vladanja kapitala nad radničkom klasom” (5) Altvater se, međutim, ne želi posvetiti ovom posebnom problemu, nego je polazna točka istraživanja državno “djelovanje na pojedinačne kapitale” (5), što Altvaterov pojam društva sistematski i svjesno ograničava na sljedeće: “Za naš je problem ključno pitanje na koji način nastaje realno sažimanje *društva koje se sastoji od mnoštva pojedinačnih kapitala* i koji značaj pritom ima država.” (5, istaknuo J.K.)

Odvajanje države u zasebnu sferu u građanskom društvu

Pritom je kod Altvatera, koji se po tom pitanju nadovezuje na Rosdolskog (1968), polazna točka razina “kapitala općenito”. Potonji pak predstavlja “sažimanje u smislu realne prosječne egzistencije mnogih pojedinačnih kapitala” (6), iako ne u svjesnom obliku. “Kapital općenito” nastaje, smatra Altvater, nadovezujući se na Marxa, “iza njihovih leđa”, kretanjem mnogih pojedinačnih kapitala u njihovu prosjeku. Forma u kojoj se ostvaruje taj prosjek kao kretanje pojedinačnih kapitala jest konkurencija, u njoj se afirmiraju “imanentni prinudni zakoni kapitalističke proizvodnje” (6).

Ovdje je presudno to da se iz logike ovog kretanja i u njemu prisutne prisile ka maksimizaciji profita, kao karakteristične značajke kapitalističkih društava,

ne mogu obaviti sve funkcije koje su potrebne za društvo (pojedinačnih kapitala), budući da nisu sve profitabilne. U skladu s tim, dalje stoji: “Iz kapitalističkog oblika proizvodnje proizlazi, dakle, podjednako nužno da se pojedinačni kapitali konkurencijom konstituiraju u ukupni kapital i da to konstituiranje ka kapitalističkom društvu ne može proizlaziti iz formi konkurencije *same*.” (7)

Pošto kapital ni u sumi svojih kretanja ne može osigurati određene uvjete za vlastiti opstanak putem konkurencije i prisile ka maksimizaciji profita, bilo zato što nisu profitabilni, bilo zato što podrazumijevaju previsoke troškove, odnosno zato što realizacija profita u odnosu na utrošeni kapital (npr. gradnja transportnih puteva) nije moguća, pa bi se uloženi kapital našao u nepovoljnom omjeru troška i dobiti, “potrebna je jedna posebna institucija na njegovom temelju, koja ne podliježe istim ograničenjima kao kapital, čije djelovanje, dakle, nije određeno proizvodnjom viška vrijednosti”, navodi Altvater, “koja je u *tom smislu* posebna institucija ‘pored i izvan građanskog društva’ (*Njemačka ideologija*, 68. dodao J.K.), i koja istovremeno, ne dirajući u kapital kao temelj, osigurava imanentne nužnosti koje kapital zanemaruje.” (7)

To se, međutim, glasi argumentacija, ne događa bez proturječja. Konkurencijom posredovan proturječan položaj pojedinačnih kapitala i dalje ostaje, a ni država ga ne može ukinuti već samo modificirati (8). Sukladno tome, Altvater se onda nadovezuje na Engelsa, ističući da država nikad ne može biti realni nego uvijek samo “ideelan kolektivni kapitalist” (MED 31, *Anti-Dühring*, 213). Summa summarum: “Država, dakle, preuzima funkcije za održavanje kapitalističkog društva, a može ih preuzeti upravo zato što kao posebna institucija pored i izvan građanskog društva nije podčinjena nužnosti proizvodnje viška vrijednosti kao što je to slučaj s pojedinačnim kapitalima (...)” (9).

Pitanje, koje se za Altvateru na to nadovezuje jest, koje su to točno funkcije koje država preuzima za održavanje kapitalističkog društva. Altvater pritom sistematski identificira četiri funkcije:

- 1) Stvaranje općih materijalnih uvjeta proizvodnje kao što je primjerice infrastruktura.
- 2) Uspostavljanje i osiguravanje općih pravnih odnosa u kojima se odigravaju odnosi pravnih subjekata.
- 3) Regulacija konflikta između rada i kapitala te, ako je potrebno, političko ugnjetavanje radničke klase i to ne samo pravnim, nego i policijskim i vojnim sredstvima.
- 4) Osiguravanje egzistencije i ekspanzije nacionalnog ukupnog kapitala na svjetskom tržištu. (9)

Sve te funkcije, smatra Altvater, “razvijaju se na *historijskom* temelju kapitalističke akumulacije”, tako da one nipošto nisu omnihistorijske (9).

Diskusija

U članku Elmara Altvatera ponajprije na temeljnoj razini razrađene ekonomske funkcije države za pojedinačne kapitale koji su međusobno u konkurenciji. Ti pojedinačni kapitali zbog konkurentskih uvjeta nisu u stanju ustanoviti, odnosno, realizirati čimbenike koji su im potrebni. Konkurencija je pritom specifični oblik koji društvenu vezu pojedinačnih kapitala prvo uopće uspostavlja (usp. Esser 1975, 143). Time je prikazano kako ovaj specifični način proizvodnje na temelju njemu imanentnih proturječja – na razini pojedinačnih kapitala – nije u stanju reproducirati samoga sebe, jer pretpostavlja funkcije koje sam ne može tek tako osigurati. Te funkcije tako ostaju prepuštene državi koja stoji pored i izvan građanskog društva. Država je, s obzirom na to da njeno djelovanje nije određeno proizvodnjom viška vrijednosti, doduše principijelno sposobna za to, ali ni ona ne može riješiti proturječja konkurencije, nego ih samo može modificirati. Jer državne se funkcije razvijaju na temelju akumulacije kapitala i u konačnici su posredovane klasnom borbom.

Altvaterov pristup treba kritizirati zbog ograničavanja na konkurenciju pojedinačnih kapitala, što ostavlja dojam neobičnog pojednostavljenja. U tom kontekstu v.Flatow i Huisken primjećuju: “Država se pritom kod Altvatera pojavljuje, precizno rečeno, ne kao ‘zakrpa’ građanskog društva, nego – budući da je društvo u Altvaterovoj konstrukciji ‘amputirano’ od onih koji ne posjeduju kapital – kao ‘dodatni organ’ sveukupnog kapitala.” (v.Flatow/Huisken 1973, 92)

Zbog tog ograničenja Altvater nije u stanju državu izvesti iz strukturâ klasnog društva u cjelini. Kao posljedica toga dobiva se slika države kao “odbora kapitala”, koji u toj funkciji ima i zadatak da (silom) ugnjetava radničku klasu. Uloga i funkcija izrabljenih klasa u konstituciji države tako pada izvan fokusa razmatranja.

Altvaterov se rad, nadalje, ističe upravo egzemplarnim funkcionalizmom u argumentaciji: država, koja ionako već postoji, intervenira svugdje gdje to kapitali, zapleteni u konkurentsku borbu, ne mogu, ali gdje je izvršenje određenih funkcija za održavanje konkurencije ipak nužno. Pritom se isprva čini da je država opremljena “proročkim” sposobnostima, a taj dojam ni (prekasno) uvođenje teze da su u konačnici državne intervencije uvijek rezultat borbi i sukoba u društvu ne uspijeva u potpunosti revidirati. To von Flatow i Huisken komentiraju na sljedeći način: “U ‘prazninu’ koja otežava funkcioniranje građanskog društva – poentirano reformulirano – po principu *deus ex machina* odmah stupa ‘institucija’ građanske države.” (v.Flatow/Huisken 1973, 92) Ili, drugačije rečeno: “(...) dokazom o teškoćama garancije i uspostave određenih

pretpostavki proizvodnje korak ka pozitivnom određenju još nije obavljen. Dokaz da se nešto ima dogoditi, ne može zamijeniti dokaz o tome *pod kojim se općim uvjetima* nešto uopće može dogoditi.” (Ibid.)

Sybille von Flatow/Freerk Huisken (1973): O problemu derivacije građanske države. Površina građanskog društva, država i opći okviri proizvodnje

U nastavku na kritiku prijašnjih pokušaja derivacije države, Sybille von Flatow i Freerk Huisken se pokušavaju suočiti s deficitima koje su u svojoj kritici identificirali. Tako se, prvo, okreću protiv višestruko frazerskog opisa građanske države kao klasne države, kakav prevladava kod nekih marksističkih teoretičara, a prema kojima, primjerice, sve socijalnopolitičke funkcije države predstavljaju samo manevar prevare i obmane. Tim teoretičarima “nasuprot građanskim predodžbama o državi kao esencijalno neutralnoj instanci orijentiranoj ka općoj dobrobiti – odnosno blagostanju (...) preostaje samo iskaz *da* se kod takvih teorija radi o čistoj obmani istinske jezgre; dok pred ključnim pitanjem, *kako* je uopće do tih građanskih teorija došlo, tako metodički određen pojam države mora kapitulirati.” (84)

I kritički pristupi, usmjereni protiv ove jednostavne argumentacijske sheme, kao kod Müller/Neusüß ili Altvatera, ne zadovoljavaju sasvim v.Flatow/Huisken, iako predstavljaju “najnapredniji stupanj diskusije” (86). Tako smatraju, kao što je već prikazano, da Müller/Neusüß nisu u stanju državu i “pozitivno odrediti” (86), dok Altvater nije u stanju prikazati “opće uvjete” (92) nastanka deriviranih i sistematiziranih državnih funkcija.

I grupa Projekt Klassenanalyse (Projekt klasna analiza, PKA), koju ovdje neću zasebno prikazati, dijelom je u vidu imala razinu objašnjenja na koju se referiraju i v.Flatow/Huisken u svom pokušaju derivacije. PKA je svom pokušaju objašnjenja udvostručavanja građanskog društva na društvo i državu ukazao na kategoriju “zajedničkih obaveza” koje u bilo kojem društvu treba riješiti, a koje proizlaze iz “zajedničkih interesa” (87). Zbog kapitalističkog karaktera društvenosti rada “kao *posredovanog*”, društvo nije u stanju svoje probleme riješiti drugačije nego posredstvom države, na čemu se naposljetku temelji udvostručavanje društva na društvo i državu, tvrde u prikazu pozicija PKA v.Flatow/Huisken (87).

No v.Flatow/Huisken smatraju da se kada PKA govori o “društvu privatnih osoba” i na to svodi pojam društva, gubi razlika između *vlasnika* robâ i *proizvođača* robâ, odnosno ne može je se više adekvatno odrediti (87, fn. 17). U konačnici analiza PKA ostaje na razini jednostavne robne cirkulacije, pa autori u zaoštrenom tonu zaključuju: “Specifičnosti koje je Projekt klasna analiza u

ranijim radovima razvio za obje kategorije vlasnika roba, one kapitala i one radne snage, za derivaciju države, čini se, nemaju nikakve posljedice. Osim ako privatnost članova društva ne obuhvaća i privatni interes radnika i kapitala, a ta se privatnost, odnosno, interes koji iz nje proizlazi, onda na neki način shvaća kao *zajednički interes*.” (88) Iz čega proizlazi pitanje: “U čemu se uopće može sastojati zajednički interes tih dvaju skupina privatnih osoba koje pripadaju različitim društvenim klasama? U čemu se sastoji ono opće, pod koje se posebne individue – one koje posjeduju robu radnu snagu i one koje posjeduju sredstva za proizvodnju – podjednako daju supsumirati?” (88)

Na to pitanje v.Flatow/Huisken pokušavaju odgovoriti na sljedeći način: “Kvaliteta koja sve vlasnike roba (...) čini privatnim individuama bez razlike jest njihova *jednakost u razmjeni*.” (88-89)

Kao mogućnost destilacije zajedničkih interesa iz jednakosti u razmjeni, v.Flatow/Huisken ukazuju na državno jamstvo održavanja i osiguravanje uvjeta ekvivalentne razmjene, što PKA, međutim, propušta navesti kao objašnjenje. PKA zajedničke interese smatra danima preko “općih okvira društvene reprodukcije” koje država, “suprotno interesima radničke klase”, mora ispuniti pod određenim uvjetima (Projekt Klassenanalyse 1972, 130-31; cit. prema v.Flatow/Huisken, 89). Prema kritici v.Flatow/Huisken, tu nedostaje posredovanje: “zajednički interesi” koje država treba provesti i klasni antagonizam neposredovani stoje jedan pored drugoga.

Za v.Flatow/Huisken iz svega toga proizlazi posebno pitanje: “Kako je logički moguće da je geneza građanske države kao ‘posebne egzistencije pored i izvan građanskog društva’ rezultat artikulacije zajedničkih interesa svih vlasnika robâ za izvršavanje zajedničkih zadataka, ako se ti zadaci naposljetku prikazuju kao isključivo u interesu vladajuće klase, dakle u interesu vlasnika posebne robe – kapitala (...)” (90)

I odmah u nastavku slijedi: “I navodno se isključivo zahvaljujući cirkulaciji vlasnicima robe radne snage određeni nužni zadaci (opći okviri proizvodnje i reprodukcije) čine kao u njihovom interesu, iako zapravo proturječe njihovim interesima?” (90)

Namjera je autora izvršiti “prijenos” Marxovog postupka u *Kapitalu* na problematiku derivacije države (94). Preciznije rečeno, to znači da, prema v.Flatow/Huisken, nije dovoljno “imenovati u razvoju pojma kapitala implicitno sadržane opće pretpostavke egzistencije građanske države, niti htjeti je konstituirati kao sumu njezinih faktičkih aktivnosti, nego se mora pronaći metodičko polazište iz kojeg ona kao realna egzistencija postaje nužna: iz kojega – da se poslužimo jednom Marxovom frazom iz drugog konteksta – ‘unutarnja

tendencija kao vanjska nužnost' u sistematskom razvojnem procesu dolazi na vidjelo.” (94)

Ili, formulirano kao ključno pitanje kojim se istraživanje ima rukovoditi: “Na kojem se kontekstu temelji nužnost eksplicitnog udvostručavanja društva na društvo i državu?” (94) To bi trebalo izvesti iz Marxove analize građanskog društva.

Pojmovna razina jednostavne cirkulacije robe čini se očiglednim polazištem za to, smatraju autori. Iz te bi se razine dala izvesti zahtijevana jednakost, koja onda u zajedničkom, odnosno, općem interesu dolazi do izražaja, jer na toj se razini, s obzirom na to da robe prema Marxu ne mogu same ići na tržište, njihovi vlasnici moraju uzajamno priznati kao privatne vlasnike (95). Na razini jednostavne cirkulacije roba, na kojoj prema Marxu vladaju “Sloboda, Jednakost, Svojina i Bentham” (MED 21, 162), tako se doduše daju odrediti zajednički interesi vlasnika roba, jer se čuvari robâ uzajamno priznaju kao privatni vlasnici, ali se ne mogu daju odrediti i strukturne nejednakosti koje su posljedica kapitalističkog oblika proizvodnje, jer se jednakost i sloboda odnose samo na formalni čin razmjene, uz zanemarivanje vlasničkih odnosa i odnosa prisvajanja (97). Ono što se dakle formalno javlja kao jednakost vlasnika roba na razini cirkulacije roba ili na površini društva, pri pažljivijem se razmatranju otkriva kao sadržajna nejednakost, koja se pritom i stalno reproducira, pa čak i proširuje. Međutim, ta površina građanskog društva tvori jedinu razinu koja je na raspolaganju za analizu, ona je jedina razina s koje je moguće raspoznavati strukture koje leže iza nje; ona jest realna, pojavna razina ovoga društva. U tom kontekstu v.Flatow/Huisken još jednom citiraju Marxa: “*U cjelini sadašnjeg građanskog društva* javlja se to svođenje na cijene i njihov promet itd. kao *površinski proces*, pod kojim se, međutim, *u dubini* zbivaju posve drugi procesi, u kojima nestaje ta prividna jednakost i sloboda individua.” (MED 19, Osnovi kritike političke ekonomije, 132; istaknuli v.Flatow/Huisken, 99)

Ta je razlika u fokusu marksističke teorije. U skladu s tim, v.Flatow/Huisken formuliraju: “Središnja teza naših razmatranja implicira da se prvo odredi površina građanskog društva iz koje proizlaze one veze koje dozvoljavaju shvaćanje biti građanske države; i to na način koji ukida poteškoće i nesuvislosti sadržane u ranije diskutiranim derivacijama države.” (100)

Površina građanskog društva

Na površini se, bez razlike, rad, zemlja i kapital javljaju kao izvori vrijednosti. Utoliko za svoje vlasnike predstavljaju izvore prihoda, koji svojim međudjelovanjem u proizvodnom procesu, u kojemu se oplođuju, potvrđuju

svoj jednaki status na svima evidentan način (105). Daju se jedino materijalno razlikovati jedan od drugoga. Na toj se razini i vlasnici pojedinačnih izvora prihoda javljaju kao neovisne osobe jednakog statusa, naglašavaju v.Flatow/Huisken (105). A na toj se razini i njihovo međudjelovanje u proizvodnji javlja kao izraz njihove slobode, jer oni to ne moraju činiti. Pored toga, visina prihoda koja se pritom stječe daje i informacije o tome je li ta slobodno donesena odluka bila i ispravna. Pretpostavljajući sve to, daju se, smatraju v.Flatow/Huisken, identificirati tri zajedničke interesne linije različitih vlasnika izvora prihoda:

- a) interes za održavanje samog izvora prihoda,
- b) interes za najvećim mogućim prihodom,
- c) interes za kontinuirani dotok prihoda. (106)

Slijeđenjem ovih, kod svih vlasnika različitih izvora prihoda jednakih interesa, svaki put se kao posljedica reproducira i položaj različitih klasa jednih prema drugima, jer: “U interesu za očuvanjem izvora prihoda i u priznavanju zadanih formi, kako bi se razmjenom izvukao prihod iz izvora, ujedno je u interesu za osiguravanje vlastitog vlasništva zadano i priznavanje drugog vlasništva.” (107)

Kroz uzajamnu uvjetovanost priznanja vlasništva reproduciraju se u međudjelovanju vlasnika različitih izvora prihoda svaki put i nejednaki vlasnički odnosi. Autori smatraju da je to ključna točka koja izostaje u dosadašnjim pokušajima derivacije države. Na toj se razini, glasi argumentacija, može i pored zadržavanja i uzimanja u obzir klasnih razlika obrazložiti “*moгуčnost* razvoja građanske države” iz jednakih interesa društvenih aktera (107). S točke gledišta površine građanskog društva, vlasnici svih triju različitih izvora prihoda pojavljuju se kao jednaki, kao i njihovi temeljni interesi. Zamagljena je materijalna nejednakost, koja jednoj skupini vlasnika izvora prihoda dopušta samo prodaju jedine robe koja im stoji na raspolaganju – radne snage. Strogo govoreći, oni su izvlaštenjem i (nasilnim) odvajanjem od sredstava za proizvodnju ostali bez vlasništva, dok drugi vlasnici izvora prihoda svoje vlasništvo ustrajno povećavaju primjenom tuđe radne snage. Formalna jednakost prikriva materijalnu nejednakost, ona zamagljuje eksploataciju radne snage kao najamnog rada i omogućuje da se sva tri faktora pojavljuju u jednakoj mjeri kao tvorci vrijednosti.

Jednakost sadržana u ta tri interesna stanja, smatraju v.Flatow/Huisken, sada međutim mora “eksplicitno preuzeti formu zajedničkog i općeg interesa”, jer samo tako može doseći kvalitetu “da može utemeljiti izdvajanje novih (političkih) oblika iz ekonomskih odnosa, u kojima su uvijek već bili skriveni” (116).

Ti opći interesi daju se specificirati na sljedeći način:

- Interes za očuvanjem vlastitog izvora prihoda ima za posljedicu da javni

interes brani i osigurava privatno vlasništvo od pristupa drugih.

-Interes za što je moguće višim prihodima povlači za sobom javni interes za ravnomjernim rastom ukupne vrijednosti proizvoda, drugim riječima: za *zajamčenim ekonomskim rastom*.

-A iz interesa za kontinuiranim dotokom prihoda može se derivirati javni interes za *funkcioniranjem ekonomije bez zastoja i bez kriza*. (116-17)

Analiza konkurentskih odnosa ovim trima općim interesima vlasnika različitih izvora prihoda dodaje i zahtjev za jednakim konkurentskim uvjetima, smatraju v.Flatow/Huisken (118-18). Drže da iz ove četiri razine proizlaze nužni “opći interesi” (118), onkraj materijalnih nejednakosti. U nastavku kažu: “Sfera nastanka takvih općih interesa jest sfera u kojoj može nastati građanska država.” (118)

No privatni vlasnici u svojoj međusobnoj konkurenciji opći interes, koji ih povezuje s drugim privatnim vlasnicima, mogu ostvariti jedino u formi uvijek posebnog interesa, a osiguranost pojedinačnog privatnog vlasništva, smatraju v.Flatow/Huisken, upravo ne znači i osiguranost privatnog vlasništva općenito (118-19). Na taj se način opći interes ne može ostvariti, upravo suprotno, slijedeći pojedinačne privatne interese u njihovoj “posebnoj sadržajnoj određenosti” oni se “kretanjem konkurencije međusobno isključuju.” (119) Ukoliko je, međutim, realizacija općih interesa “sadržajno sredstvo, odnosno, pretpostavka provođenja pojedinačnih interesa, postoji i nužnost da se sadržaji tih općih interesa realiziraju na način koji je različit od mogućnosti djelovanja koje su dane privatnim osobama.” (118)

Iz te nemogućnosti da kao privatne osobe u konkurenciji uspostave odnosno provedu pretpostavke za konkurenciju koje su svima potrebne, uspostavlja se država kao instanca “pored i izvan društva konkurirajućih privatnih osoba – sad više ne samo kao mogućnost, nego kao nužnost.” (121) To je posljedica proturječja između posebnog i općeg interesa: “Država utjelovljuje izdvajanje općih interesa iz sfere privatnih osoba i upravljanje njima u sferi države. odvajanjem države u zasebnu sferu opći interesi postaju *njeni posebni interesi*, a upravljanje njima isključivo njena odgovornost.” (121) No država kao sfera kojoj je dodijeljeno upravljanje općim interesima nipošto nema uvijek na raspolaganju i materijalne mogućnosti odnosno osnovu za njihovo ostvarenje. Tako v.Flatow/Huisken naglašavaju da “upravljanje općim interesima privatnih vlasnika (...) isprva ne znači ništa drugo nego konstituiranje forme u kojoj se tim interesima može baviti.” (122) Što posljedično znači, glasi argumentacija, da granica između sfere državnosti kao javnosti i same države postaje mutna (122). Pitanje

gdje država počinje a društvo prestaje po autorima je teorijsko pitanje na koje onda odgovaraju da se tamo “gdje interesni sadržaj (...) ulazi u svoj legislativni stadij” doseže stadij oblika države (122).

Diskusija

Ambicija v.Flatow/Huisken nije bila derivirati *konkretne* državne politike. Naprotiv, cilj im je bio odrediti opću razinu s koje je moguće objasniti geneza države iz jednakih interesa aktera. To su pokušali ostvariti preko u osnovi jednakih interesa vlasnika različitih izvora prihoda, kao što se on očituje na površini građanskog društva. Pored toga, pokušali su udovoljiti tezi iz vlastite kritike Altvatera da nije dovoljno državu odrediti iz apstraktnih nužnosti. Naveli su osnovu s koje je, uz uvažavanje klasnih razlika i kompleksnosti građansko-kapitalističkog društva, moguće obrazložiti genezu države iz zajedničkog interesa različitih klasa.

Konkretne državne politike koje proizlaze iz te osnove nije moguće derivirati iz tako općeg principa, glasi argumentacija, one, naprotiv, upućuju na odgovarajuće konkretne historijske društvene odnose, odnosno, “ekonomske zakonitosti”.

Josef Esser (1975, 150) u svojoj kritici von Flatow i Huiskena, ali i Altvatera, tvrdi da je u njihovim pokušajima derivacije “sadržana kobna implikacija, (...) da se u anarhističkom kapitalističkom načinu proizvodnje uopće može definirati nešto kao (...) opći interesi.” Jer kada bi, dodaje Esser, “postojali okvirni uvjeti, odnosno opći interesi zajednički svim privatnim proizvođačima, svjesno uočljivi i podložni formuliranju, koje bi država mogla uspostaviti” (ibid.), ujedno bi se pretpostavljalo da unutar tih društava postoji područje u kojemu bi djelovanje zakona vrijednosti bilo stavljeno izvan snage. Jer odlika zakona vrijednosti jest upravo ta da se društvena općenitost uspostavlja jedino iza leđa privatnih proizvođača (ibid.).

Oštrije formulirano, čini mi se u neku ruku iskonstruiranim genezu države htjeti obrazložiti jednakim interesima aktera u građanskom društvu. Geneza građanske države, shvaćena u striktnom smislu riječi kao nastanak, nipošto se ne može obrazložiti svjesnim interesima (makar oni bili iluzorni), jer ovu društvenu formaciju obilježava upravo nesvjesno uspostavljanje njene *forme* podruštvljenja, iza leđa aktera, kao što je to konstatirao i Esser.

Problematično u tom pokušaju derivacije građanske države jest u konačnici nejasno razdvajanje između osnove *iluzija* u odnosu na građansku državu, kakve proizlaze iz ostajanja na površini građanskog društva, i faktičkog stajališta autora. Zbog toga što se ne navodi nikakva *realna* osnova za genezu države,

preostaje samo površina kao temelj obrazloženja, što je u konačnici potpuno nezadovoljavajuće. Norbert Kostede (1976, 178) poentira na sljedeći način: “Tjerano do krajnjih konzekvenci, argumentacija (v.Flatow/Huisken, J.K.) ne govori ništa drugo do toga da posebna instanca države svoje postojanje može zahvaliti (lažnoj) svijesti svih klasnih individua o njihovim zajedničkim *materijalnim* interesima (...).”

Bernhard Blanke i njegove kolege kritiziraju kod v.Flatow/Huisken da je njihovim pokušajem derivacije udvostručenja države i društva iz proturječja posebnog i općeg interesa “ta država već funkcionalno u potpunosti određena forma; država je, takoreći, samo još u potrazi za općim interesima, koje bi trebala realizirati.” (Blanke i dr., 1974, 84) Iako je točno, smatraju Blanke i sur., da se konkretne državne funkcije ne mogu derivirati iz općeg pojma kapitala, kod v.Flatow/Huisken ne nalaze dostatnu osnovu obrazloženja tih konkretnih funkcija. Time što djelatnosti države “proizlaze iz *pojma* općeg interesa, (...) one su, na neki način, (...) samo pojavne, historijski-realne manifestacije ‘biti’ građanske države.” (Ibid.) Time za v.Flatow/Huisken postaje nemoguće, smatraju Blanke i sur., objasniti *proturječja* državne aktivnosti (Ibid., 85).

Općenito se s Blankeom i sur. može ustvrditi da se kod svih dosad prikazanih pokušaja deriviranja države kao “*rezultat* derivacije” uvijek dobivalo “državu” kao već potpuno određenu formu (Blanke et al., 88). I to kao formu, koju se, smatraju Blanke i sur., “sada pak zahvaća pojmom *biti* države, koji u jezgri već sadržava sve funkcije, ovlasti i mogućnosti djelovanja države.” (Ibid., 88-89) Time se, uvjerljivo obrazlažu autori, više ne reflektira određenje “odvojene forme”, pa se prijeti izopačiti u puku floskulu. Nadalje, a to je ključno, obrazloženje odvajanja države u “zasebnu sferu” uvelike se brka s *derivacijom* konkretne države (Blanke et al., 61). Ili, drugačije rečeno, na presudno pitanje zašto vladavina pod kapitalističkim uvjetima proizvodnje, čini se, mora poprimiti tu odvojenu formu, ne nudi se nikakav odgovor, “već se pri objašnjenju poseže za *već postojećom državom*, razdvajanje politike i ekonomije se dakle već pretpostavlja.” (Esser 1975, 150)

Bernhard Blanke, Ulrich Jürgens, Heinz Kastendiek: Odnos politike i ekonomije kao polazište materijalističke analize građanske države

U skladu s Marxovim postulatima, ovi autori u svom doprinosu raspravi o derivaciji države tvrde da se ne treba postaviti “na stajalište gotovih fenomena”, nego “njihovu nužnost obrazložiti iz *određenih* zahtjeva kapitalističkog društva.” (1974, 58) Te je zahtjeve na *općenitoj razini* Marx razvio u *Kapitalu*, a svaka “derivacija” države se na to mora nadovezati (1975, 417).

Na temelju te teorijske pretpostavke autori formuliraju svoja istraživačka pitanja: “Kako se posreduje vladavina kapitala nad proizvodnim procesom i unutar njega u ‘sferu politike’ i u instituciju države; kakav je odnos buržoazije kao klase spram ‘njihove’ države?” (1975, 416) Iz čega kao sljedeće pitanje proizlazi: “Kako se posreduju akcije radnika (pritom čak ni ne misleći na “klasu za sebe”) u ‘sferu politike’; mijenjaju li političke pobjede radničke klase (npr. na izborima) kvalitetu države kao – ma kako shvaćene – klasne države, tako da bi se mogla razviti promjena funkcije građanske države u instrument društvene promjene u korist podčinjene klase?” (1975, 416)

Opći pojam kapitala iz kojega se, kao što je već rečeno, ima derivirati država, generalno obuhvaća “opće zakone kretanja i unutarnje veze jedne društvene formacije” (1975, 417) koja je s jedne strane historijski prolazna, a s druge strane je “karakteriziraju vrlo određeni, nužni odnosi koji je tek čine kapitalističkom.” (Ibid.) Ti odnosi, tvrdi se dalje, poprimaju “određene *oblike*” (Ibid.) Roba, novac, kapital, rad isto kao i robni ili novčani kapital ili nadnica kao “cijena rada” predstavljaju, smatraju Blanke i sur., takve *oblike*. Izvođeci to dalje, autori pišu: “U pojmu *oblika* izražava se kako temeljni problem, tako i suštinska karakteristika historijsko-materijalističke metode: istraživanje odnosa između materijalnog procesa proizvodnje i reprodukcije života područstavljenih ljudi i odnosa između tih ljudi, koji se konstituiraju u tom procesu materijalne reprodukcije.” (1975, 417)

Pitanje koje se autorima sada nameće jest zašto se određeni društveni odnosi u kapitalizmu očigledno ne mogu regulirati opisanim formama područstavljenja, zašto robni oblik ili najamni oblik sami nisu u stanju ostvariti reprodukciju kapitalističkih društava, nego pored toga moraju nastati vrlo specijalni oblici kao što su pravo ili politika (1975, 419). Obrnuto promotreno, to znači da se, prema argumentaciji, forme prava i politike prvo imaju *utemeljiti* iz kapitalističkog načina proizvodnje, umjesto da se – kao u građanskim teorijama – jednostavno pretpostave kao dane, pa *a priori* opskrbe određenim sposobnostima i funkcionalnim određenjima koje onda samo treba zbrojiti ili se žaliti zbog njihovih manjkavosti. No kao što je već rečeno, autori taj tip postupaka pronalaze i kod marksističkih autora. Tako kažu: “Takvo ‘određenje biti’ se ušuljalo i u marksističku raspravu o državi: budući da se država unaprijed određuje kao ono ‘opće’, utvrđuje se jedna *opća kompetencija* ‘Države’ (*‘des Staates’*) za ‘upravljanje općim interesima’, za ‘reguliranje’ proturječja. Ako su time sve *funkcije* ‘Države’ u zametku već sadržane u njenoj biti, onda na pitanja o temeljima državnih funkcija, a prije svega o *granicama* države u kapitalističkom društvu, više nije moguće adekvatno odgovoriti.” (1974, 63)

Tome Blanke i sur. suprotstavljaju sljedeće: “Mi smatramo da se cilj objašnjenja države putem sistematske analize može postići samo kada se napusti svaki prijašnji pojam države, kada asocijacije i neposredno dane, iz empirije nastale, predodžbe o ‘državi’ (...) ne ulaze kao premise u polazna pitanja. ‘Država’ se, u određenom smislu, prvo treba osloboditi za teorijsku rekonstrukciju.” (1974, 64)

Odgovoriti se stoga ima na pitanje koje je 1929. postavio Jevgenij Pašukanis: “[Z]ašto vladavina klase ne ostaje ono što ona jest, tj. faktična potčinjenost jednog dijela stanovništva drugome dijelu, nego poprima oblik oficijalne državne vladavine, ili, što je isto, zašto se aparat državne prisile ne stvara kao privatni aparat vladajuće klase, nego se odvaja od nje, poprima oblik bezličnog aparata, odvojenog od društva, oblik javne vlasti.” (Pašukanis 1984, 252)

Odgovor na to pitanje autori pronalaze u robnom obliku, kako ga je Marx razvio u *Kapitalu*. To su, međutim, dosad primijetili samo marksistički teoretičari prava, tvrde autori, ali i njih je “unaprijed stvoreni koncept države” (1974, 69) spriječio da tu slijede tu nit. A upravo tu nit autori ponovno žele uzeti u ruke, pa po tom pitanju kažu: “*Kretanje vrijednosti* kao objektivno-ekonomski kontekst posredovanja predstavlja, kao oblik *ekonomskog* podruštvljenja proizvođača, vrstu podruštvljenja oslobođenog osobne, fizičke *sile*. Oblik podruštvljenja koji predstavljaju razmjena, *cijena* kao ‘indikator društvenosti’ i *novac* kao instanca sankcioniranja, uspostavlja međutim vladavinu čisto objektivnih društvenih veza.” (1974, 70)

Odnosi ljudi u društvu robne cirkulacije sada su bitno strukturirani dvama principima: s jedne strane odnosom stvari (robâ) jednih s drugima, njihovim relacijama razmjene koje se, promatrane s površine kapitalističkog društva, javljaju kao čisto objektivan (predmetan) odnos. Pritom se teško razabire da relacija vrijednosti predstavlja društveni odnos koji se, kao što je Marx pokazao, u konačnici može svesti na ljudski rad kao izvor vrijednosti. Umjesto toga, društveni se odnosi pojavljuju opredmećeni i fetišizirani, odigravaju se, teško prozrivi, “iza leđa” konkretnih ljudi.

To, s druge strane, upućuje na to da robe, kako to Marx kaže, ne mogu same ići na tržište; njihovi su nositelji konkretni ljudi s različitim potrebama. Neposredna svrha robne razmjene jest zadovoljenje tih potreba. Čin razmjene tako *pretpostavlja* djelujuće ljude, kao što Blanke i sur. naglašavaju, i time *konstituira* odnos tih djelujućih ljudi, makar samo kao “agenata cirkulacije” (1974, 71).

Ta upućenost ljudi jednih na druge u činu razmjene pretpostavlja, glasi argumentacija, njihovu načelnu jednakost. Razmjenjivači, smatraju autori, kao preduvjet razmjene moraju “poprimiti jednaku društvenu i formalnu kvalitetu”

(ibid.). Međutim, i logički i historijski itekako je zamisliv odnos razmjene između nejednakih. No razmjenskom odnosu kao obliku ugovornog odnosa, načelno u temelju leži *pretpostavka jednakosti*, koja, ma koliko apstraktna bila, ne postaje bespredmetna ni kada faktički nejednaki ulaze u taj međusobni odnos. Blanke i sur. u tom kontekstu kažu: “*Društvena kvaliteta* (za koju se pretpostavlja da leži u temelju razmjenskog odnosa, J.K.) sastoji se u posjedovanju volje koja se odnosi na razmjenski akt, a time i na sve ostale razmjenske subjekte. Taj se odnos izražava u formi međusobnog priznavanja kao *privatnih vlasnika*, a time i priznavanja privatnog vlasništva kao *temeljnog prava i slobode ugovaranja*.” (1974, 71)

Iz činjenice da je čin razmjene čin ljudske volje, kao pretpostavku možemo izvesti da taj čin pretpostavlja djelujuće tj. za to sposobne ljude i da se u *tom* činu ujedno konstituira (temeljni) odnos između tih ljudi. U tom odnosu ljudi jednih spram drugih mora, opet kao logička pretpostavka, postojati jedna svima zajednička referentna točka preko koje se ljudi međusobno odnose: ta referentna točka je čovjek kao *subjekt razmjene*, ističu Blanke i sur. (1974, 71). Iza čega leži daljnja pretpostavka da oni koji razmjenjuju imaju jednaku društvenu kvalitetu – (slobodnu) volju – koja se mora uzajamno poštivati. To se izražava u međusobnom priznavanju kao *privatnih vlasnika*, što opet uvjetuje jamstvo prava na privatno vlasništvo. Kao rezultat toga, glasi argumentacija, iz voljnog odnosa koji je u podlozi razmjenskog odnosa nastaje sistem pravnih odnosa; ljudi poprimaju oblik pravnih subjekata, a odnosi između tih ljudi postaju, smatraju Blanke i sur., slijedeći Pašukanisa, “voljni odnosi međusobno neovisnih, jednakih jedinica, pravnih subjekata.” (1974, 71)

Ugovorni odnos, u koji pravni subjekti stupaju u međusobnoj razmjeni, već upućuje, smatraju autori, na prisilu koja stoji iza tog odnosa – *pacta sunt servanda* – iako to još ne mora upućivati na subjektima izvanjsku, stranu silu. No proširenje razmjenskih odnosa i rastuća legalizacija razmjene, razlažu Blanke i sur., zahtijevaju da se i pravila razmjenskog prometa sve više poopćavaju “kako bi se nužnost *jednakosti* razmjenskih *uvjeta*, koja je postulirana u razmjeni ekvivalenata, doista ostvarila. *Stupanje na snagu zakona vrijednosti konstituira stupanje na snagu zakona prava (Rechtsgesetz)*.” (1974, 72) Sukladno tome, autori u nastavku konstatiraju: “Iz robnog odnosa kao specifične, postvarene forme povezanosti društvenog rada proizlazi time forma prava i pravnog odnosa kao specifična, prividno udaljena (*abgehobene*) forma odnosa između izoliranih ‘individua’”. (Ibid.)

Po Blaneku i sur., iz te argumentacijske linije proizlazi prva indicija za pojmovnu derivaciju “izvan-ekonomskog nasilja”: zakonodavna funkcija, zaštita

te funkcije i “izvršna funkcije” daju se pojmovno, odnosno, logički derivirati iz uvjeta i određenja robne razmjene. Međutim, iz samog određenja mogućnosti i nužnosti prisilne funkcije – a to je ono što predstavlja razliku i napredak u odnosu na dotadašnje pokušaje derivacije – još nije moguće derivirati nikakvu konkretnu strukturu države (1974, 71; 1975, 421).

Unatoč tome, tvrde autori u nastavku, ta se sila prinude, ma kako konkretno izgledala, ako želi biti adekvatna robnoj formi, mora ponašati u skladu sa sljedećim principima forme: iz dvojakog aspekta kapitalističkih društava robne razmjene – kao odnosa stvari i odnosa jednakih volja, odnosno, pravnih subjekata – proizlazi kao nužni komplement *generalna norma*, odnosno, opći zakon kao bezlična, opća i javna kvaliteta pravne forme kao instance prisile (1974, 72). Logici jednakosti i ravnopravnosti robne razmjene imanentno je, kako na objektivnoj tako i na osobnoj strani, da sankcionirajuća instanca ne smije počivati na samovolji ili nejednakom tretmanu; ako želi trajno funkcionirati, obje te razine si moraju odgovarati. Sa strane subjekata to zahtijeva, smatraju Blanke i sur., prvo, da se prema tom kontekstu odnose “kao prema stvari” (1974, 73), a drugo, da “pounutre imperative te stvari” (ibid.).

Sažimajući rezultate svoje dosad obavljene “derivacija” pravne sfere – i kao sile prinude – autori pišu: “Kao prvu karakterizaciju *politike* sada možemo identificirati voljne odnose (djelovanje, ‘interakcije’) između neovisnih, jednakih pravnih subjekata, koji su po svojoj *formi* borbe za određenje pravâ, sporovi oko tumačenja zakona (koji su kasno premješteni iz ‘političke’ sfere u odvojeni aparat pravosuđa), no njihov *sadržaj* je ‘ekonomske vrste’, tj. zadan kretanjem proizvodnje i realizacije vrijednosti.” (1974, 73)

O odnosu jednostavne robne razmjene s kapitalističkom robnom razmjenom.

Iako je taj kontekst utemeljenja razvijen za društvo jednostavne ali i intenzivne robne razmjene, autori drže da se ne gubi ni razvojem i razmatranjem kompleksnijih kapitalističkih društava. Štoviše, razložene apstraktne kategorije (jednostavne) robne razmjene čine opću *površinu* građanskog društva, kao što su to egzemplarno utvrdili v.Flatow/Huisken pri svojoj derivaciji države: “Tako i temeljni oblik politike: borba za pravo i za instancu koja jamči pravo, za instancu izvan-ekonomska prisile, ne predstavlja na temelju klasnih odnosa puku ‘iluziju’, nego oblik u kojemu se klasna borba koja ostaje *u okviru* države politički može izraziti.” (1975, 422)

Pravnom formom zaštićeni i zajamčeni odnosi robne razmjene – garancija prava na privatno vlasništvo, priznavanje i jednakost pravnih subjekata u njihovom voljnom, tj. slobodnom djelovanju, općenito govoreći razmjena ekvivalenata

(načelo nezakidanja) – strukturno pod kapitalističkim proizvodnim odnosima vodi tome da se načelo jednakosti robne razmjene doduše održava u formi, no sadržajno se radniku za jedinu robu koja mu stoji na raspolaganju, njegovu radnu snagu, nadnicom formalno doduše posve pošteno isplaćuje naknada, ali pritom istovremeno nestaje razlika koju kapitalist ubire u obliku viška vrijednosti. Rečeno s Marxom, sreća je za kapitalistu, ali nipošto i nepravda prema radniku, što je njegova roba, radna snaga, jedina u stanju proizvesti više vrijednosti nego što je potrebno za njeno održavanje, ukratko: od onoga što košta.

Pravnom garancijom privatnog vlasništva kao temeljnog prava jamče se, sistematski gledano, glasi argumentacija, najmanje dvije stvari:

- 1) Pravo da se s privatnim vlasništvom, stečenim kupnjom kao robe, u načelu može činiti što god se želi.
- 2) Pravo, osobito kapitala, da slobodno raspoláže rezultatom proizvodnje. (1975, 423)

Time se pravnom formom, posredovano preko prava na privatno vlasništvo, sankcioniraju i štite sadržajno-strukturne nejednakosti i izrabljivački odnosi kapitalističkog načina proizvodnje. Prema Blankeu i sur.: “S gledišta forme prava nije moguće uočiti nikakvu promjenu funkcije (od jednostavne robne razmjene do kapitalističke, J.K.). Formalno je vlasništvo = vlasništvu (a ni to nije ‘iluzija’! Izvan-ekonomska zakonska prisila štiti i pravo vlasništva nad radnom snagom). Sadržajno, međutim, zaštita *vlasništva kapitala* ujedno znači zaštitu *vladavine kapitala nad radom* u proizvodnom procesu vrijednosti. *Dominacija se, međutim, time udvostručila: u čisto objektivnu formu dominacije, naime proizvodnih uvjeta (kao kapitala) nad proizvođačima s jedne strane (pretpolitička dominacija) i u apstraktnu, opću, javnu dominaciju (političku dominaciju) s druge strane.*” (1975, 423)

No iz sadržajne nejednakosti u proizvodnom procesu rezultiraju konflikti koje nije moguće tek tako ublažiti ili ukloniti formalnom pravnom jednakošću, primjerice u slučaju već opisane antinomije između rada i kapitala kod Müller/Neusüß, kako se očituje u borbi za normalan radni dan. O tome Blanke i sur. kažu sljedeće: “Vrijednost robe radne snage nije na isti način uvjetovana kao vrijednost ostalih robâ. Sve ostale robe predstavljaju samo *određenu kvantitetu opredmećenog rada*. Reprodukcijska roba radne snage je, međutim, životni proces konkretnih ljudi s njihovim konkretnim potrebama. Određenje vrijednosti robe radne snage, tj. ‘nužne kvantitete sredstava za život’ stoga uvijek može značiti samo borbu.” (1975, 425)

Dotadni aspekt na kojega autori ukazuju aspekt je koji u građanskom pravu počiva na “slobodi i jednakosti” ali ih i nadilazi, a već je bio vidljiv u antinomiji

jednakih prava (jednakost) u borbi za radni dan, borbi u kojoj se, kao što su to Müller/Neusüß i preemfatično prikazali, može nalaziti i moment izgradnje svijesti potlačene klase (“klasa za sebe”). “Shvaćeni kao zahtjevi konkretnih ljudi (ljudska prava) oni su, takoreći, legitimne ulazne točke klasne borbe u ‘politiku’.” (1975, 426-27)

Autori drže da su poslije svih tih elaboracija dosegli točku u kojoj je “odvajanje države u zasebnu sferu” u jezgri razvijeno” (1974, 79). Pokušali su dati relativno plauzibilan odgovor na pitanje “*zašto* država (kao konkretna struktura) u jezgri predstavlja opću silu prinude koja se i za pojedinačnog kapitalistu (...) javlja kao odvojena i neutralna instanca, ali *istovremeno*, i *samo putem* tog razdvajanja, kao centralna sila koje garantira pravo predstavlja klasnu silu. Upravo da bi bila klasna sila, država se mora ‘odvojiti’ od vladajuće klase.” (ibid.)

Zaključno, Blanke i sur. uspoređuju rezultate vlastite derivacije s dotadašnjim pokušajima. O tome kažu sljedeće: “Našom analizom do ove točke čini nam se da je riješena jedna bitna dilema novije marksističke diskusije o državi. U toj je diskusiji postalo uobičajeno polaziti, oslanjajući se na Marxovu kritiku Hegela, od ‘općeg pojma građanske države’ koji se može sabrati u predodžbi o kondenzaciji u sebi rastrganog građanskog društva u odvojenu formu države.” (1975, 427-28)

Taj pojam odvajanja države u zasebnu sferu je, međutim, problematičan. Blanke i sur. kažu: “Zamagluje razliku između ekonomske i političke određenosti građanskog subjekta i brzopleto ukida proturječje između ‘posebnih i općih interesa’ u – još izrazito prirodnopravnom – pojmu države shvaćene kao legitimnog vladajućeg poretka.” (1975, 428)

S gledišta pravne sfere, s njenim temeljnim pretpostavkama jednakosti i slobode, pomirenje različitih interesa putem (sile sankcioniranja) države, kao jamca prava, vidjeli se, itekako se čini mogućim. To je, međutim, samo shvaćanje koje ostaje na razine površine građanskog društva i nije u stanju riješiti “ekonomske” klasne razlike i konflikte koji se nalaze “ispod” te površine. Umjesto toga, pravna forma to proturječje prikriva, odnosno, podiže na drugi teren, na kojemu istinski izvor tih konflikata više nije (neposredno) prepoznatljiv. Pravna jednakost i sloboda nipošto ne znače i ekonomsku i materijalnu jednakost i slobodu. Nadalje, o drugom problemu: “[*Taj pojam*] državi namjerno ili nenamjerno pripisuje *generalnu nadležnost* za zastupanje ‘općih interesa’. Ako su time sve moguće funkcije države već u zametku sadržane u njenoj ‘biti’, onda se više ne može dostatno odgovoriti na pitanja o *temeljima* i *granicama* državnih funkcija u kapitalističkom društvu.” (1975, 428)

Autori tome suprotstavljaju sljedeću tvrdnju: “Naš se pristup sastojao u tome da, polazeći od društvene forme robe u odredbama kapitala, kao oblicima

društvenih odnosa, prikažemo sve one momente gdje nastaju funkcije koje se ne mogu odraditi unutar (privatnog) procesa reprodukcije.” (1975, 428) A po pitanju daljnjeg problema razine općenitosti svojih izjava autori kažu: “Ovdje proizlazi jedna, po našem mišljenju, bitna poteškoća za diskusiju o državi: dosad smo, doduše, naznačili unutarnji odnos između načina proizvodnje i *jedne* njene funkcije koja uvjetuje organizaciju ‘pored i izvan’ stranaka kupaca i prodavača. Time, međutim, još nemamo *državu* (*den Staat*), koja prema našem shvaćanju posjeduje *mnoštvo veza s i funkcija za proces reprodukcije.*” (1974, 83)

To je aspekt, koji se, kao što Blanke i sur. naglašavaju, u apriornim pristupima, kod kojih te funkcije ionako uvijek već postoje, ne uzima u obzir, odnosno, niti ne može se uzeti u obzir. Promatrano s druge razine, takvi pristupi često brkaju općenita određenja oblika kapitalističkog društva u njihovoj mogućnosti i nužnosti s konkretnim institucijama i aparatima. Apstraktna se i konkretna razina pritom sistematski brkaju, iz čega onda rezultira i često sirovi funkcionalizam.

Diskusija

Analiza Blanke i sur. postigla je nekoliko stvari. S jedne strane, njihov pristup nadilazi kod ranije izloženih pokušaja derivacije opisanu tendenciju da se s derivacijom nužne posebne instance već određuje i konkretna država sa svim njenim mogućim empirijskim funkcijama. Nastavljajući se na analizu Jevgenija Pašukanisa, autori istražuju pitanje zašto vladavina pod kapitalističkim proizvodnim odnosima uopće mora poprimiti taj *oblik* i postavljaju pitanje zašto ostali oblici podružtvljenja, primjerice najamni ili robni oblik, očito nisu dovoljni za reprodukciju te društvene formacije. “Derivacijom” tog oblika, koji proizlazi kao preduvjet robne razmjene, već su naznačene i granice “izvedivog” unutar tih društava: i izvan-ekonomska sila prinude i njoj podčinjeni subjekti se moraju ponašati u skladu s tim oblikom. Pravni oblik tih odnosa zahtijeva principijelnu jednakost tretmana svih, iz njega proizlazi nužnost opće norme, odnosno općeg zakona kao temeljne forme. Sa strane subjekata to zahtijeva da se oni prema izvan-ekonomskoj sili prinude odnose kao prema stvari. Činjenica utemeljenosti te argumentacije u robnom obliku i jednostavnoj robnoj razmjeni ne znači da ona s razvojem kapitalističkih proizvodnih odnosa postaje bespredmetna: na razini površine građanskog društva subjekti se i dalje susreću na ovaj način, iako se pritom ekonomski određene klasne razlike, koje leže ispod te površine, prekrivaju.

Joachim Hirsch kod Blanke i sur. kritizira brkanje derivacije razine državne forme iz pravne, jer, smatra Hirsch, ne “‘stvara’ pravna forma onu državnu, nego osebujnost kapitalističke reprodukcije klasnih odnosa stvara specifičnu

određenost oblika klasne sile i njenu određenu formu građanskog prava.” (1976, 146, bilješka 11) Te dvije forme stoje u komplementarnom odnosu, ali se nipošto ne daju ‘derivirati’ jedna iz druge, smatra Hirsch (ibid.). Nadalje, kritizira da ono što se kod Blankea i sur. pojavljuje kao pravni oblik u stvarnosti ne ništa drugo do građansko privatno pravo te da to “polazište (...) vodi do neodržive teze o pravno dosljednoj upotrebi državne sile” (ibid., 147)

Osim toga, protiv argumentacije Blankea i sur. se može navesti i jedan Hirschov argument iz drugog konteksta, izvorno usmjeren protiv Engelseve argumentacije u *Porijeklu porodice*: “Odustajanje od analize koja kao polaznu točku uzima zakonitosti i historijski tijek kapitalističkog procesa akumulacijske i reprodukcijske, kod Engelsa nužno vodi do suženog ‘klasnoteorijskog’ određenja države, u kojemu se država pojavljuje kao sila koja stoji iznad društva i regulira klasni konflikt.” (1973, 207) Slične bi se argumente moglo usmjeriti i protiv Blankea i sur. I kod njih se izvan-ekonomska sila prinude isprva javlja kao “neutralna” po pitanju svoje “sadržajne” određenosti, a njen klasni karakter se otkriva tek sa činjenicom da ta sila podupire i sankcionira strukturnu diferenciju između oblika i sadržaja tih pravnih odnosa. Njen klasni karakter tako postaje naknadan.

Zaključak

Rasprava o derivaciji države slijedila je pitanje obrazloženja razdvajanja politike i ekonomije u kapitalizmu i posljedica koje iz toga proizlaze. U kritici revizionističkih i političkičkih teorija načelno se utvrdilo da država nužno ostaje vezana za proturječnost kapitalističkog načina proizvodnje pa se stoga ne može shvatiti kao autonomna ili neutralna instanca. Polazište analize tražilo se u kategorijama koje je Marx razvio u svojoj kritici političke ekonomije; pri čemu se istaknulo da su politika i ekonomija u konačnici izrazi društvenih odnosa, koji pod kapitalističkim odnosima proizvodnje moraju poprimiti postavrene i fetišizirane oblike te ih je kao takve teško prozreti.

Wolfgang Müller i Christel Neusüß to su pokušali objasniti na temelju historijskog spora oko radnog dana, kako ga je Marx prikazao u osmom poglavlju prvog toma *Kapitala*. Elmar Altvater je nužnost postojanja države i njenu vezanost za kapital objašnjavao iz konkurencijom posredovanog proturječja između pojedinačnih kapitala i uvjeta njihove reprodukcije, koje oni sami nisu u stanju osigurati. Sybille von Flatow i Freerk Huisken pokušali su destruirati neutralnost države, tako što su državu objašnjavali iz iluzija koje se javljaju na površini građanskog društva, a Bernhard Blanke i njegovi suradnici prvo su odvojili određenje izvan-ekonomske sile prinude od određenja pravnog oblika

kao njene pretpostavke, koja pak sama proizlazi iz pretpostavki robnog oblika, što ograničava mogućnosti djelovanja izvan-ekonomske sile prinude.

Kao esenciju svega navedenog možemo, slažući se s Bobom Jessopom, navesti da *forma države*, odnosno, odvajanje države u zasebnu sferu, *problematizira* (Jessop 1982, 135; Jessop 1990, 87, *passim*) *funkciju* reprodukcije i “kohezije” (Poulantzas 1980) društva; pored toga možemo navesti i ono što su John Holloway i Sol Picciotto (1978, 26f., 29f.) istaknuli, naime da analiza oblika predstavlja pretpostavku i uvjet za historijsko-materijalističku analizu države.

No ono što se s analizom oblika, kao najnaprednijim rezultatom debate o derivaciji države, ne može odrediti jest kako se prinuda na oblik (Hirsch 1994, 174) konkretno ostvaruje. U svojoj apstraktnosti, rasprava o derivaciji države često je ostala osuđena na puko ukazivanje na prividno slijepo djelujuće “ekonomske zakonitosti”, koje osiguravaju da država provodi “ispravnu” politiku. No čak i kada se to negiralo, a konkretne su politike shvaćene kao rezultat klasnih borbi, i dalje je ostalo nejasno kako i zašto se određeni klasni interesi u državi mogu provoditi a drugi ne (usp. Gerstenberger 1977, 36, 44 fn., 47 fn.; Jessop 1990, 38).

Odgovori na ta pitanja očito se nisu mogla pronaći unutar ove rasprave i njenih kategorija. Moguća rješenja ponudili su, nastavljajući se na Antonija Gramscija, pristupi Louisa Althussera i Nicosia Poulantzasa koje ovdje više ne možemo prikazati (usp. Kannankulam 2000, 73ff.; Hirsch/Kannankulam/Wissel 2008).

Zaključno nam, međutim, ostaje da zajedno s Jessopom (1982, 140) kažemo: “Ispravno je optužiti različite teoretičare (rasprave o derivaciji države, J.K.) za pokušaj aspolutiziranja njihovih odgovarajućih polazišta, ali bi bilo krivo previdjeti da su *kolektivno* unaprijedili naše razumijevanje kapitalističke države.”

Literatura

Altvater, Elmar, "Zu einigen Problemen des Staatsinterventionismus", u: *Probleme des Klassenkampfes (Prokla)* 3, 1-54, 1972.

Blanke, Bernhard, "Formen und Funktionswandel des politischen Systems in der bürgerlichen Gesellschaft", u: Brandes, Volker (izd.): *Handbücher zur Kritik der politischen Ökonomie. Band 5 – Staat*, Frankfurt/M., 121-160, 1977.

Blanke, Bernhard; Jürgens, Ulrich; Kastendiek, Heinz: "Zur neueren marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates. Überlegungen zum Verhältnis von Politik und Ökonomie", u: *Probleme des Klassenkampfes (Prokla)* 14/15, 51-102., 1974.

Blanke, Bernhard; Jürgens, Ulrich; Kastendiek, Heinz, "Das Verhältnis von Politik und Ökonomie als Ausgangspunkt einer materialistischen Analyse des bürgerlichen Staates", u: Blanke, Bernhard; Jürgens, Ulrich; Kastendiek, Heinz: *Kritik der Politischen Wissenschaft 2. Analysen von Politik und Ökonomie in der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt/M. u.a., 414-444, 1975.

Braunmühl, Claudia v.; Funken, Klaus; Cogoy, Mario; Hirsch, Joachim, *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*, Frankfurt/M., 1973.

Clarke, Simon (ur.), *The State Debate*, Houndmills, 1991.

Demirović, Alex, *Nicos Poulantzas. Aktualität und Probleme materialistischer Staatstheorie*, Münster (prvo izdanje Hamburg 1987.), 2007.

Engels, Friedrich, *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring*. MED 31, Beograd, 1974.; u tekstu citirano kao: Anti-Dühring

Esser, Josef, *Einführung in die materialistische Staatsanalyse*. Frankfurt/M., 1975.

Esser, Josef, "Staat und Markt", u: Fetscher, Iring; Münkler, Herfried (izd.): *Politikwissenschaft*, Reinbeck, 201 i dalje, 1985.

Flatow, Sybille v.; Huisken, Freerk, "Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates. Die Oberfläche der bürgerlichen Gesellschaft, der Staat und die allgemeinen Rahmenbedingungen der Produktion", u: *Probleme des Klassenkampfes (Prokla)* 7, 1973.

Gerstenberger, Heide, "Zur Theorie des bürgerlichen Staates. Der gegenwärtige Stand de Debatte", u: Brandes, Volker (izd.): *Handbücher zur Kritik der politischen Ökonomie. Band 5 – Staat*, Frankfurt/M., 21-49, 1977.

Hennig, Eike; Hirsch, Joachim; Reichelt, Helmut und Schäfer, Gert (izd.), Karl Marx/ Friedrich Engels. *Staatstheorie. Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie*. Frankfurt/M., 1974.

Hirsch, Joachim, "Elemente einer materialistischen Staatstheorie", u: v. Braunmühl, Claudia; Funken, Klaus; Cogoy, Mario; Hirsch, Joachim: *Probleme einer materialistischen Staatstheorie*. Frankfurt/M., 199-266, 1973.

Hirsch, Joachim, "Zum Problem einer Form- und Funktionsbestimmung des bürgerlichen Staates", u: Hennig, Eike; Hirsch, Joachim; Reichelt, Helmut und Schäfer, Gert (izd.): *Karl Marx/Friedrich Engels. Staatstheorie. Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie*. Frankfurt/M, CXXXIX-CLIII, 1974.

Hirsch, Joachim, "Bemerkungen zum theoretischen Ansatz einer Analyse des bürgerlichen Staates", u: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* 8/9. Frankfurt/M, 99-149, 1976.

- Hirsch, Joachim, "Kapitalreproduktion, Klassenauseinandersetzungen und Widersprüche im Staatsapparat", u: Brandes, Volker (izd.): *Handbücher zur Kritik der politischen Ökonomie. Band 5 – Staat*, Frankfurt/M, 161-181, 1977.
- Hirsch, Joachim, "Nach der Staatsableitung", u: *Argument Sonderband 100*, Hamburg, 158-170, 1983.
- Hirsch, Joachim, "Politische Form, Politische Institutionen und Staat", u: Esser/Görg/Hirsch (izd.): *Politik, Institutionen und Staat*, Hamburg, 157-212, 1994.
- Hirsch, Joachim/Kannankulam, John/Wissel, Jens, "Die Staatstheorie des ‚westlichen Marxismus‘. Gramsci, Althusser, Poulantzas und die sogenannte Staatsableitung", u: Isti (izd.): *Der Staat der Bürgerlichen Gesellschaft. Zum Staatsverständnis von Karl Marx*, Baden-Baden, 92-116, 2008.
- Hochberger, Hunno, "Probleme einer materialistischen Bestimmung des Staates", u: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 2*, Frankfurt/M, 155-203, 1974.
- Holloway, John; Picciotto, Sol, *State and Capital. A Marxist Debate*, London, 1978.
- Jessop, Bob, *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Oxford, 1982.
- Jessop, Bob, *State Theory: Putting the Capitalist States in Its Place*, Cambridge, 1990.
- Kannankulam, John, *Zwischen Staatsableitung und strukturelem Marxismus. Zur Rekonstruktion der staatstheoretischen Debatten der siebziger Jahre*, magisterij iz društvenih znanosti na Goethe-Universität, Frankfurt/M, (online dostupno na: www.kannankulam.de), 2000.
- Kannankulam, John, *Autoritärer Etatismus im Neoliberalismus. Zur Staatstheorie von Nicos Poulantzas*, Hamburg, 2008.
- Kostede, Norbert, "Die neuere marxistische Diskussion über den bürgerlichen Staat. Einführung – Kritik – Resultate", u: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie 8/9*. Frankfurt/M, 150-197, 1976.
- Marx, Karl, *Kritik des Gothaer Programms*, MEW 19, Berlin; srp-hrv. *Kritika Gotskog programa*, MED 30, Beograd, 1979.
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, *Die Deutsche Ideologie*, MEW 3; srp-hrv. *Nemačka ideologija*, MED 6, Beograd, 1974.
- Marx, Karl, Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, MEW 42, Berlin; srp-hrv. *Osnovi kritike političke ekonomije I*, MED 19, Beograd, 1979.
- Marx, Karl, *Das Kapital I-III*, MEW 21-23, Berlin; srp-hrv. *Kapital*, MED 21-23, Beograd, 1974.
- Marx, Karl, *Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte*, MEW 8, Berlin; srp-hrv. *18 Brimer Louisa Bonaparte*, MED 11, Beograd, 1975.
- Marx, Karl, *Die Klassenkämpfe in Frankreich*, MEW 7, Berlin; srp-hrv. *Klasne borbe u Francuskoj*, MED 11, Beograd, 1975.
- Marx, Karl, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, MEW 13, Berlin; srp-hrv. *Prilog kritici političke ekonomije*, MED 20, Beograd, 1979.
- Müller, Thomas; Schäfer, Heinz, "Bemerkungen zum Artikel »Die Sozialstaatsillusion« und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital" u: *Sozialistische Politik (SOPO) 12*, 69-74, 1971.

Müller, Wolfgang; Neusüß, Christel, "Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital", u: *Sozialistische Politik* (SOPO) 6/7, 4-67, 1970.

Pašukanis, Jevgenij, *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus*, Frankfurt/M, 1966.; hrv. "Opća teorija prava i marksizam", u: Stučka, P.I. i dr., *Sovjetske teorije prava*, Zagreb, 1984.

Poulantzas, Nicos, *Politische Macht und gesellschaftliche Klassen*, Frankfurt/M, 1980./srp. Politička vlast i društvene klase, Beograd, 1978.

Poulantzas, Nicos, *Staatstheorie. Politischer Überbau, Ideologie, Autoritärer Etatismus*. Hamburg, 2002.; hrv. *Država, vlast, socijalizam*, Zagreb, 1981.

Projekt Klassenanalyse, "Zur Kritik der 'Sozialstaatsillusion'", u: *Sozialistische Politik* (SOPO)14/15, 193-210, 1971.

Projekt Klassenanalyse, *Zur Taktik der proletarischen Partei. Marxsche Klassenanalyse Frankreichs von 1848-1871*. Berlin, 1972.

Reichelt, Helmut, "Einige Anmerkungen zu Sybille v.Flatows und Freerk Huiszens Aufsatz Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates", u: *Gesellschaft. Beiträge zur Marxschen Theorie* 1, 12-29, 1974.

Rudel, Gerd, *Die Entwicklung der marxistischen Staatstheorie in der Bundesrepublik*. Frankfurt/M, 1981.

Shonfield, Andrew, *Modern Capitalism*, London, 1965.

Thompson, E.P., *Zeit, Arbeitsdisziplin, Industriekapitalismus*, Frankfurt/M, 1980.

Weber, Max, *Wirtschaft und Gesellschaft*. sv. 2, Tübingen, 1956.

Kapitalistička državna moć

Heide Gerstenberger

Započnimo jednostavno. Kategorija “države” obično se odnosi na teritorij, naciju i na instituciju koja za sebe zahtijeva monopol na legitimno nasilje. “Država” također implicira suverenost. Suverenost se odnosi na kompetenciju dominacije nad ljudima koji žive na teritoriju države, ali predstavlja i najfundamentalniji princip međunarodnog prava. Ako je neka politička jedinica međunarodno prihvaćena kao država, onda je prihvaćena i kao suverena, tj. Kao nezavisna u svojim odlukama. I doista, kada su krajem Drugog svjetskog rata utemeljeni Ujedinjeni narodi, zemlje članice su se, neovisno o svojim vrlo različitim političkim ekonomijama, međusobno priznale kao suverene države. Drugim riječima, međunarodno pravo – ako ne i međunarodna politika – apstrahira od društvene organizacije proizvodnje koja je dominantna u nekoj državi.

Naravno, marksisti koji nastoje analizirati specifičnosti kapitalističke državne vlasti nisu zadovoljni formalnim definicijama ustavnih teorija ili principima međunarodnog prava. Njihov fokus je odnos između države i društvene organizacije ekonomije. Socijalisti su kapitalističke države dugo vremena teoretski poimali kao prisilne instrumente dominacije. Lenjinova koncepcija države kao prisilnog instrumenta vladajuće klase odgovarala je svakodnevnim iskustvima radnika i siromašnih ljudi. No Lenjin se, baš kao ni Friedrich Engels prije njega, nije bavio specifičnostima kapitalističke državne moći.

Kada su marksistički znanstvenici 1970-ih nastojali razviti teoriju tih specifičnosti, krenuli su od pitanja koje je 1920-ih formulirao ruski pravnik Jevgenij Pašukanis, a koje je u međuvremenu postalo vrlo slavno. Pašukanis je smatrao da kapitalistička država nalikuje na svoje povijesne prethodnike po tome što je riječ o instituciji dominacije jedne klase nad dijelom stanovništva, ali je od drugih država razlikuje to što u kapitalističkoj državi ta dominacija nije očita. Umjesto toga, kapitalistička je država poprimila oblik javne ustanove koja je odvojena od društva. Prema Pašukanisu (1929), to je nužan preduvjet za funkcioniranje kapitalističkog oblika eksploatacije. U kapitalističkim društvima,

oni koji rade na to nisu prisiljeni upotrebom sile. Umjesto toga, pravno jednaki partneri sklapaju ugovore. Rezultat je podčinjavanje radnika, ali transakcije nisu ostvarene pomoću sile, već su motivirane tržišnim okolnostima. Jednom kada su ugovori sklopljeni, država kroz pravo i sudstvo sankcionira njihovu valjanost. Budući da je građansko pravo neutralno u odnosu na društvu inherentne proturječnosti, država je formalno odvojena od tih proturječnosti. Drugim riječima, formalno je odvojena od klasne strukture društva. Teorijski koncept poput ovog mogao je nastati samo u trenutku kada sindikati i štrajkovi više nisu bili kriminalizirani. A to je bio slučaj u 1920-ima, kada je Pašukanis studirao u Njemačkoj. Naravno, isto vrijedi za Njemačku 1960-ih i 1970-ih.

Marksisti koji se referiraju na Pašukanisa tvrde da je razlika između jednakosti građana u političkoj sferi i razlikā između klasa u ekonomskoj sferi suština kapitalističke državne moći. Prema njima, ta razlika, odnosno odvojenost države od društva, predstavlja suštinu kapitalističke državne vlasti, drugim riječima: njezin oblik.

Teško da postoji teorijski koncept koji je izazvao tolike nesporazume. Prva stvar koju moramo shvatiti o koncepciji odvojenosti države od društva, kako su je zamislili Pašukanis i njegovi sljedbenici, jest da se on ne odnosi na političko uplitanje države u društvo. Ne radi se o funkcijama ili politikama (*policies*) države. Stoga ni javno-privatna partnerstva ili proširenje ekonomske i socijalne politike ne treba shvatiti kao nešto što negira odvojenost države od društva. Umjesto toga, odvojenost od društva inherentna je jednakosti građana pred zakonom.

Ti marksistički teoretičari tvrde da kapitalistički klasni karakter države ne dokazuje nikakva klasna pristranost njezinih politika i zakonodavstva. Umjesto toga, kapitalistički klasni karakter države neovisan je o njezinim politikama, jer je prisutan već u jednakosti građana pred zakonom. Štoviše, upravo je ta neutralnost ono što od države zahtijeva da primijeni svoja sredstva nasilja kako bi osigurala stabilnost postojećeg poretka. To proizlazi iz činjenice da je temelj svakog kapitalističkog društvenog poretka privatno vlasništvo. A zakon svake kapitalističke države štiti privatno vlasništvo. U kapitalističkim društvima eksploatacija je integrirana u pravni temelj društvenog poretka procesima koji su radnu sposobnost transformirali u robu, tj. u privatno vlasništvo radnika. Budući da je formalno odvojena od društva, država ne pravi razliku između vlasništva nad strojevima, zemljištem, financijskim kapitalom i vlasništva nad radnom sposobnosti. Svaka politička akcija koja za cilj ima silom mijenjati postojeću raspodjelu privatne imovine mora računati s punom silom legalnih sredstava nasilja. Vlada gotovo jednoglasni konsenzus da je to stanje ustanovljeno putem građanskih revolucija.

U nastavku ću nastojati bolje objasniti zašto je teorijski projekt utvrđivanja biti kapitalističke državne vlasti osuđen na propast. Zagovornici tog projekta tvrdili su, slijedeći Pašukanisa, da je teorija kapitalističke države koja zanemaruje specifične historijske oblike valjana, jer se referira na osnovne strukture. A pretpostavili su i da će te strukture izazvati dinamiku koja će dovesti do slične povijesti. No ono što su time zapravo predložili jest teorija kapitalističke države u društvima u kojima je kapitalizam domesticiran putem radničkih borbi. Glavne značajke njihova uspjeha bile su kraj kriminalizacije sindikata i štrajkova, razvoj socijalnih politika i opće pravo glasa. Predlažem da tu ahistorijsku teoriju zamijenimo historijski fundiranim marksizmom.

Dok se marksistički, kao i nemarksistički, povjesničari slažu da je kapitalizam potekao iz Engleske, većina njih slaže se i u tome da je postrevolucionarna Francuska poslužila kao model za daljnji razvoj građanskih političkih oblika. Nemarksistički povjesničari drže da je revolucija stvorila fundamentalno liberalnu buržoasku državu, koja je, premda uzdrmana turbulencijama revolucije, carstva i daljnjim političkim borbama, postala model za daljnje razvoje. Njezina glavna značajka bila je ustavna nacionalna država, u kojoj su muški građani bili jednaki pred zakonom. U mjeri u kojoj je Francuska revolucija stala na kraj privatnom vlasništvu nad državnim ovlastima, čime je prekinula njihovu upotrebu kao instrumenata privatne apropijacije, ona je *odvojila sferu apropijacije od sfere političke moći*. Premda se slažu s ovim opisom, marksistički povjesničari drže da kraj poremećaja ekonomske konkurencije kroz apropijaciju putem političke moći, uključujući upotrebu zakonski sankcioniranih monopola od strane trgovaca, predstavlja povijesni preduvjet kapitalističkog razvoja.

Budući da je interpretacija Francuske revolucije bila – i još uvijek jest – ključna za analizu političkih oblika kapitalizma, molim vas za strpljenje dok se kratko dotaknem te buržoaske revolucije.

U kontekstu marksističke analize države obično se tvrdilo da je rezultat Francuske revolucije kapitalistička država, odnosno država u kapitalističkom društvu. Ne slažem se s time: rezultat Francuske revolucije nije bila država kapitalističkog, već buržoaskog društva. Iako su njezini institucionalni oblici bili povoljni za kapitalističke oblike proizvodnje, njihovo uspostavljanje nije bilo uzrokovano potrebama već postojećeg kapitalističkog društva, niti je odmah ubrzalo razvoj kapitalizma u Francuskoj. Kako bismo razumjeli ne samo povijest kapitalizma, već i njegov današnji razvoj, moramo shvatiti da je odnos između socijalnog i političkog oblika društva nešto kompliciraniji nego što smo navikli vjerovati. Dominantne marksističke interpretacije Francuske revolucije dobar su primjer kojim možemo započeti kritiku. Počnimo s pretpostavkama njezinih

povijesnih preduvjeta. U svom opsežnom radu o buržoaskim revolucijama, Neil Davidson (2012), poput mnogih prije njega, tvrdi da je Francuska revolucija postala povijesno moguća jer je razvoj proizvodnih snaga došao do stupnja u kojem su postojeći proizvodni odnosi¹ i oblici imovine priječili daljnji razvoj. Ne slažem se s tom interpretacijom i tvrdim da je Francusku revoluciju izazvala kriza postojećih oblika dominacije.

U mnogim dijelovima europskog *ancien régime*a, sudske, administrativne i vojne kompetencije pretvorene su u sredstvo privatne aproprijacije. U Francuskoj su te kompetencije države postale čak i privatno vlasništvo, koje se moglo otvoreno kupovati na odgovarajućim tržištima i prenositi kao dio privatnog nasljedstva. No Francuska država *ancien régime*a nije samo nudila mogućnost zarade od naknada na koje su imali pravo vlasnici različitih položaja, nego je kruna dodjeljivala i status plemstva. Dok su marksisti često tvrdili da su se bogati trgovci u vrijeme *ancien régime*a nadali da će taj poredak nestati, a na njegovo mjesto stupiti kapitalizam, povijesni dokazi pokazuju da su, daleko od toga da budu kapitalisti *in spe*, zapravo većinom bili žestoki branitelji svojih zakonski sankcioniranih monopola i da su se – zajedno sa svojim suprugama – većinom ponašali kao osobe koje razmišljaju o mogućnosti da postanu dijelom plemstva. Nema ničeg čudnog u takvom ponašanju. Ljudi, biavjući društvena bića, često žele da ih drugi prihvate i da se socijalno uzdignu u društvu u kojem žive. U Francuskoj je regularan put za stjecanje plemstva otvoren kada je kruna legalizirala kupnju položaja, legalizirajući time i transformaciju dijelova suverene moći krune u privatno vlasništvo. Premda je kupnja položaja podrazumijevala tek dodjeljivanje nižeg stupnja plemstva, otvorila je mogućnost za napredovanje u više ešalone uprave i za udaju kćeri bogatih trgovaca za sinove osiromašenih plemića.

Kontinuirana potražnja za položajima, kao i kontinuirana potreba krune za dodatnim prihodima doveli su do kontinuiranog stvaranja novih položaja. To je pogoršavalo krizu dominacije. Ne samo da su svi plemići bili izuzeti od plaćanja izravnih poreza kruni, što je limitiralo porezne prihode, nego je taj oblik društvenog napredovanja imao i vlastita strukturna ograničenja. Kako je stvarano sve više položaja, mogući materijalni dobici od istih su se smanjivali. Sukobi oko prava na nadležnost postali su svakodnevna praksa vlasti, kao i traženje nečuveno visokih naknada za administrativne usluge. A u svemu tome, kruna je i dalje morala nekako kupiti odanost barem nekih članova visokog plemstva. Da bi to mogao učiniti, kralju su bili potrebna i dodatna zemlja i ljudi, tj. ratne

1) Formulacija se referira na Marxovu formulaciju iz *Predgovora Priloga kritici političke ekonomije*. Davidson je koristi u knjizi *How Revolutionary were the Bourgeois Revolutions?*

pobjede. Budući da je za to bio potreban novac, kruna je pokušala uvesti nove poreze. Stoga je 1788. odlučeno da se vrati praksa, koja je bila izvan upotrebe od 1625. godine, da se za suglasnost pita visoke staleže [visoku aristokraciju i kler]. Ta je odluka donesena kada je nakon jako loše zime uslijedilo kišno ljeto u većini kraljevstva. Kruh je bio oskudan i skup, u nekim se dijelovima zemlje napadalo poreznike, drugdje se prijetilo zemljoposjednicima. Ništa od toga nije predstavljalo novost, ali sazivanje *etats généraux* pretvorilo je rašireni nemir u organiziranje revolucionarne javnosti. To je odvedeno korak dalje kada je, slijedeći tradicionalnu praksu, kruna od svojih podanika zatražila da svoje nezadovoljstvo dokumentiraju u tzv. *cahiers de doléances*. Na te bi pritužbe, nakon sastanka s visokim staležima, kralj potom odgovorio – ili možda i ne bi. No tijekom lokalnih rasprava o pritužbama, najvažnija tema nije bila vjerojatnost kraljevih odgovora, već zahtjev da se udvostruči broj predstavnika trećeg staleža. Bilo je varijacija u pravu na sudjelovanje u tim raspravama, ali u mnogim selima i gradovima pravo sudjelovanja imao je svaki muški porezni obveznik. Oko trećina njih je i sudjelovala. Informirani o zahtjevima upućenim u drugim dijelovima kraljevstva, postali su svjesni činjenice da njihove pritužbe nalikuju pritužbama ljudi u dalekim dijelovima kraljevstva. Drugim riječima, pripremajući brošure s pritužbama, ljudi su uočili identičnost svojih interesa s onima mnogih drugih kraljevih podanika. Glavnina pritužbi odnosila se na privilegije plemstva. Godinu dana kasnije, revolucionari su proglasili da žele razoriti feudalizam. To je često pogrešno shvaćeno kao dokaz da je Francuska do tada još uvijek bila feudalno društvo. No kada je Narodna skupština odlučila ukinuti feudalizam u noći 4. kolovoza 1789., odluke se nisu odnosile samo na davanja zemljoposjednicima, nego i na trgovanje položajima, višestruke sinekure klera, porezno izuzeće plemića i nekih od gradova i – prije svega – sve privilegije plemstva, uključujući privilegiju lova i uzgoja golubova. Glavni sadržaj tih odluka bilo je rušenje svih zakonski sankcioniranih privilegija, čime je stvorena jednakost građana pred zakonom.

Buržoaski oblik države koji je proizašao iz tih transformacija imao je dvije glavne komponente. Prva je impersonalna moć koju odlikuje jednostavna činjenica da je svako privatno vlasništvo nad državnim nadležnostima ukinuto. U mjeri u kojoj ta impersonalna moć države ne pripada nikome, ona odsad pripada narodu. Čak i dok je kralj još bio živ, Francuska je prestala biti kraljevstvo – postala je nacionalna država.

Druga komponenta novouspostavljene buržoaske državne moći bilo je nasljeđe koje je baštinila: administrativni aparat te, prije svega, suverenitet. Kada su sredinom 17. stoljeća europski vladari odlučili prihvatiti suverenitet

drugih vladara, to je značilo da su time obećali i da će se suzdržati od uplitanja u unutarnja pitanja dominacije drugih suverena. Većina vas će znati da je ta odluka donesena 1648. uslijed želje da se okonča rat oko prevlasti katolicizma ili protestantizma. Vestfalski mir dodijelio je vladarima pravo odluke o tome koju od dvije kršćanske vjere bi njihovi podanici trebali slijediti. Iako su predodžbe o suverenitetu postojale i prije toga, tek od 1648. nadalje pojam suvereniteta postaje najvažniji princip međunarodnog prava. Buržoaska državna moć naslijedila je suverenitet svoga prethodnika.

Neki od vas će se vjerojatno pitati: a gdje je u svemu tome klasna borba? Iako ja upotrebu teorijskog koncepta klasnih sukoba preferiram ograničiti na objašnjenje kontradiktornih odnosa eksploatatora i eksploatiranih, bez miješanja ili izjednačavanja tog koncepta s pretpostavkom o borbi između društvenih skupina, te osim toga radije ograničavam korištenje tog teorijskog koncepta na kapitalistička društva, spremna sam na trenutak zaboraviti na to. Ellen Meiksins Wood, kritizirajući interpretaciju Francuske revolucije kao kapitalističke revolucije, insistira da su tu revoluciju vodili “profesionalci, nositelji položaja i intelektualci” (Wood 2002/1999, str. 184), zaboravljajući pritom na obrtnike, šegre, siromašne stanovnike gradova, seljake i žene. Ipak, u pravu je kada insistira na tome da u kritici privilegija plemstva nije bilo mnogo inherentne klasne borbe. S druge strane, seljaci koji su napadali poreznike ili uništavali dokumente o pristojbama koje su trebali platiti zemljoposjednicima, zapravo su napadali izvore svoje svoje eksploatacije. I doista, kroz sve promjene u političkom tijekom Revolucije, francuski su seljaci uspijevali obraniti svoje vlasništvo nad zemljom, ma kako malo i oskudno ono bilo. Budući da su u Francuskoj seljaci bili glavni izvor izravnih poreza kralju, sudovi su spriječili izvlaštenje seljaka, sprečavajući time i praksu ograđivanja (*enclosures*), koja je u engleskom kraljevstvu pogoršala siromaštvo mnogih zakupnika i dovela do njihova protjerivanja sa zemlje. U Francuskoj vlasništvo seljaka nad zemljom ne samo da je, manje ili više netaknuto, preživjelo *ancien régime*, nego je preživjelo i revoluciju. Stoga nije samo broj najamnih radnika dugo vremena ostao relativno ograničen, nego i produktivnost agrarne proizvodnje. Postojali su, dakako, proizvođači, no sve veći broj specijalista za francusku socijalnu i ekonomsku povijest slaže se da je kapitalizam u Francuskoj uistinu dominantan postao tek sredinom 19. stoljeća, a neki se odlučuju čak i za mnogo kasniji datum. Ta otkrića, a mislim da su uvjerljiva, proturječe svakoj predodžbi o Francuskoj revoluciji kao kapitalističkoj revoluciji i o državi koja je iz nje proizašla kao kapitalističkoj državi.

Dok se u Engleskoj kapitalizam razvio u političkim oblicima koji su po karakteru uvelike još uvijek bili *ancien régime* i dok je, čak i nakon uništenja

većine zakonski sankcioniranih monopola u Engleskoj revoluciji, velik broj tih oblika preživio ili bio obnovljen, francuski se kapitalizam razvio pošto su institucionalni oblici kapitalističke države već gotovo cijelo stoljeće bili uspostavljeni. Drugim riječima, odnos između ekonomskih oblika kapitalizma i njegovih političkih oblika, ili – da upotrijebim izraze koji su se primjenjivali u kontekstu ortodoksnog marksizma: između baze i nadgradnje – nije tako unilateralan kao što su to mnogi marksisti rado pretpostavljali.

Pokušat ću tu izjavu bolje objasniti osvrtom na teorijski koncept slobodne najamne radne snage, tj. na zakonski oblik radne snage za koji su marksisti zaključili ne samo da je dominantan u kapitalizmu, nego i da je nužan kako bi radna snaga bila isplativa za vlasnike kapitala. Ponavljam, svako teorijsko uvjerenje o strogim odnosima nužnosti između kapitalizma i pravnih oblika u kontradikciji je s povijesnim razvojem. U Engleskoj su svi kraljevi podanici zakonski bili slobodni od 14. stoljeća. Budući da više nisu bili kmetovi, seljaci više nisu bili okovani za zemlju. Postali su zakupci, tj. ekonomski ali ne i pravno podređeni zemljoposjednicima. U slučaju da nisu bili u stanju platiti zakupninu, u pravilu bi izgubili zakup i obično završili kao najamni radnici. Većina je ostajala na selu, dok je kasnije sve veći broj tražio zaposlenje u gradovima. Pošto su bili slobodni, ti su siromašni ljudi pravno bili slobodni prodavati svoju sposobnost za rad. No nisu imali zakonsku slobodu da po volji raskinu radne ugovore. Ta je sloboda engleskim najamnim radnicima dodijeljena tek 1875. godine, tj. u vrijeme kada je engleski kapitalizam vladao svijetom. Premda nije svaki gospodar u slučaju kršenja ugovora poduzimao pravne korake, radnici koji bi završili na sudu redovito su osuđivani na zatvorske kazne. Po dolasku u zatvor, bili bi bičevani. Tijekom izdržavanja kazne obično bi obavljali prisilni rad. Zakon koji se u tim slučajevima primjenjivao proizlazio je iz “Zakona o gospodarima i slugama” iz 1562. godine, drugim riječima, bio je sastavni dio ekonomije koja nije bila odvojena od države. U to vrijeme, država je ograničavala konkurenciju na tržištu. Na tržištu rada ta su se ograničenja zadržala i dugo nakon dolaska kapitalizma. Kažnjavanje povreda ugovora o radu prestalo je tek nakon što je proširenje prava glasa 1868. godine navelo članove parlamenta da razmišljaju i o načinima pridobivanja glasova radnika (Steinfeld, 2001, naročito str. 85-86). Drugim riječima, kako bismo objasnili povijest osnovnog pravnog oblika kapitalističke eksploatacije, moramo u obzir uzeti i kretanja u sferi politike.

Dopustite mi da istaknem teorijski značaj te izjave tako što ću se, još jednom, referirati na razvoj u Francuskoj. Pošto su u tijeku revolucije priznati kao građani, francuski su radnici već krajem 18. stoljeća stekli slobodu sklapanja i raskidanja bilo kojeg ugovora o radu. Revolucija je stvorila pravni oblik najamnog rada koji

samo se navikli smatrati nužnim za kapitalizam. Nije ga iziskivao kapitalizam, nego potreba da se legitimira revolucija. Objavljujući svijetu svoje pravo na ukidanje svake pravne razlike u statusu, revolucionari su se morali pozvati na prirodna ljudska prava. Jednakost građana pred zakonom postala je jedna od najkonzistentnijih stečevina revolucije, u koju nije dirao čak ni Napoleon kada je stvarao vlastitu aristokraciju.

Nastojeći zamijeniti filozofska uvjerenja o putanji povijesti stvarnim povijesnim istraživanjima, prisiljeni smo uvidjeti da je kapitalizam ekonomski sustav koji se temelji na eksploataciji radne snage i funkcionira kroz konkurenciju, ali je po svemu ostalom sposoban prilagoditi se prilično širokom rasponu političkih i pravnih oblika. To implicira da je i moderno ropstvo korišteno kao kapitalistički oblik eksploatacije. No to ću ovdje ostaviti po strani.

Pošto sam objasnila da su u Francuskoj buržoaski oblici državne moći ustanovljeni kada kapitalistički oblici proizvodnje još nisu bili dominantni, moja sljedeća tvrdnja je da se izvoz institucionalnih oblika buržoaskih država u postkolonijalna društva ne smije brkati s izvozom odvajanja države od društva. Kako bih tu tvrdnju bolje objasnila, moram vas još jednom pozvati da razmotrite neke pretkapitalističke razvoje u Europi. Ako su buržoaske revolucije bile inspirirane pitanjima statusa i materijalnih dobitaka, njihovu historijsku mogućnost treba shvatiti iz konteksta vrlo specifičnih razvoja u povijesti misli i mentalitetā u Europi.

Prvo, tu su učinci borbe za reformu crkve. To je dovelo ne samo do konačne uspostave načela suverenosti, nego i do sekularizacije dominacije. Iako su buržoaske države jako dugo proklamirala službenu kršćansku denominaciju, borba oko reformacije je, unatoč tome, temeljito razorila religijske temelje dominacije. Buržoaska državna moć, ma koliko da se koristila za diskriminaciju Židova i članova kršćanske konfesije koje nije bila službeno priznata, predstavljala je sekulariziranu moć. No kršćanska religija, iako se više nije smatrala temeljem legitime dominacije, dala je trajan doprinos jednoj od najvažnijih značajki u europskoj povijesti mentalitetā. Proklamiravši postojanje izravne veze između svakog vjernika i njegova boga, kršćanska je religija ujedno proklamirala važnost individualnih osoba. Historijska su istraživanja otkrila da je većina kršćana tijekom europskog *ancien régimea*, uključujući i neke svećenike, znala vrlo malo o teologiji. No to nije sprečavalo da kršćanstvo promiče mentalitet individualizma, čime se ujedno pripremao i koncept građanstva kao izravne veze između pravno slobodnih pojedinaca i države.

Iako tada još nije bio vrlo prisutan u svakodnevnoj društvenoj praksi, individualizam se od 17. stoljeća naovamo isprepleo s konceptom interesa.

Ortodoksnim je marksizam, nažalost, interese smatrao jednostavnim odrazom materijalne situacije ljudi. Čak i u toj, krajnje žalosnoj, predodžbi, interesi su povezani s ponašanjem. Taj je pojam već bio prisutan kada je, tijekom 17. stoljeća, riječ “interes” dobila drugo značenje, ne odnoseći se više isključivo na otplaćivanje kredita [engl. *interest* znači i kamate], nego i na izvore ponašanja ljudi. Dok je dugo vremena bilo uobičajeno imati povjerenja samo u ponašanje ljudi koji dijele vlastita religijska uvjerenja, mnogi su sada počeli uzimati u obzir da se drugi ponašaju u skladu sa svojim interesima. Nije se, međutim, pretpostavljalo da interesi proizlaze iz neke vrste nesvjesnog odraza nečijih materijalnih uvjeta života, nego iz *rasprave* o tim uvjetima. Iako se smatralo da interese posjeduju pojedinci, od samoga početka ih se shvaćalo kao proizvode komunikacije, tj. kao proizvode društvene skupine kojoj pojedinac želi pripadati.

Prije nego što pomislite da cijela ova rasprava o interesima nije ništa više od puke teorijske sofistike, htjela bih istaknuti da su u europskom *ancien régimeu* mnogi ljudi obučavani u otkrivanju svojih interesa. Članovi cehova, obrtničkih bratovština, članovi gradskih vijeća i seoskih skupština, svi su oni bili uključeni u praksu odlučivanja o zahtjevima i postupcima koji su na neki način smatrani esencijom mnogih individualnih ciljeva. Ta praksa raspravljanja o interesima bila je jedan od preduvjeta za uspostavu buržoaske državne moći. Buržoaske su revolucije svugdje počinjale s razvojem javnih rasprava o nedostacima trenutnih oblika dominacije i o interesima. U svim tim raspravama postajalo je jasno da su neke ciljeve doduše dijelili mnogi od onih koji su zahtijevali promjene, ali da su drugi ciljevi bili ne samo različiti, nego i međusobno isključivi.

Pokušat ću objasniti važnost tih povijesnih argumenata tako što ću ih primijeniti na analizu subsaharskih postkolonijalnih država koje su se svrstale uz SAD. Pošto su stekle neovisnost u drugoj polovici 20. stoljeća, te su države oblikovane u skladu s formalnom organizacijom buržoaske državne moći. Iako je to i doista bio cilj mnogih vođa borbe za nezavisnost, potpomognuto je i prihvaćanjem političke stvarnosti na polju međunarodne politike. Postkolonijalne političke cjeline mogle su birati između dva bloka, ali ne puno više od toga. No usvajanje buržoaskih političkih oblika nije značilo i istovremeno odvajanje države od društva. Umjesto toga, u mnogim se današnjim afričkim društvima, pravne i administrativne ovlasti države koriste za privatnu apropijaciju. Istraživači s područja društvenih znanosti takav su razvoj nazvali “privatizacijom države”.

Ta privatizacija države nije bila prisutna odmah nakon što su afričke kolonije stekle nezavisnost. Kada su se postkolonijalne države svrstale uz zapadni politički blok, dobile su velike svote novca iz SAD-a. Službeno pomoć za razvoj zemlje, svima uključenima je ipak bilo dobro poznato da su velike svote tog novca

korištene za gradnju vila, kupnju privatnih vozila i druge luksuzne robe. Usprkos tome, u eri povoljne poslijeratne međunarodne konjunktore ostvaren je i stvaran ekonomski razvoj. No 1970-ih afrička su društva dvostruko patila, kao i osoblje u njihovim vladama. Kada je svjetska ekonomska kriza zamijenila poslijeratnu međunarodnu ekonomsku konjunkturu, to je utjecalo na proizvodnju u visoko industrijaliziranim zemljama, a time i na potražnju za sirovinama iz Afrike. Istovremeno se led Hladnog rata počeo topiti, oslobađajući SAD i njegove saveznike nužnosti da nastave trošiti velike svote novca na političku lojalnost postkolonijalnih država. Hladni rat je bio proizveo neku vrstu političke rente za političke elite u Africi. Kada je ona prestala stizati, kompeticija oko najboljih načina za iskorištavanje političke moći za privatnu apropijaciju se intenzivirala. To je bio i trenutak kada je argument o prekomjernoj dominaciji jedne etničke skupine u državnom aparatu postao sastavnim dijelom političkih sukoba u subsaharskoj Africi. Uvjeti za većinu populacije su se pogoršali kada su, od 1980-ih naovamo, Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka nudili kredite zemljama u razvoju, uz uvjet reformi čiji je cilj bio smanjenje državnih troškova. Tako su međunarodni vjerovnici odlučivali o važnim točkama nacionalnih proračuna. Njihovi uvjeti su se odnosili na smanjenja troškova socijalnih politika, kao i troškova javnog zdravstva i obrazovanja. U to doba krize, sve veći broj ljudi je od političara počeo očekivati da zaborave na naciju i umjesto toga se pobrinu za svoje pleme. Ako političar uspije spriječiti da svatko ima šansu iskoristiti nove mogućnosti, strani promatrači, kao i politički aktivisti unutar zemlje, proglasit će to korupcijom, ali ljudi u njegovom selu i članovi njegova plemena u pravilu će takvo ponašanje pozdraviti. U subsaharskim afričkim državama država ima institucionalne oblike javne ustanove, ali je taj javni karakter države manje-više fiktivan. O politikama se uglavnom odlučuje unutar mreže obitelji, plemena i etnije. Baš kao i u doba kolonijalne dominacije, država predstavlja instrument eksploatacije za privatnu korist.

Aktivisti koji pokušavaju promijeniti te prakse nisu suočeni samo s potrebom siromašnih ljudi da svoje živote pokušaju poboljšati putevima koji su im doista otvoreni, nego i s praksama međunarodnog kapitala. Licence, bile one prave ili lažne, spremni su platiti ne samo domaći biznismeni, već i predstavnici međunarodnog krupnog kapitala. Od prodaje licenci za proizvodnju nafte, izvoz rijetke robe, deponiranje opasnog otpada itd. ne profitiraju samo vlade, nego i privatne osobe. Kada političari u vodećim kapitalističkim zemljama od zemalja u razvoju zahtijevaju “dobro upravljanje”, obično izostavljaju da je korupcija već dugo usko povezana s praksama međunarodnog kapitala. Tim su procesima pogodovali teška ekonomska kriza, politike takozvanih strukturnih reformi, kao i

aktualne prakse međunarodnog kapitala. Ipak bih sugerirala da uzmemo u obzir i tezu da usvajanje institucionalnih oblika buržoaske državne nije doprinijelo odvajanju države od društva i zato što pretkapitalističke tradicije afričkih društava nisu sadržavale prakse utvrđivanja individualnih prava i interesa.

Ako institucionalni oblici buržoaske državne moći ne mogu odmah funkcionirati u društvima u kojima su rasprave o interesima pojedinaca bile ili odsutne ili zabranjene, to stabilizira prakse čiji je cilj poboljšanje života članova vlastite obitelji ili plemena. Te prakse ometaju rasprave o potrebama i ciljevima pojedinaca koje bi se razmatralo neovisno o tradicionalnoj odgovornosti prema obitelji ili plemenu.

Ako je komuniciranje o interesima u kolonijama europskih sila bilo zabranjeno, u društvima Sovjetskog Saveza se smatralo suvišnim. U sovjetskom tipu socijalizma istinske interese ljudi trebala je otkriti partija, pa onda i postupati u skladu s njima, a ne javne rasprave izvan partije. U postsocijalističkim društvima se o političkim interesima počelo raspravljati rano, no velik dio svakodnevnog života i dalje je bio organiziran pomoću veza s nekim tko poznaje nekoga tko opet poznaje nekoga tko bi mogao pomoći. Drugim riječima, mnogi su svoj životu pokušali poboljšati izvan službenih kanala ekonomije i neovisno od partijskih proglašenja. Ta se vrsta prakse oslanja više na pouzdanje u osobe nego u bilo koju organizaciju koja proglašava da će promicati interese o kojima se raspravljalo u javnim debatama.

Moj posljednji primjer kapitalističke državne moći tiče se jednog od najvažnijih političkih oblika globaliziranog kapitalizma: stvaranja tzv. *offshore* uvjeta. Njegov temelj je suverenitet države. Od 1960-ih godina naovamo političke cjeline su postajale suverenim državama putem njihova prihvaćanja u članstvo Ujedinjenih naroda. Time im se službeno dodjeljuje isključiva nadležnost vladanja nad svojom nacijom, teritorijem i bogatstvima. Uz vrlo malo iznimki, vlade su nekada inzistirale na tome da je zakon države sveobuhvatan i da se primjenjuje na cijeli njezin teritorij i na sve njezine građane. No suverene države imaju i kompetenciju propisivanja iznimki. A stvaranje *offshore* uvjeta predstavlja upravo to. Ono se svodi na stvaranju pravne eksklave izvan općenitosti zakona. Države koje stvaraju *offshore* uvjete oglašavaju svoje prednosti na svjetskim tržištima kako bi privukle strane ulagače. Mnogi *offshore* uvjeti tiču se mogućnosti utaje poreza. Unatoč rastućoj međunarodnoj kritici, još uvijek cvjetaju. Među najranijim oblicima ponuđenih *offshore* uvjeta bile su tzv. zastave pogodnosti. Brodovlasnici registriraju brodove u državama koje nude te zastave kako bi uštedili na porezu i, prije svega, kako bi iskoristili odsutnost bilo kakvih propisa o državljanstvu posade. Vlasnici tako mogu legalno zapošljavati pomorce na svjetskom pomorskom tržištu rada i ne brinuti o radničkim borbama.

Najvažniji poticaj za korištenje *offshore* uvjeta pri organizaciji proizvodnje u udaljenijim zemljama također je ponuda jeftine radne snage. Države koje stvaraju *offshore* uvjete obično izjavljuju da u “*offshore* zonama” vrijede ne samo kazneni zakoni, nego i zakoni o zaštiti okoliša, kao i propisi o sigurnosti rada. No međunarodna konkurencija oko investicija uspostavlja ekonomske sfere kapitalizma iz kojih je država više ili manje odsutna. Strašne nesreće u tekstilnim proizvodnim centrima – poput onih u Bangladešu, ili visok broj samoubojstava – primjerice u tvrtkama u kojima okrutno izrabljivani radnici u Kini proizvode *gadgets* za Apple, u pravilu izazovu pažnju kritične međunarodne javnosti, barem na nekoliko tjedana. No globalizirana konkurencija kapitala i globalizirana konkurencija radnika dosad nisu oslabile, nego samo osnažile postojanje *offshore* zona. Bilo je radničkih štrajkova, a u nekim zemljama s vrlo velikom *offshore* proizvodnjom menadžeri su počeli ograničavati trajanje ugovora o radu na tri ili četiri godine, čime nastoje zaštititi svoj profit od otpora muškaraca i žena koji su informirani o svojim pravima. *Offshore* zone su historijski demonstrirale, a to vrijedi sve do danas, da u uvjetima vrlo intenzivne konkurencije na tržištima jeftine radne snage vlasnici kapitala mogu djelovati kao moć prisile i bez posezanja za državom.

Da rezimiram: svaki teorijski projekt kojemu je cilj objasniti opći karakter kapitalističkih političkih oblika osuđen je na propast. Politički oblici kapitalizma, iako oblikovani prema funkcionalnim potrebama kapitalističkih oblika aproprijacije, proizašli su i iz političke i društvene povijesti specifičnih društava, što uključuje i povijest mentaliteta i religijskih uvjerenja. Međutim, u mjeri u kojoj su ljudi diljem svijeta do danas usvojili koncept jednakosti prava, on predstavlja i povijesnu mogućnost za političke borbe koje za cilj imaju korištenje moći države za ograničavanje nasilja eksploatacije.

Literatura

Davidson, Neil: *How Revolutionary were the Bourgeois Revolutions*, Chicago: Haymarket, 2012.

Paschukanis, Eugen (1929): *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus. Versuch einer Kritik der juristischen Grundbegriffe*, Freiburg: ca ira, 2003./ usp. Pašukanis, Jevgenij, *Opšta teorija prava i marksizma: pokušaj kritike osnovnih pravnih pojmova*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.

Steinfeld, Robert J.: *Coercion, Contract, and Free Labor in the Nineteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Wood, Ellen Meiksins: *The Origin of Capitalism: A Longer View*, London: Verso, 2002./1999.

Europski ekonomski ustroj i transformacija demokracije: o klasi i pravnoj državi

Werner Bonefeld

“Klasni karakter države nije ‘definiran u nacionalnim okvirima’. Umjesto toga, on proizlazi iz svjetskog tržišta, iz ‘kapitalističkog zakona o vlasništvu i ugovorima koji nadilazi nacionalne pravne sustave te iz svjetskog novca koji nadilazi nacionalne valute’”(Clarke, 1992, str. 136).

“Slobodno tržište je temeljni princip Rimskih ugovora. Takav, liberalni ekonomski sustav... ne isključuje intervenciju države. Naprotiv, on pretpostavlja da država osigurava okvir za funkcioniranje takvog sustava; jer samo odgovarajući okvir omogućuje svakoj grani ekonomije da koristi slobodu djelovanja, zapravo, prisiljava je da koristi tu slobodu” (Hallstein, 1972, str. 110).

“Smanjenje nacionalne suverenosti je jedna od najhitnijih potreba našega vremena. No višak suverenosti bi trebalo ukinuti, a ne prenijeti na višu političku i geografsku instancu” (Röpke, 1955, str. 250).

“Tržišna ekonomija nije cjepivo protiv [demokratske] bolesti... Čak i ako države [članice] nisu uspjele interno uspostaviti odgovarajući ekonomski ustroj, on im se nameće izvana. Države članice potpadaju pod režim nametnute slobode” (Engel, 2003, str. 431).

“Ova vrsta izvršnog federalizma samoovlaštenog Europskog vijeća [predstavlja] predložak za postdemokratsko vršenje političkog autoriteta” (Habermas, 2013, str. vii).

Uvod

U ovom radu se ustanovljuje da Europa u posljednjih nekoliko godina predstavlja iznimku vladavini prava. Njome vlada neograničena egzekutiva koja je na vlast došla kao rezultat napora da se riješi kriza Eurozone (o tome vidi u Habermas, 2013, Joergens, 2014, i Wilkinson, 2014). Unutar tog identiteta, široki društveni pokreti, koji sadrže elemente političke ljevice i ekstremne desnice, istakli su se u borbi protiv “bezličnog upravljanja Europskog vijeća iza zatvorenih vrata”

(Habermas, 2013, str. 102). Za razliku od onoga što Habermas identificira kao preobrazbu Europe u postdemokratski režim ekonomske vladavine, ja se slažem s Muellerom (2014, str. 251) oko toga da proces europskih integracija još od njegova začetka karakterizira “ugrađeno nepovjerenje i u javnu i u parlamentarnu suverenost”, kao i supranacionalnih elita da masovnu demokraciju ograniče na liberalnu vladavinu prava. Ovaj rad Habermasovu dijagnozu postdemokratske EU smješta u teorijsku i historijsku perspektivu, kako bi joj se dao kontekst i istražila vjerodostojnost njegovih tvrdnji.

Tvrdim da europsko ekonomsko upravljanje usađuje nacionalne sustave masovne demokracije u supranacionalnu strukturu ekonomske slobode, vezujući demokracije država članica uz tržišne liberalne temelje. Nadalje, tvrdim da to sputavanje nacionalne suverenosti ni na koji način ne okrnjuje državu kao “[nezavisnu] društvenu moć” (Marx, 1987., str. 438). Naprotiv, ono naglašava njezin karakter koncentrirane moći ekonomije temeljene na slobodnoj radnoj snazi. U Europi, temeljne političke odluke donosi vijeće nacionalnih predstavnika, a države članice imaju politički suverenitet pri implementiranju EU politika. Riječima Vivien Schmidt (2006, str. 33), “dok EU ima *politike* (policy) *bez politike* (politics), države članice dopada *politika* (politics) *bez politikā* (policy)”. Schmidina misao, premda pronicljiva, potencijalno navodi na krivi trag. Njezin prikaz implicira da države članice “dopada” politika (*politics*) koju ne bi odabrale da su bile u prilici same odrediti svoje politike (*policy*). Stoga se čini da države članice gube u aranžmanu u koji su same stupile. Čini se da Schmidt sugerira da EU prisiljava države članice na “uzmak”. Nasuprot tome, držim da EU pruža supranacionalno sidrište domaćoj potrazi za tržišnom slobodom. Pokušaj da se iz tržišta robe uklone zapreke, posebno takozvane restriktivne radne prakse, uopće nije stran konceptu ekonomije slobodne radne snage. Zapravo, on mu pripada i inherentan je njegovoj postojećoj realnosti, tj. ekonomija slobodne radne snage podrazumijeva slobodu radne snage kao sastavni dio svoje koncepcije. U tržišno liberalnom shvaćanju ekonomiju slobodne radne snage, masovni demokratski sustavi parlamentarnog zakonodavstva sprječavaju postizanje učinkovitosti tržišnog natjecanja. Demokratski deficit europskog upravljanja ne predstavlja grešku koja se potkrala pri njegovu dizajniranju. Upravo suprotno, ekonomski ustroj Europe demokraciju identificira kao prepreku ekonomije slobodne radne snage.

Ovaj rad u četiri koraka razvija prikaz postdemokratske Europe. U prvom koraku uvodi Smithov klasičan argument o državi kao političkom obliku sustava slobode u svrhu utvrđivanja liberalne vjerodostojnosti države. Rad potom ispituje tradiciju autoritarnog liberalizma koji se pojavio krajem Weimarske Republike

kao nov način (ordo)liberalnog odgovora na ondašnju krizu kapitalizma. Za razliku od *laissez faire* liberalizma, on je zadatak osiguravanja uspostave ekonomske slobode pripisao državi i tvrdio da je pretpostavka slobodne ekonomije jaka država koja demokraciju vezuje uz liberalne temelje. Treći dio uvodi (ordo)liberalni argument o prednostima europskih integracija za slobodnu ekonomiju. Četvrti dio procjenjuje strukturu Europske monetarne unije kao sustava koji pogoduje razvoju tržišta. Za *ordo* monetarne unije ključan je princip supsidijarnosti – u ime i u korist natjecateljske efikasnosti, dijeli provođenje politika tržišta rada, fiskalnih politika i monetarnih politika na decentralizirane sustave upravljanja (vidi Feld, 2012). U zaključku se vraćam na argument da se Euro klub preobrazio u postdemokratski režim.

Sustav slobode i njegov politički oblik

Klasična politička ekonomija Adama Smitha jasna je oko toga da magija nevidljive ruke ovisi o neiskrivljenoj konkurenciji na nepodijeljenim tržištima. Nevidljiva ruka ne uklanja zapreke s tržišta, niti stvara i održava neiskrivljeni poredak slobode. Poredak je politička kategorija. I doista, za Smitha nevidljiva ruka i država koja stvara poredak nisu u konkurentskom odnosu. Naprotiv, Smith državu shvaća kao politički oblik sustava slobode. On tako političku ekonomiju ne definira kao znanost o nevidljivoj ruci, već kao “granu znanosti državnika ili zakonodavca” (Smith, 1976a, str. 428, citirano prema hrvatskom prijevodu, str. 419).

Smith specificira broj neophodnih državnih funkcija. Osim obrane zemlje od izvanjskih prijetnji, država je neophodna i za pružanje javnih dobara potrebnih za funkcioniranje tržišta, koje samo tržište ne može osigurati zbog neprofitabilnosti (v. Smith, 1976a, str. 723). Nadalje, ona mora osigurati odgovarajuće provođenje pravde kako bi riješila sukobe interesa između različitih vlasnika. Za njega, “pravda... je glavni potporni stup cijele zgrade” (1976b, str. 86). Ona čuva prava pojedinca na slobodu i vlasništvo te jamči okvir za civilno društvo. Naposljetku, država je zadužena za omogućavanje zakona privatnog vlasništva, primjerice uklanjanjem različitih institucionalnih i pravnih zapreka te suprotstavljanjem onim privatnim interesima koji ometaju savršenu slobodu tržišta. Ta odgovornost podrazumijeva i da država uspije osigurati “jeftine namirnice” (Smith 1978, str. 6), omogućujući progresivni razvoj akumulacije na temelju povećane produktivnosti radne snage. Smith prema tome tvrdi da sustav privatnog vlasništva nužno “uvodi neki stupanj [...] građanske vlade... Građanska vlada, ukoliko je osnovana za zaštitu vlasništva, zapravo je osnovana za obranu bogatih protiv siromaha ili onih koji imaju neko vlasništvo

protiv onih koji nemaju [...] ništa” te tvrdi da se obrana privatnog vlasništva od siromašnih zapravo poduzima u interesu siromašnih (Smith, 1976a, str. 770, citirano prema hrvatskom prijevodu, str. 689). Prema Smithu, neometani sustav slobode poboljšava uvjete života siromašnih jer bogatstvo, jednom akumulirano u rukama bogatih, ima tendenciju da kapa nadolje – što je kolač veći, to veći je i komad koji dopada i siromašne.

Za Smitha svrha države je da za nevidljivu ruku osigura onaj savršeni poredak o kojemu po njemu ovisi napredak društva. Taj poredak iskorjenjuje nered, uspostavlja pravne propise, omogućuje nisku cijenu namirnica i čuva “bogate, to jest njihovo bogatstvo, od nasilja i lakomosti siromašnih”, a sve to čini navodno upravo radi dobrobiti siromašnih (Smith, 1978, str. 338). Smith uvodi klasnu borbu između kapitala i radne snage tvrdeći da “nadnice ovise o ugovoru između dvije strane čiji interesi nisu isti”. To jest, “radnici žele dobiti mnogo, a gospodar dati što je manje moguće. Prvi su skloni zajedno tražiti povišicu, drugi smanjiti nadnicu radnoj snazi”. U toj borbi, gospodari imaju moć jer su “manji brojem i mnogo lakše se udružuju; mogu duže preživjeti, a da ne dobiju svoj profit, dok radnici skapavaju od gladi” (Smith, 1976a, str. 83). Radnička pobuna je razumljiva s obzirom na njihove “očajne uvjete”. Ipak, njihovo djelovanje je glupo jer “gospodari reagiraju ciljano i odbijaju radnike, a radnici rijetko imaju ikakvu korist od nasilja tih burnih saveza”. Jedini način da se povise nadnice i poboljšaju uvjeti jest kontinuirana akumulacija. “Radnici dobro čine time što se ne bore, jer s povećanjem viška vrijednosti akumulacija povisuje broj radnika, a povećanje prihoda i kapitala ujedno povećava nacionalno bogatstvo”. Smith stoga tvrdi da “potražnja za onima koji žive od nadnice nužno raste s porastom... narodnog bogatstva”. To je dakle taj slavni *trickle-down* efekt – akumulacija, tvrdi Smith, povećava nacionalno bogatstvo i uzrokuje “porast plaća za rad” (Smith, 1976a, str. 84, 85, 86-7, 87). Smith to naziva “liberalnom nagradom za radnu snagu”, a jedna od posljedica njegova argumenta je, dakako, da je postojanje siromašnih znak da su “stvari u zastoju”, što iziskuje da država omogući “jeftina dobra svih vrsta”, to jest da svojim upravljanjem omogući povećanu produktivnost radne snage, povećavajući cjenovnu konkurentnost kapitala u svijetu kojim upravljaju čarolija nevidljive ruke i obećanje liberalne nagrade radnoj snazi.

Međutim, iako prema Smithu “nacionalno bogatstvo” i “radnici” imaju koristi od progresivne akumulacije, vlasnici kapitala nemaju od nje nužno koristi, jer “povećanje kapitala koje povisuje plaće za rad teži da smanji profit” (Smith, 1976a, str. 105, citirano prema hrvatskom prijevodu, str. 119). Tvrdi da bi vlasnici kapitala stoga mogli biti skloni umjetnom održavanju profitne stope, putem prijetnje prirodnoj slobodi tržišta, primjerice dogovaranjem cijena ili

protekcijom. Prema Smithu, to dokazivanje privatne moći “proizvodi ono što nazivamo upravljanje (*police*). Kakvi god propisi bili doneseni vezano uz trgovinu, poljoprivredu ili proizvodnju neke zemlje, smatra se da oni pripadaju polju upravljanja” (Smith, 1978, str. 5). Učinkovito upravljanje (*policing*) podrazumijeva jaku državu, državu koja će zauzeti svoje pravo mjesto: iznad egoističnih interesa i klasnih borbi, navodno ne radeći u ničijem posebnom interesu, već u interesu ljepote dobro uređene cjeline, osiguravajući njezinu doličnost. Država stoga djeluje u interesu *bonum commune* komercijalnog društva. Ona intervenira u ponašanje pojedinaca kako bi obuzdala njihove strasti, koje su vođene “samoljubljem” i kratkoročnim klasnim interesima, bilo da je riječ o pohlepi, zaštiti kratkoročnih profitnih interesa, ili neposluha siromašnih koji zahtijevaju da javna pomoć pokrije njihove osnovne životne potrebe. Što se tiče siromašnih, upravljanje mora prisiliti radnika da prihvati da “ako je štedljiv i radišan, može dobiti veći dio nužnih potrepština i pogodnosti u životu od onih koje može steći ikakav divljak”. Otud i potreba za javnim sustavom obrazovanja koji će unapređivati “narodno prosvjećenje” i time osigurati poredak dobrog upravljanja u mentalitetu siromašnih (Smith, 1976a, str. 10).

No prema Smithu liberalni karakter države nije određen nacionalnim kategorijama, već proistječe iz odnosā na svjetskom tržištu. Smith tvrdi da vlasnici kapitala u nekim zemljama mogu postići veći postotak povratka ulaganja od vlasnika u drugim zemljama, a “sve su to bez sumnje okolnosti koje dokazuju obilje njihova kapitala” (Smith, 1976a, str. 109, citirano prema hrvatskom prijevodu, str. 122). Kako bi se njihov kapital održao, potrebna je konkurentna prilagodba unutar zemlje, a njezino omogućavanje je stvar “upravljanja” (*police*) (Smith, 1978, str. 5). Nadalje, “vlasnik kapitala je zapravo građanin svijeta i nije nužno vezan ni za koju posebnu zemlju. On bi bio sklon da napusti zemlju u kojoj je izložen dosadnom ispitivanju da bi mu se razrezao težak porez i otpremio bi svoj kapital u neku drugu zemlju gdje bi mogao obavljati svoj posao ili udobnije uživati svoje bogatstvo” (Smith, 1976a, str. 848-49., citirano prema hrvatskom prijevodu, str. 809). A to hoće reći da svjetsko tržište transcendirira nacionalne pravne sustave i nacionalne valute. To je kategorički imperativ političke ekonomije kapitala. Smith je napisao svoje djelo kao kritiku ondašnje merkantilističke države. No, do početka 19. stoljeća ono je postalo ideološka ortodoksija liberalizirajuće države (vidi Clarke, 1988, 1. poglavlje). A upravo u tom kontekstu Marx (i Engels) u *Komunističkom manifestu* govore o kozmopolitskom karakteru buržoazije, o mehanizmu cijena kao realnosti svjetskog tržišta te definiraju nacionalnu državu kao izvršno vijeće buržoazije.

Sažmimo: Smithovska država obuzdava svadljivu prirodu komercijalnog

društva, sprečava političku obranu privatnih interesa, kroti društveni nemir, suzbija klasnu borbu, sprečava neliberalne manifestacije slobode na temelju prava i savršeno uljudno uređenih socijalnih interakcija u kojima su pojedinci slobodni jer njima upravlja samo zakon privatnog vlasništva. U toj zajednici jednakih, kako kaže Marx, svi “vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jeste moć njihove sebičnosti, njihove lične koristi, njihovih privatnih interesa. I baš zbog toga što se tako svako brine samo za sebe a niko za drugog, svi oni, po nekoj unapred određenoj harmoniji među stvarima, ili pod okriljem vanredno pronicljivog providenja, vrše samo delo svoje uzajamne koristi, opšte koristi, interesa celine” (Marx 1990, str. 280; citirano prema srpskohrvatskom prijevodu, MED 21, str. 162). Smithov prikaz jasno pokazuje da se društvenost nevidljive ruke ekonomske regulacije “mora konstituisati kao država – svojoj volji ... [mora] dati jedan opšti izraz kao državnoj volji, kao zakonu” (Marx i Engels 1976, str. 180; citirano prema srpskohrvatskom prijevodu, MED 6, str. 267).

Sloboda, demokracija i sila države

U naše je vrijeme Milton Friedman pružio uvjerljivu definiciju države kao izvršnog odbora buržoazije. Friedman tvrdi da je vlast “bitna i kao forum koji će utvrditi pravila igre i kao arbitar koji će tumačiti i nametati dogovorena pravila”, a prisilno provođenje je nužno “za one malobrojne koji ne bi inače sudjelovali u igri” (1962, str. 15, 25; citirano prema hrvatskom prijevodu str. 26, 36). To jest, “organizacija privredne aktivnosti kroz dobrovoljnu razmjenu pretpostavlja da smo omogućili uz pomoć države održavanje zakona i reda radi sprječavanja prisile jednog pojedinca nad drugim, provođenje dobrovoljno sklopljenih ugovora, definiranje značenja vlasničkih prava, tumačenje i provođenje takvih prava i određivanje monetarnog okvira” (str. 27; citirano prema hrvatskom prijevodu str. 37-38). Država mora “promicati natjecanje” (str. 34) i učiniti za tržište ono što tržište “nije u stanju učiniti” (str. 27, citirano prema hrvatskom prijevodu str. 38). Mi, liberali, kaže on, “za pomirenje razlika morat ćemo koristiti političke kanale” jer država je organizacija koja osigurava sredstva “dok *mi* možemo modificirati pravila” (str. 23; citirano prema hrvatskom prijevodu str. 34). No što se događa kada se *Oni* umiješaju? U svojoj knjizi *Put u ropstvo*, Hayek (1944, str. 58; citirano prema hrvatskom prijevodu str. 108) se fokusira na to jednostavno pitanje. Priziva Kantov izraz: “Čovjek je slobodan ako se ne mora pokoravati osobi, nego samo zakonima” i nastavlja tvrdeći da neograničeni karakter masovne demokracije ugrožava tu slobodu demokratiziranjem vladavine prava, preobražavanjem vladavine prava u instrument masovnog mnijenja, masovnih emocija i masovnih zahtjeva. Umjesto da vladavina prava upravlja

društvom, društvo sada upravlja posredstvom vladavine prava. Jednom kada vladavina prava postane podređena nepredvidivim parlamentarnim većinama i masovnom mnijenju, prima se klica tiranije kako egalitarne i kolektivističke snage trijumfiraju nauštrb slobodne ekonomije (za recentniju reformulaciju istih teza vidi Bernholz, 2013). Za Hayeka, dakle, društvom upravlja ili liberalna vladavina prava koja osigurava individualne slobode ili demokratski princip vladavine većine koji vodi do tiranije i planskog kaosa.¹

Hayekov *Put u ropstvo* u nekim dijelovima predstavlja lijep sažetak ordoliberalnih ideja koje su se pojavile krajem Weimarske Republike.² Ordoliberalizam je bio prvi ozbiljni pokušaj odgovaranja na izazov koji su kolektivizma i masovna demokracija uputili sustavu ekonomske slobode. Ordoliberali su vidjeli da je liberalna država izgubila svoju liberalnu parlamentarnu potporu. Umjesto toga, četvrtom staležu je dopušten ulazak u institucije liberalne države, što je transformiralo stranački sustav, sustav parlamentarnog predstavništva, itd. u sustav masovnog predstavništva, masovne politike i masovnih uvjerenja, kao što je to izložio Weber (1994). Heller (1933) i Marcuse okarakterizirali su ordoliberalizam kao autoritarni liberalizam koji “označava primat političkog [pri upravljanju slobodnom ekonomijom]” (Joergens, 2013, str. 3). Ordoliberalni odgovor na izazov koji masovna demokracija predstavlja za sustav sloboda odbacuje argument slabe, minimalne države kao opasnu doktrinu. Ustvari, ordoliberali slabu državu smatraju Ahilovom petom slobodne ekonomije. Ona nije u stanju braniti se od raspojasanih zahtjeva masovnog društva, što rezultira njezinim gubitkom “nezavisnosti” od društva. Umjesto da država vlada nada “*demosom*”, *demos* sada vlada kroz državu, što ugrožava kapacitet države da omogući sustav slobode. Umjesto toga, neograničena masovna demokracija teži transformiranju države u “osiguravajuće društvo neograničenih obaveza, kojemu je zadatak u svakome trenutku osiguravati ostvarenje svih socijalnih interesa od svakog zamislivog rizika”, od kolijevke do groba.³

Ordoliberalizam stoga odbacuje slabu državu jer se ona nije u stanju distancirati od grabežljivih socijalnih interesa. Umjesto toga, podliježe “napadima skupina za pritisak... monopola i... sindikaliziranih radnika” (Rüstow 1942., str. 276). Slaba država ne postavlja granice društvenim snagama koje se međusobno natječu i ne uspijeva depolitizirati socioekonomske odnose na temelju sustava

1) Hayek (1944) tu razliku istražuje s neumoljivom strašću. On je bio poslijeratni dodatak ordoliberalnoj Freiburškoj školi.

2) Utemeljiteljske ordoliberalne manifeste predstavljaju Eucken (1932), Rüstow (1932) i Mueller-Armack (1932). O ordoliberalnoj misli v. Haselbach (1991) i Bonefeld (2012a).

3) Argument o državi kao osiguravajućem društvu preuzet je iz Kingove (1976., str. 12) dijagnoze krize (Britanske) države iz 1970-ih kao krize nemogućnosti vladanja.

tržišne interakcije utemeljenog na pravilima. Umjesto da upravlja društvom, državu “komadaju pohlepni sebičnjaci. Svaki od njih prisvaja dio moći države i iskorištava je za svoje vlastite potrebe... Taj fenomen se može najbolje opisati terminom Carla Schmitta – ‘pluralizam’. I doista, on predstavlja pluralizam najgore moguće vrste. Čini se da je moto tog mentaliteta ‘uloga države kao prikladnog plijena’. Stoga je, u ime slobode, potrebna država koja upravlja, to jest, snažna država, država koja se nalazi tamo gdje i treba biti, iznad ekonomije i interesnih skupina” (Rüstow 1932./1963., str. 255., 258). Samo se snažna država može razlikovati od društva. Ona sprečava da vlada postane “metom” mnogih kontradiktornih rentijerskih društvenih zahtjeva i antagonističnih klasnih interesa. U ime slobode, jaka država obuzdava masovnu demokraciju kako bi osigurala liberalnu vjerodostojnost vlade (Vanberg, 2014).

Za ordoliberalne liberalizam se uvijek mora fokusirati na “cjelinu”, a ta cjelina “je država” (Röpke 1959, str. 45). U ime slobodne ekonomije, distinkcija između društva i države mora se održati pod svaku cijenu. Pod prijetnjom “nemogućnosti vladanja”, liberalna vladavina prava stoga ne može biti podređena promjenjivim demokratskim parlamentarnim većinama i neobuzdanoj afirmaciji političkog pluralizma. Ako demokracije doista mora postojati, ona mora biti “omeđena takvim ograničenjima i mjerama zaštite koje će spriječiti da demokracija proždre liberalizme. Čovjek mase se bori protiv liberalne demokracije kako bi je zamijenio neliberalnom demokracijom” (Röpke 1969, str. 97). Ordoliberalna država si ne dopušta da postane “metom rentijera s posebnim interesima”, bilo kao posljedica neograničenog karaktera demokracije ili neograničenog sustava političkog pluralizma (Vanberg, 2014, str. 7). Umjesto toga, ona se postavlja kao nezavisna moć depolitiziranih socioekonomskih odnosa. Snažna država stoga ne proturječi ideji ekonomije slobodne radne snage, već predstavlja pretpostavku takve ekonomije.

Prema ordoliberalnoj koncepciji, država i ekonomija su inherentno povezane. Ta koncepcija državu ne definira u odnosu spram ekonomskog. Vječno pitanje koncepcija koje to čine jest ima li tržište autonomiju u odnosu na državu, ili pak država u odnosu na tržište, što dovodi do argumenata o “povlačenju” ili “povratku” države kao dominantnog aktera u odnosu na ekonomiju.⁴ Umjesto toga, ordoliberalizam državu shvaća kao koncentriranu silu društva koje u svojem konceptu sadrži i “pohlepne sebičnjake” (Rüstow, 1942, str. 255) i “tendenciju prema proletarizaciji” (Röpke, 2009, str. 218). U prvom slučaju,

4) O navodnom povlačenju države u takozvanoj neoliberalnoj globalizaciji v. npr. Strange (1996). O prividnom povratku države u kontekstu krize iz 2007. v. Blyth (2013). Za kritiku v. Bonefeld (2010).

ako se ne obuzda, društvo “pohlepnih sebičnjaka” uništava “etičke i društvene snage koherencije” slobodne ekonomije (Rüstow, 1942, str. 255). U drugom slučaju, klasa koja radi bi mogla “sistematski loše prolaziti”, pa se zato boriti za veće nadnice i punu zaposlenost nauštrb slobodne ekonomije (Vanberg, 1988, str. 26). Ordoliberali odbacuju preraspodjelu bogatstva jer bi ona ugrožavala princip ekonomije slobodne radne snage i odbijaju politiku pune zaposlenosti jer proturječi logici te ekonomije. Puna zaposlenost ne bi riješila problem na koji se žale nezadovoljni radnici, nego bi kočila ekonomski razvoj, što bi samo dovelo do nezaposlenosti. Ordoliberali prihvaćaju da je borba između onih koji prodaju i onih koji kupuju radnu snagu svojstvena ekonomiji slobodne radne snage. Unutar te zone konflikta, ordoliberalizam snažnu državu proglašava “čuvarom poduzetništva” (Vanberg, 2001, str. 50).

Za ordoliberalizam, *laissez faire* je kategorija ekonomskog poretka. Poredak nije ekonomska, već politička kategorija. Ordoliberali, dakle, tvrde da *laissez faire* nije politička kategorija. Uistinu, *laissez faire* nije samo “vrlo dvosmislen naziv za načela na kojima se zasnivaju liberalne politike, naziv koji zavodi u zabludu” (Hayek, 1944, str. 84., citirano prema hrvatskom prijevodu, str. 107). On predstavlja i opasnu ideju ako mu se dopusti da organizira društvo u cjelini. Konkurencija “više rastvara nego što ujedinjavanja. Ako ne želimo da konkurencija imati učinak društvenog eksploziva, a istovremeno ne želimo da degenerira, njezina pretpostavka mora biti odgovarajuće snažan politički i moralni okvir” (Röpke, 2009, str. 181). *Laissez faire* kao princip ekonomskog ustroja ne može biti princip političkog organiziranja i donošenja političkih odluka. *Laissez faire* nije “odgovor na nemire” (Willgerod i Peacock, 1989, str. 6). Nije odgovor niti na “gladne horde interesnih skupina”, niti na neograničenu masovnu demokraciju koja se ne zna ograničiti na težnju ka slobodnoj ekonomiji (Röpke, 2009., str. 181). Održivost ekonomije slobodne radne snage stvar je politike. To jest, kao što je Martin Wolf (2001) tvrdio u drugom kontekstu, slobodna ekonomija se ne može graditi na “pobožnim aspiracijama”. Ona počiva na “organiziranoj snazi prisile”.

Liberalizam stoga ne zahtijeva “slabost države, nego samo slobodu za ekonomski razvoj pod državnom zaštitom”, kako bi se spriječili “prinuda i nasilje” (Hayek, 1972, str. 66). Ono što država štiti nije neovisno o njoj. Upravo suprotno, ta neovisnost je u izrazitoj mjeri rezultat političke prakse vlade koja ima zadatak “potpuno iskorijeniti svaki nered iz tržišta i eliminirati privatnu moć iz područja ekonomije” (Böhm, 1937, str. 150). Ekonomski poredak slobode depolitizirani je poredak, to jest, riječ je o bezdržavnoj sferi pod državnom zaštitom. Da parafraziram Franza Böhma, bezdržavna sfera slobodne ekonomije

svodi se na političku praksu “iskorjenjivanja nereda” iz ekonomije. Poredak je politička kategorija ekonomskog ustrojstva. Država stoga doista jest “gospodarica ekonomije, kako u cjelini tako i u njezinim pojedinim dijelovima... a država mora cjelinu ekonomskog razvoja savladati i intelektualno i materijalno” (Böhm, 1937., str. 10)⁵. U jezgrovitoj karakterizaciji Thomasa Balogha (1950) ordoliberalizam se svodi na pokušaj planiranja “pomoću slobodnog mehanizma”.⁶ Značenje ordoliberalnog koncepta jake države počiva na izgradnji sustava ekonomske slobode temeljenog na pravilima.

Ordoliberalizam ekonomsku slobodu prepoznaje kao političku odgovornost. U njezinu ime, ekonomska i politička sfera moraju biti shvaćene zajedno, kao međusobno zavisne, i moraju djelovati u zavisnosti jedna od druge kako bi održale sustav sloboda u cjelini.⁷ Stoga i potreba za koordiniranjem ekonomske, društvene, moralne i političke sfere, kako bi se postigla i održala sistemska kohezija. Organizacijsko središte ekonomije slobodne radne snage je država; ona je moć međuzavisnosti i snaga liberalne koherencije. Ekonomski ustroj sloboda ne svodi se dakle samo na “*izrazito političku odluku*” i političku praksu vladanja (Böhm, 1973, str. 39). Njegov uspjeh se javlja u obliku funkcionalnog tržišnog sustava u kojemu ekonomski agenti odgovaraju na cjenovne signale na civiliziran i u potpunosti samoodgovoran način poduzetnika koji, umjesto da se bune protiv pokreta mehanizma slobodnih cijena poput sebičnih profitera ili proletera u potrazi za socijalnom skrbi, svoje kalkulacije o korisnosti prilagođavaju kretanju cijena. Za ordoliberalne jaka je država dakle ograničena država. Ona osigurava mogućnost spontanog djelovanja ekonomskih agenata ograničavajući se na organiziranje tržišta kao sfere bezdržavne slobode, koju, nesmetanu od strane snažnih ekonomskih interesa i masovnih demokratskih zahtjeva za kolektivnim zadovoljenjem potreba, reguliraju isključivo kalkulacije koje ovise o individualnim preferencijama poduzetnika, što uključuje i poduzetnike radne snage.⁸

Tvrdio sam da ordoliberalna politička ekonomija prepoznaje neograničenu masovnu demokraciju kao zapreku slobodi i razvija ideju jake

5) U kasnijoj publikaciji Böhm govori istu stvar kada tvrdi da slobodna ekonomija iziskuje “etatizaciju društva” kako bi se osigurala odgovorna potraga za slobodom od strane ekonomskih aktera i spriječila njezina neliberalnu zloupotreba u rukama društvenih sila. Böhm stavlja u opreku “etatizaciju” kao silu slobode sa “socijalizacijom” država od strane vrebajućih društvenih sila, koja u obliku kejnzijanske države blagostanja institucionalizira “potragu posebnih interesa za rentama” (Vanberg) kao *raison d’être* slabe države. (Böhm, 1969., str. 171).

6) Balogh je bio važan kejnzijanski ekonomist i savjetnik britanske Laburističke stranke tijekom 1950-ih i 1960-ih

7) Međuzavisnost je Euckenova teza (2004).

8) Poduzetnik radne snage je investitor u ljudski kapital.

države kao silu slobode. Ona traži uspostavu ekonomskog ustroja u kojemu djelatni ekonomski agenti “potpadaju pod režim nametnute slobode” (Engel, 2003, str. 431). To jest, održivost ekonomije kojom upravljaju ponuda i potražnja stvar je “s onu stranu ponude i potražnje”.⁹ Stjecanje moralnih osjećaja poduzetništva i postizanje poretka slobodnog tržišta stoga su važniji od BDP-a, budući da BDP ne stvara moralne osjećaje niti za slobodu osigurava onaj socioekonomski poredak kojim se ona hrani. Laissez faire je funkcija poretka. Za ordoliberalne jaka je država politička moć tog poretka.

Da zaključimo, poznati “no demos” koji je dio konstrukcije EU-a nalazi se u srcu ordoliberalizma. “Organiziranje kroz natjecanje ne iziskuje ništa više do uklanjanja prepreka” (Moeschel, 2003, str. 287), uključujući i prepreke masovnog demokratskog uplitanja u pravila koja upravljaju slobodnom ekonomijom. Vladanje putem nepredvidivih parlamentarnih većina podrazumijeva diskreciono donošenje politika (policy making) nauštrb liberalne vladavine prava koja je osnova natjecanja u efikasnosti. U kasnim 1920-im, liberalni argument da neograničena demokracija vodi do tiranije većine predstavljao je dio desničarske reakcije na demokratsku vladavinu. U 1950-im on je postao dio “antitotalitarne” ideje da neograničena masovna demokracija vodi do tiranije i da u ime liberalne demokracije, otvorenog društva i individualnih sloboda, demokracija mora biti ograničena i obuzdana te da političku participaciju treba svesti na nižu razinu (Agnoli, 1990, Mueller, 2014).

Sljedeće dvije sekcije teksta razlažu da europska integracija pruža supranacionalno sredstvo kojim se demokraciju ograničava na potragu za ekonomskom slobodom. De Gaulle (1971, str. 143) je najjasnije prepoznao taj korisni aspekt Rimskih ugovora kada je ustvrdio da “međunarodna utakmica... nudi polugu za stimuliranje našeg poslovnog sektora, prisiljava ga da poveća produktivnost... otud moja odluka da poduprem zajedničko tržište koje je još uvijek bilo slovo na papiru”. Druga strana domaće realnosti masovnog demokratskog uključanja u poslijeratni politički sustav upravljanja bila je, dakle, de-demokratizacija ekonomskog upravljanja pomoću supranacionalnih pravnih struktura koje su uvele pravilo neiskrivljenog natjecanja na nepodijeljenom zajedničkom tržištu. Lucidni prorok korisnosti tog projekta bio je Hayek.

⁹ Vidi knjigu Wilhelma Röpkea *A Human Economy* (1998). Naslov njemačkog izvornika je *Jenseits von Angebot und Nachfrage* (Zürich, Rentsch, 1958), to jest, *S onu stranu ponude i potražnje*. Njemački naslov stavlja naglasak na politički oblik tržišne integracije, na oblik države, dok se engleski naslov, *Ljudska ekonomija*, fokusira na liberalni cilj državne intervencije.

Hayek i ideja zajednice stabilnosti (*Stabilitätsgemeinschaft*)

Tijekom 1930-ih, Hayek je zagovarao povezivanje nacionalnih država kako bi stvorile federalni međudržavni sustav. Tvrdio je da bi takvo uređenje spriječilo inflatorne zahtjeve koji, prema njemu, predstavljaju posljedicu neograničenog karaktera masovne demokracije na nacionalnoj razini. Zagovarao je supranacionalizam kao sredstvo poticanja kompetitivnosti, naspram nacionalne politike ekonomskog protekcionizma; podržavanje depolitizacije ekonomskih odnosa, naspram moći “posebnih interesa” da nacionalne države obvežu na materijalne ustupke i upravljanje inflatornim zahtjevima; uklanjanje restrikcija na kretanje kapitala, radne snage i roba. Nadalje, supranacionalizam bi omogućio “stvaranje zajedničke vladavine prava, jedinstveni monetarni sustav i zajedničku kontrolu komunikacija” (Hayek, 1939, str. 255., citirano prema hrvatskom prijevodu str. 195), što bi suzilo opseg ne-liberalnog političkog uplitanja u ekonomski život i obeshrabilo kolektivne reakcije na društvene pritiske. Hayek je tako supranacionalizam promicao kao sredstvo koje će ograničiti utjecaj masovne demokracije na donošenje političkih odluka i koje će, smještanjem društva unutar supranacionalnog režima nametnute slobode, izvlaštene prodavače radne snage lišiti moći prisiljavanja vladā da se obvežu na garancije blagostanja i zaposlenosti koje povezuje s kejnzijanzimom.

Hayek je smatrao da će supranacionalizam osigurati “racionalni okvir unutar kojega će individualna inicijativa imati najširi mogući prostor” (ibid., str. 268, u hrvatskom prijevodu str. 199). Ništa ne bi stajalo na putu do onoga što danas nazivamo deregulacijom radnih odnosa. Prema Hayekovom viđenju, tako “za pojedinačnu državu postaju teško provedivima čak i zakonski paketi poput onih koji uvode ograničenje dječjeg rada ili radnih sati.” (ibid., str. 260, u hrvatskom prijevodu str. 199). Unutar supranacionalne unije, pojedine države “neće moći slijediti nezavisnu monetarnu politiku” (ibid. str. 259, u hrvatskom prijevodu str. 198). Podsjeća da političari uvijek vladaju sa sljedećim izborima na umu. To pervertira čak i one koji su posvećeni slobodnoj ekonomiji, navodeći ih na to da popuste “javnim pritiscima”, što vodi do politizacije ekonomskih odnosa, koči slobodnu ekonomiju i tako šteti kapacitetu nevidljive ruke da regulira spontano djelovanje sudionika tržišta unutar okvira sustava slobode. Nadalje, monetarna politika uvijek podrazumijeva element prosudbe, a time i diskrecije koju bi vlada mogla zloupotrijebiti kako bi zadržala legitimitet. Supranacionalno upravljanje monetarnom politikom, s bankom koja je nezavisna od kalkulacija unutarnje politike pojedinih zemalja, odvojilo bi dakle donošenje ekonomskih politika u državama članicama od izobličavajućih demokratskih pritisaka. Monetarna politika bi, umjesto toga, bila utemeljena na čvrstim pravilima i izvan dosega

parlamentarnih većina. Nezavisnost monetarne politike od demokratskog utjecaja dala bi njezinom provođenju kvazipravni status. Ukratko, nacionalna bi politika bila usidrena u supranacionalnom režimu politika. Prema Müller-Armacku (1971), takav je režim nastao s Europskom ekonomskom zajednicom, koja je, tvrdi, stvorila europski *Stabilitätsgemeinschaft* – europsku zajednicu stabilnosti. U toj zajednici, na čvrstim pravilima utemeljen sustav neiskrivljenog tržišnog natjecanja i monetarne discipline pogoduje prilagodbi tržišta rada u državama članicama. Umjesto prilagođavanja nacionalnih cijena uvjetima svjetskog tržišta putem zadiranja u monetarne uvjete i deprecijacije tečaja valute, povećanje produktivnosti radne snage postaje sredstvo kompetitivne prilagodbe.

Müller-Armack – “vjerojatno najutjecajniji Nijemac u Bruxellesu” (Moss, 2000, str. 258) – protivio se ekonomskom *dirigizmu*, ali ne i “svjesno usmjeravanoj tržišnoj ekonomiji” (Müller-Armack, 1947, str. 95), a kao zaposlenik Ministarstva ekonomije u Saveznoj Republici Njemačkoj ustvrdio je da su centrifugalne sile postale “vidljivo veće u situaciji blagostanja”, što zahtijeva “dodatni napor prema društvenoj integraciji” kako bi se postigla proizvodna kompetitivnost (vidi Müller-Armack, 1960).¹⁰ Svrha političkog “usmjeravanja” je “planiranje za tržišno natjecanje” (Hayek, 1944, str. 31). Međutim, kasnih 1970-ih Hayek se odrekao svojih mladenačkih pogleda iz 1930-ih. Strahujući da bi jedinstvena europska valuta bila podložna uplitanju slabih država članica Europske zajednice, zagovarao je da novac izdaju privatne banke u međusobnoj konkurenciji (Hayek, 1978).¹¹ Hayek je tako razlikovao u potpunosti de-demokratiziranu monetarnu uniju kao zlatni standard nametanja ekonomske discipline od političke unije u kojoj je vođenje monetarne politike podložno neliberalnoj političkoj interferenciji i uplitanju, uključujući fiskalno šlepanje slabih država članica i supranacionalne sustave fiskalne preraspodjele (Feld, 2012).

U kasnim 1980-im i ranim 1990-im, arhitekti monetarne unije emfatično su se složili oko toga da zadrže euro podalje od političkih pritisaka i oblika demokratske odgovornosti. Euro je trebao reducirati političku suverenost na nacionalnoj razini, a da je pritom ne prenese na “Bruxelles”. Time su prihvatili da je supranacionalni sustav monetarne discipline poželjniji od političke unije. Liberalno-tržišna deviza i za Hayekov međudržavni federalizam i za ustanovljenu institucionalnu strukturu Europske monetarne unije glasi – supsidijarnost.

10) Müller-Armack je radio za njemačko Ministarstvo ekonomije pod Erhardtom u 1950-im i bio je član njemačke delegacije na Međunarodnoj konferenciji o zajedničkom tržištu (Rimski ugovori).

11) Do Hayekova neodobravanja monetarne unije došlo je 1970-ih, u desetljeću na koje neoliberali gledaju kao na desetljeće žalosne političke slabosti. Zapadnoeuropskim je državama, tvrdili su, postalo nemoguće vladati zbog neograničene masovne demokracije (vidi Crozier, 1975).

Supsidijarnost podrazumijeva sustav “relativne suverenosti” (Röpke, 1954, str. 38) u kojemu temeljne slobode ekonomije slobodne radne snage, uključujući monetarne uvjete i pravila protiv trustova i institucije za nadziranje državne pomoći”, reguliraju supranacionalne institucije koje nisu “pod izravnom kontrolom biračkog tijela” (Engel, 2003, str. 430). No “disciplinarni učinak” (Feld, 2012, str. 410) koji supranacionalne *policy* odluke o pravilima igre nameću državama članicama, od fiskalne štednje do uklanjanja protekcionističkih mjera, od postizanja veće produktivnosti radne snage do napuštanja državne pomoći, ostaje politička odgovornost države članice. Taj sustav supranacionalnih *policy* odluka o pravilima igre i nacionalnih politika implementacije dogovorenih pravila čine “Europu uporištem borbe za spas civilnog društva država članica” (Engel, 2003, str. 430).¹² U kontekstu Europe, subsidijarnost potvrđuje i snaži liberalni temelj sustava liberalne demokracije, okujući demokratski element za transcendentne strukture liberalne vladavine prava i novca (vidi Agnoli, 2000). Premda se čini da, prema MacCormickovoj demokratskoj teoriji bez *demosa*, “kombinirana i podijeljena suverenost države-i-zajednice predstavlja neprijatelja narodne demokracije”, subsidijarnost je “bolja vizija demokracije nego što je to svenamjenska suverenost ikada bila” (MacCormick, 1999, str. 126). Ona se sastoji od niza entiteta, prije svega “ne više u potpunosti suverenih” europskih država i još uvijek ne suverene Unije (ibid., str. 142), omeđujući masovnu demokraciju “denacionaliziranim” sustavom ekonomskog upravljanja. Supsidijarnost je ključ za ekonomski ustroj Europe. Ona snažno postulira liberalnu korisnost države kao “tržišne policije” (Rüstow, 1942., str. 289).

Europska monetarna unija (EMU) i sustav subsidijarnosti

Padoa-Schioppa (1994, str. 191) karakterizira EMU kao sustav upravljanja koji ograničava parlamentarnu demokraciju supranacionalnim režimom pravila koja pogoduju uspostavi tržišta. Njegovim riječima, “subsidijarnost, a ne Levijatan, krilatica je za europsku političku uniju”. Objašnjava da je monetarna politika EMU-a utemeljena na poštivanju pravila i denacionalizirana te da potiče natjecanje između teritorijalno segmentiranih tržišta rada. Monetarna politika kao sredstvo prilagođavanja produktivnosti radne snage uvjetima svjetskog tržišta prestala je biti ekonomska *policy* opcija; u EMU-u prilagođavanje je isključivo pitanje postizanja veće produktivnosti radne snage. Institucionalna struktura EMU-a kombinira supranacionalno vođenje monetarne politike s odgovornošću

12) Engel parafrazira Kanta s regresivnim namjerama. Za Kanta, nesocijalni karakter egoističnog društva zahtijevao je ustanovljavanje “savršeno civilnog ustrojstva” radi osiguravanja temeljne društvenosti konkurentskih nesocijalnih interesa (Kant, 1971., str. 47). Engel ne priznaje nesocijalni karakter društva. On priznaje pravila ponašanja.

nacionalnih država za kompetitivna tržišta radne snage. Padoa-Schioppovo neomakjavelističko viđenje EMU-a kao depersonaliziranog “kolektivnog princa” (str. 151) stoga je prikladno. Čini se da EMU doista vladanje svodi na upravljanje, na sferu tehničke kontrole i implementiranja supranacionalnih pravila koja, unatoč proglašenju suverenosti – teritorijaliziranog – naroda, počivaju na suverenosti supranacionalnog prava i novca, to jest, na regulativnim institucijama građanskih vlasničkih prava.

Čini se da Padoa-Schioppov depersonalizirani “kolektivni princ” upravlja u nedostatku republike i bez vlade – naoko, riječ je o princu ekonomskog upravljanja politiku zamjenjuje *policyjem* i rutinama administracije utemeljenih na propisima europskog prava. Tobože uklanja politički karakter donošenja odluka, a politiku implementacije povjerava državama članicama. Prema propisima EMU-a, Europskoj centralnoj banci (ECB) naloge ne može davati bilo koje konvencionalno zamišljeno političko tijelo. Čini se da ona predstavlja sud, a ne instrument javnih politika. Njezin cilj je pospješiti i garantirati kredibilitet monetarne politike. “Jedan način osiguranja kredibiliteta... je da se odgovornost za monetarnu politiku dodijeli instituciji koja nije podložna političkom utjecaju (Padoa-Schioppa, 1994, str. 188). Kredibilna monetarna politika treba biti bazirana na pravnim propisima, njome moraju upravljati stručnjaci i to na naoko ne-politički način. Njeno provođenje pripada bankarima, a ne parlamentarcima koji donose zakone. ECB-ovo vođenje monetarne politike doima se dakle nepristranim poput ne-političke vježbe tehničkog kalibriranja u režiji stručnjaka, koje ne udjeljuje nikakve privilegije ni posebne usluge ekonomskim akterima, političkim skupinama za pritisak i antagonističkim društvenim interesima, što uključuje i demokratske države članice koje su postale odgovorne supranacionalnim strukturama novca i prava.

Razvijajući Padoa-Schioppovo metaforu o EMU kao depersonaliziranom princu bez republike, možemo reći da je fiskalna politika njegov dvor, a teritorijalizirana europska radnička klasa njegov četvrti stalež. EMU odgovornost za ekonomsku prilagodbu otvoreno stavlja u ruke kompetitivnih tržišta radne snage. Odgovornost za reguliranje tržišta radne snage područje je država članica. Fiskalna politika nije jaka strana ni nacionalne države ni EU-a – smještene su u zonu sumraka između država članica i EU-a.¹³

EU ima monetarnu, ali ne i fiskalnu uniju. Fiskalna politika ostaje nacionalna odgovornost, koja se dijeli s EU. To jest, nacionalne fiskalne politike se imaju odvijati unutar granica koje je nametnuo Pakt o stabilnosti i rastu iz 1996., kao i Ugovor o fiskalnoj stabilnosti iz 2013., koji je, kao odgovor na krizu eura, dodatno

13) Za detaljan prikaz sumraka fiskalne politike, vidi Bonefeld (2001).

osnažio fiskalnu rezolutnost Pakta. Ugovor o fiskalnoj stabilnosti ni na koji način nije promijenio strukturu supsidijarnosti, niti je promijenio skalarnu poziciju fiskalne politike unutar upravljačke strukture EMU-a. Prema toj strukturi, EMU isključuje prenošenje fiskalne politike na EU, dok EU istovremeno od država članica zahtijeva da postignu uravnotežene budžete¹⁴. Europska unija ima moć koordiniranja i nadzora i može preporučivati preinake fiskalne politike i primjenjivati sankcije na one države članice koje krše dogovorena pravila. I dalje nacionalna fiskalna odgovornost unutar sveobuhvatnog supranacionalnog – na poštivanju pravila utemeljenog – sustava koordiniranja, nadzora i provođenja pravila putem globaljenja fiskalnih prestupnika oblikovana je tako da onemogućiti fiskalno šlepanje na nacionalnoj razini i spriječiti mogućnost “ne-tržišnih” intervencija na supranacionalnoj razini.¹⁵ EMU se tako promiče kao “okvir poticaja i ograničenja” koji će “uvjetovati nacionalne budžetske politike, ključne riječi kojih će biti autonomija (pri odgovaranju na probleme specifične za pojedinu državu), disciplina (kako bi se izbjegli pretjerani deficiti) i koordinacija (radi osiguravanja prikladne ukupne mješavine politika u Zajednici)” (Emerson, 1992, str. 11). Pravila fiskalne politike bi, kao snažno sredstvo ekonomske discipline, trebala poduprijeti monetarnu uniju i osigurati njezinu elastičnost. Zbog toga fiskalna politika nije mogla biti povjerena ni državama članicama niti je mogla postati odgovornost EU-a.

Pozicioniranje fiskalne politike kao instrumenta nacionalnih politika unutar supranacionalnog okvira pravila uravnoteženog budžeta trebalo je obuzdati “rizik” fiskalnog šlepanje slabih država članica. I doista, fiskalna pravila EMU-a ukidaju mogućnost anti-cikličkih fiskalnih odgovora na ekonomsku krizu kao sredstvo ekonomske prilagodbe. Umjesto toga, u vrijeme krize se zahtijeva fiskalna štednja, jer budžeti se moraju balansirati u uvjetima padajućih poreznih prihoda. Fiskalna pravila EU-a tako ne podrazumijevaju samo golemu preraspodjelu bogatstva s radnika na kapital, nego i robusan okvir za reformu tržišta rada. U kontekstu krize iz 2010., MMF (2010) je to jasno vidio. MMF je tvrdio da snaženje fiskalnog upravljanja, uključujući mehanizme za osiguranje poštivanja pravila i nadzor kako bi se osigurala fiskalnu održivost, kao uvjet uspjeha iziskuje ključne reforme tržišta rada, “koje će tržišta rada učiniti

14) Ekonomska nam teorija ne govori što je to uravnoteženi budžet. Njegovo određivanje je politička odluka, koja mora eliminirati svaku sumnju u iskrenost svoje namjera da neće izazvati nepovoljne tržišne reakcija. Tržišta se mogu pomicati gore ili dolje kao reakcija na odluku o tome što se broji kao deficit, no to ekonomsko kretanje ne otkriva nikakvu urođenu ekonomsku logiku. Ono što otkriva jest da novac mora stvoriti još više novca. Euro klub je odlučio da je uravnotežen budžet jednak budžetskom deficitu manjim od 3 % BDP-a, što je zahtijevalo da Grčka i Španjolska moraju nanovo ispregovarati svoje temeljne društvene ugovore.

15) Detaljnije o globaljenju fiskalno neuravnoteženih država članica do 0,1 % njihovih BDP-a, vidi Macartney (2013). Globa je pitanje pravne prosudbe koju donosi Europski sud. On će morati odlučiti o političkim namjerama “neuravnoteženih” država članica.

efikasnijima, ukloniti demotivaciju na rad ugrađenu u različite javne politike, povećati fleksibilnost pregovaranja oko nadnica i dodatno liberalizirati uslužne sektore” (str. 7). I doista, EMU je po pitanju prilagodbi oduvijek bio fokusiran na “dva primarna [kanala]: a) radnici se mogu seliti; b) nadnice se mogu mijenjati” (Currie, 2000, str. 124). Unutar strukture supsidijarnosti, breme ekonomske prilagodbe pada na tržište rada. Povećana konkurencija unutar EU-a trebala je “rezultirati većom osjetljivošću nadnica na nezaposlenost”, s “fleksibilnošću tržišta rada i fleksibilnošću nadnica... kao najvažnijim instrumentom prilagodbe” (Emerson, 1992, str. 149). “Fleksibilnost odnosa nadnice-cijene ostaje osnovno sredstvo prilagodbe, kao zamjena za nominalni tečaj” (ibid., str. 102). Pored toga, očekuje se da će migracija radne snage prilagoditi teret nezaposlenosti koji pada na nacionalne budžete. To jest, “oni koji se pogađaju oko nadnica bit će pogođeni kredibilnom monetarnom unijom” jer će shvatiti da prekomjerna povećanja nadnica neće biti osigurana devalvacijom (ibid., str. 24). Niže cijene radne snage “uvjet su relativnom smanjenju cijena koje je nužno za poboljšanje konkurentnosti [država članica] te za vraćanje *outputa* i zaposlenosti u ravnotežu”, a “mobilnost faktora, napose mobilnost radne snage, problem bi mogla riješiti pomoću migracije” (ibid., str. 147). Drugim riječima, trošak po pitanju *outputa* i zaposlenosti ne bi trebao biti visok dok oni koji prodaju radnu snagu fleksibilno odgovaraju na pritiske i zahtjeve tržišta. U odsustvu konkurentne prilagodbe tržišta rada, može doći do nezaposlenosti i do “potrebe” za migracijom. To jest, nezaposleni radnik je zapravo radnik u tranzitu, koji se kreće uzlazno ili silazno na ljestvici nadnica, s jedne aktivnosti na drugu, s jednog tržišta rada na drugo. Zaposlenost i nezaposlenost konvergiraju u obliku zapošljivog radnika kao utjelovljenja – i investitora u – ljudski kapital.

Arhitektura monetarne unije opravdava Padoa-Schioppovo viđenje EMU-a kao moderne verzije Machiavellijeva princa. Princ, međutim, nije Levijatan – nema svoje republike, a njegova je vladavina depersonalizirana. Europska unija ne posjeduje političku suverenost. Ona je princ zdrave valute i vladavine prava. Poduprt fiskalnom politikom, svojim podanicima upravlja kroz demokratske države članice. Njegovi podanici su u teritorijalne regimente podijeljena europska radnička klasa, koja čini masovno-demokratske subjekte država članica. Njima je dodijeljena pozicija demokratski prihvaćenog plebsa, to jest, demokratski prihvaćenog u republici tržišta kojim, putem mehanizma slobodnih cijena, upravlja Sayeva (ne)slavna demokracija ponude i potražnje.

Zaključak

Argumentirao sam da europske integracije institucionaliziraju vladavinu novca i prava na de-nacionaliziranoj razini donošenja politikā. Nadalje sam

argumentirao da ta institucionalizacija osnažuje liberalni karakter države, podrivajući masovno demokratske sustave parlamentarnog donošenja zakona u državama članicama. Europa demokratski element liberalnodemokratske države vezuje uz njegove liberalne temelje. Padoa-Schioppovo viđenje EMU-a kao modernog princa stoga je emblematsko. Svrhu liberalne države koncentrira u supranacionalnoj vladavini prava i novca, do koje je došlo odlukama predstavnika zakonodavne nacionalne egzekutive koji su se sastali iza zatvorenih vrata, a kojom upravljaju apolitični stručnjaci, uključujući kliku centralnih bankara koji navodno kalibriraju monetarne agregate, no koji u stvarnosti vode monetarnu politiku. Unutar strukture supranacionalnog novca i nacionalne odgovornosti za postizanje konkurentnih tržišta (rada), fiskalna je politika spojnica o kojoj ovisi funkcioniranje te strukture ekonomskog upravljanja.

Solidarnost koju su pokazale države članice u sprječavanju kolapsa monetarne unije bila je golema. Ta je solidarnost u slučaju Grčke dovela čitavu jednu političku ekonomiju do ruba, a u slučaju Italije do uvođenja tehnokratske vlade. Europsko vijeće, koje obuhvaća euro klub, preuzelo je ulogu političke ključne karike euro-solidarnosti. Ono je nadziralo jačanje cjelokupnog sustava fiskalnih propisa kako bi se postigli uravnoteženi budžeti, uključujući i zahtjev da države članice svoje budžete podvrgnu europskim procjeniteljima prije nego što će ih predočiti svojim nacionalnim parlamentima i zahtjev da svoje planove o traženju zajmova na tržištima kapitala prijave Europskom vijeću i Europskoj komisiji. Čini se da se, kao odgovor na krizu eura, ekonomski ustroj Europe, koji države članice vezuje uz dogovorene obveze, stvrdnuo u sustav ekonomskog upravljanja koji vodi centralna agencija. Ta centralna agencija je Europsko vijeće čelnika euro zemalja. Habermasovo identificiranje nove "Europe" kao iznimnog stanja u oštar fokus stavlja tu promjenu od ekonomskog ustroja kojim upravlja pravo na državni i izvršni menadžerijalizam (vidi također Wilkinson, 2014). Iznimno stanje karakterizira dolazak na vlast "nesputane egzekutive" (Joergens, 2013., str. 16) koja zakone donosi izvršnom odlukom.

Tradicionalno, Europsko vijeće postavlja smjernice za donošenje politika, no nije autorizirano da izglasava zakone niti da upravlja Europskom komisijom. Unatoč pokušaju da se Lisabonskim ugovorom prizna instituciju Europskog vijeća, njegova moć nije ustavna. Riječ je o tijelu koje ne upravlja na temelju vladavine prava, već putem odluka koje imaju dalekosežne implikacije za parlamentarno donošenje zakona u državama članicama. Europski sustav nametnute slobode svoj politički locus ima u sustavu donošenja odluka od strane egzekutive koji nalikuje srednjovjekovnoj konklavi vladara (Anderson, 1997; Bonefeld, 2001). "Pakt za Europu" je pakt bez *demosa*.¹⁶ On je i pakt

16) O tome vidi McCartney (2014) i Wilkinson (2013).

bez političke suverenosti, koja ostaje federalizirana u teritorijalizirane političke entitete, a od kojih svaki uživa status demokratski ustrojenog vlasnika monopola na legitimnu upotrebu nasilja za provođenje “donesenih pravila”, kako to kaže Friedman u svojem prikazu liberalne države.

U eurozoni se liberalna zamisao da valjano uređen “*commonwealth*” mora ograničiti demokratski višak četvrtog staleža manifestira kroz sustav supsidijarnosti. On je dizajniran tako da ukloni demokratske pritiske iz monetarne politike, da suzi fiskalnu politiku na potragu za oskudnim novcem i omogući slobodu teritorijaliziranih tržišta rada. Figura *demos*a javlja se u oslabljenom obliku kao puka izborna krma. Upravljanje Europom putem monetarne discipline, fiskalne štednje, kompetitivnih tržišta rada i donošenja politika putem odluka egzekutive povlači za sobom dvije međusobno povezane manifestacije demokracije. Prvu je artikulirao Schumpeter, koji je podupirao liberalnu korisnost demokracije kao neusporedivog sustava, koji osigurava mirnu cirkulaciju suparničkih timova političkih menadžera putem kompetitivnih izbora. Druga pripada *demosu*, koji se okuplja na ulicama u bučnom prosvjedu i odbijanju. Demokracija ulice bi mogla dokrajčiti Schumpeterovu ocjenu – ne zbog moći svoga “horizontalizma”, već zbog svojih nacionalnih tendencija. Sustav supsidijarnosti ne potiče samo natjecanje između teritorijaliziranih tržišta radne snage, nego ima i tendenciju da nacionalizira odbacivanje mjera štednje. Nije svaka zora Zlatna (Bonefeld, 2012b).

S engleskog prevela: Sana Perić

Literatura

Agnoli, Johannes: *Die Transformation der Demokratie*, Freiburg: Ca Ira, 1990.

Agnoli, Johannes: "The Market, the State, and the End of History", u: Bonefeld, W. i K. Psychopedis (ur.), *The Politics of Change*, London: Palgrave, 2000.

Anderson, Perry: 'The Europe to Come', u: Gowan, Peter. i Anderson, Perry (ur.), *The Question of Europe*, London: Verso, 1997.

Balogh, Thomas: *An Experiment in "Planning" by the "Free" Price Mechanism*, Oxford: Basil Blackwell, 1950.

Bernholz, Peter: "The Slow and Hidden Road to Serfdom", u: Frankfurter Allgemeine Zeitung, Blogs, 2013., dostupno na: <http://blogs.faz.net/fazit/2013/06/20/the-slow-and-hidden-road-to-serfdom-1933/> datum skidanja 21.10.2014.

Blyth, Mark: *Austerity*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Böhm, Franz: *Ordnung der Wirtschaft*, Berlin: Kohlhammer, 1937.

Böhm, Franz: *Reden and Schriften*, Karlsruhe: C.F. Müller, 1969.

Böhm, Franz: "Die Kampfansage an Ordnungstheorie und Ordnungspolitik. Zu einem Aufstaz im Kyklos", *Ordo*, svezak 24., 1973.

Bonefeld, Werner: "European Monetary Union: Ideology and Class", u: Bonefeld, Werner (ur.) *The Politics of Europe*, London: Palgrave, 2001.

Bonefeld, Werner: "Free Economy and Strong State", *Capital & Class*, svezak 34., br. 1., 2010.

Bonefeld, Werner: "Freedom and the Strong State", *New Political Economy*, svezak 17., br. 5., 2012a

Bonefeld, Werner: "From Humanity to Nationality to Bestiality", *Ephemera*, svezak 12., br. 4., 2012b

Clarke, Simon: *Keynesianism, Monetarism and the Crisis of the State*, Aldershot: Edward Elgar, 1988.

Clarke, Simon: "The Global Accumulation of Capital and the Periodisation of the Capitalist State Form", u: Bonefeld i dr. (ur.) *Open Marxism* vol. I, London: Pluto Press, 1992.

Crozier, Michel i dr.: *The Crisis of Democracy*, New York: New York University Press, 1975.

Currie, David: "EMU: Threats and Opportunities for Companies and National Economies", u: Baimbridge, M., Burkitt, B. i P. Whyman (ur.) *The Impact of the Euro*, London: Palgrave, 2000.

De Gaulle, Charles: *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavour*, London: Simon and Schuster, 1971.

Emerson, Michael (ur.): *One Market, One Money*, Oxford: Oxford University Press, 1992.

Engel, Christoph: "Imposed Liberty and its Limits", u: Einhorn, Talia (ur.): *Spontaneous Order, Organization and the Law*, The Hague: Asser Press, 2003.

Eucken, Walter: "Staatliche Strukturwandlungen und die Krise des Kapitalismus", u: *Weltwirtschaftliches Archiv* 36, str. 521-524., 1932.

Eucken, Walter: *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, 7. izdanje, Tübingen: Mohr Siebert, 2004.

Feld, Lars: "Europa in der Welt von heute", *Ordo*, vol. 63., 2012.

Friedman, Milton: *Capitalism and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press, 1962.; citirano prema hrvatskom prijevodu: *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb: Globus Nakladni zavod/ Školska knjiga, 1992.

Habermas, Jürgen: *The Crisis of European Union*, Cambridge: Polity, 2013.

Hallstein, Walter: *Europe in the Making*, London: Unwin, 1972.

Haselbach, Dieter: *Autoritärer Liberalismus und Soziale Marktwirtschaft*, Baden-Baden: Nomos, 1991.

Hayek, Friedrich: "The Economic Conditions of Interstate Federalism", u: *ibid.* (1949), *Individualism and Economic Order*, London: Routledge and Kegan Paul, 1939.; citirano prema hrvatskom prijevodu *Individualizam i ekonomski poredak*, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.

Hayek, Friedrich: *The Road to Serfdom*, London: Routledge, 1944.; citirano prema hrvatskom prijevodu *Put u ropstvo*, Zagreb: KruZak, 2001.

Hayek, Friedrich: *A Tiger by the Tail*, London: London Institute of Economic Affairs, 1972.

Hayek, Friedrich: *Denationalization of Money. The Argument Refined*, Hobart Paper 70, London: Institute of Economic Affairs, 1978.

Heller, Hermann: "Autoritärer Liberalismus", u: *Die Neue Rundschau* 44, 289 i dalje, 1933.

IMF, "Concluding Statement of the IMF Mission on Euro-Area Politics, www.imf.org/external/np/ms/2010/0600710a.htm, skinuto 07.05.2010., 2010.

Joerges, Christian: "The European Economic Constitution and its Transformation through the Financial Crisis", u: Patterson, Dennis i Soedersten, Anna (ur.), *A Companion to European Union Law and International Law*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2013.

Kant, Immanuel: *Political Writings*, Reiss, H. S. (ur.), Cambridge: Cambridge University Press, 1971.

King, Anthony: "The Problem of Overload", u: King, Anthony (ur.): *Why is Britain Harder to Govern*, London: BBC Books, 1976.

MacCormick, Neil: *Questioning Sovereignty*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Marcuse, Herbert: "The Struggle against liberalism in the totalitarian view of the state" (1933), u: *Negations*, London: Free Association Press, 1988.

Marx, Karl: *From the Preparatory Materials*, MECW 29, London: Lawrence and Wishart, 1987.

Marx, Karl: *Capital*, vol. I, London: Penguin, 1990./ Citirano prema srpskohrvatskom prijevodu MED 21, Beograd: Prosveta/Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1974.

Marx, Karl i Engels, Friedrich: *The Communist Manifesto*, London: Pluto Press, 1997./ usp. MED 7, Beograd: Prosveta/Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1974.

Marx, Karl i Engels, Friedrich: *The German Ideology, Collected Works*, 5. tom, London: Lawrence & Wishart, 1976./ usp. MED 6, Beograd: Prosveta/Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1974.

Müller, Jan-Werner: "Who is the European Prince", u: *Social Research: An International Quarterly*, tom. 81, br. 1, str. 243-267., 2014.

Müller-Armack, Alfred: *Entwicklungsgesetze des Kapitalismus*, Berlin: Junker & Dünnhaupt, 1932.

Müller-Armack, Alfred: *Staatsideal und Wirtschaftsordnung im neuen Reich*, Berlin: Junker & Dünnhaupt, 1933.

Müller-Armack, Alfred: *Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft*, Hamburg: Verlag für Wirtschaft und Sozialpolitik, 1947.

Müller-Armack, Alfred: *Studien zur sozialen Marktwirtschaft*, Köln: Institut für Wirtschaftspolitik, 1960.

Müller-Armack, Alfred, *Stabilität in Europa: Strategien und Institutionen für eine europäische Stabilitätsgemeinschaft*, Düsseldorf: Econ Verlag, 1971.

Moeschel, Wernhard: "Competition as a Basic Element of the Social Market Economy", u: Einhorn, Talia (ur.), *Spontaneous Order, Organization and the Law*, The Hague: Asser Press, 2003.

Moss, Bernhard H.: "The European Community as Monetarist Construction", *Journal of European Area Studies*, tom 8., br. 2., 2000.

Macartney, Huw: *The Debt Crisis and European Democratic Legitimacy*, London: Palgrave, 2013.

Macartney, Huw: "The Paradox of Integration", *Cambridge Review of International Affairs*, tom 27., br. 3., 2014.

Padoa-Schioppa, Tommaso: *The Road to Monetary Union*, Oxford: Clarendon Press, 1994.

Röpke, Wilhelm: *Internationale Ordnung – heute*, Erlenbach-Zuerich: Eugen Rentsch, 1954.

Röpke, Wilhelm: *Economic Order and International Law*, Leyden: Sijthoff, 1955.

Röpke, Wilhelm: *International Order and Economic Integration*, Dodrecht: Reidel, 1959.

Röpke, Wilhelm: *Against the Tide*, Beč: Ludwig von Mises Institut, 1969.

Röpke, Wilhelm: *The Social Crisis of our Time*, New Brunswick: Transaction Books, 2009.

Rüstow, Alexander: "Die staatspolitischen Voraussetzungen des wirtschaftspolitischen Liberalismus", u: *ibid.*, *Rede und Antwort*, Ludwigsburg: Hoch, 1932./1963.

Rüstow, Alexander: "General Social Laws of the Economic Disintegration and Possibilities of Reconstruction", Pogovor u: Röpke, Wilhelm: *International Economic Disintegration*, London: W. Hodge, 1942.

Schmidt, Vivien A.: *Democracy in Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2006.

Smith, Adam: *The Wealth of Nations*, Oxford: Oxford University Press, 1976a/ Citirano prema hrvatskom prijevodu: *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb: Kultura, 1952.

Smith, Adam: *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford: Oxford University Press, 1976b.

Smith, Adam: *Lectures on Jurisprudence*, Oxford: Oxford University Press, 1978.

Strange, Susan: *The Retreat of the State*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Vanberg, Viktor: "Ordnungstheorie' as Constitutional Economics. The German Conception of a 'Social Market Economy'", u: *Ordo*, br. 39., 1988.

Vanberg, Viktor: *The Constitution of Markets*, London: Routledge, 2001.

Vanberg, Viktor: "Ordnungspolitik, The Freiburg School and the Reason of Rules", u: *Diskussionspapiere zur Ordnungsökonomie*, br. 1., 2014.

Wilkinson, Michael A.: "Politicising Europe's Justice Deficit", u: *LSE Law, Society and Economy Working Papers 8/2014*, LSE, Law Department, 2014.

Weber, Max: "The Profession and Vocation of Politics", u: Lassman, Peter. i Speirs, Ronald (ur.), *Weber: Political Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Willgerodt, Hans i A. Peacock, Alan T.: "German Liberalism and Economic Revival", u: Peacock, Alan T. i W. Willgerodt, Hans (ur.): *German Neoliberals and the Social Market Economy*, London: Palgrave, 1989.

Wolf, Martin: "The need for a new imperialism", u: *Financial Times*, 10. listopada 2001.

**Klase i klasna borba u Marxovoj kritici političke
ekonomije: polemika**

**Karl Reitter vs.
Michael Heinrich**

Rasprava između Michaela Heinricha i Wolfganga Fritza Hauga iz prvog broja 3k dotakla se mnogih kontroverznih točaka oko suvremene recepcije Marxove kritike političke ekonomije, posebno u germanofonom teorijskom kontekstu i tamošnjih sukoba oko dometa tzv. Novog čitanja Marxa, tradicije čiji je Heinrich istaknuti predstavnik. Polemika koja slijedi užeg je tematskog raspona i zasigurno argumentacijski pristupačnija i za "neinicirane" od rasprave Haug/Heinrich. Predmet spora ovaj put nisu specifičnost Marxove teorije vrijednosti (je li ona "monetarna" ili nije) i vezana pitanja iz oblasti analize oblika vrijednosti, nego status klasa i klasne borbe u Marxovoj kritici. Heinrichov polemički antagonist sada je Karl Reitter, austrijski marksist, teorijski blizak operaističkoj tradiciji i urednik časopisa *grundrisse*, koji prestaje izlaziti krajem 2014. godine. I Reitterov tekst i Heinrichov odgovor izvorno su objavljeni u 11. broju *grundrisse*, u jesen 2004. godine.

Reitterov "Kapitalizam bez klasne borbe?" polemička je recenzija Heinrichova *Uvoda u Marxovu kritiku političke ekonomije*, tada svježe objavljene knjige koja je ubrzo postala standardnim referentnim dijelom na kružocima čitanja *Kapitala* diljem njemačkog govornog područja. Reitter svoju kritiku tretmana klasa i klasne borbe u Heinrichovom *Uvodu* inicijalno, i retorički oprezno, predstavlja kao pokušaj nadopune i pomicanja nekih naglasaka, a ne kao odbacivanje Heinrichove interpretacije Marxove kritike političke ekonomije u cjelini. Ta pomirljivost tona se, čini se, s godinama izgubila. U 2008. godine objavljenoj, u koautorstvu s Gerhardom Hanloserom pisanoj knjizi *Der bewegte Marx. Eine Einführung in den Zirkulationsmarxismus*, autori Heinricha, skupa s Frankfurtskom školom, Moisheom Postoneom, Alfredom Sohn-Rethelom, Krisis grupom, Exit grupom i drugima, ubrajaju u teorijsku tendenciju koju polemički nazivaju "cirkulacijskim marksizmom". Teza je da "cirkulacijski marksizam" *Kapital* efektivno reducira na prva poglavlja, odnosno na kritiku vrijednosti i oblika vrijednosti (tj. na sferu "cirkulacije"), nauštrb realnih društvenih procesa u temelju "reificiranih" građanskih ekonomskih kategorija. Tako se, tvrde autori, uvelike zanemaruju proces proizvodnje, eksploatacija i značaj klasnog antagonizma i klasnih borbi. Pritom se klasnoj borbi, manje ili više eksplicitno,

niječe društveno-transformativni i emancipatorni potencijal ili je se čak svodi na *funkcionalan* moment u reprodukciji kapitalističkih odnosa. Historijski, "cirkulacijski marksizam" za autore predstavlja prije svega teorijski simptom i reakciju na povijesne poraze radničkog pokreta, posebno u Njemačkoj – prvo u razdoblju fašizma, kasnije u kontekstu stabilizacije poslijeratnog kapitalizma. Reitterovo bavljenje Heinrichom (i autorima srodne teorijske orijentacije) time nije prestalo: urednik je i u proljeće 2015. godine objavljenog zbornika kritika Novog čitanju Marxa pod naslovom *Karl Marx. Philosoph der Befreiung oder Theoretiker des Kapitals? Zur Kritik der neuen Marx-Lektüre*, koji uvelike ponavlja teze o zanemarivanju klasnih odnosa i klasne borbe u korist prenamaglašavanja kapitala kao "automatskog subjekta".

To je kritika koju je Reitter Heinrichu uputio već u "Kapitalizmu bez klasne borbe?". Konkretnije, pozivajući se na Antonija Negrija, Heinrichovom *Uvodu* predbacuje zanemarivanje (ili barem nedovoljno naglašavanje) uloge klasne borbe kao izvora kapitalističkih kriza i faktora u određivanju vrijednosti radne snage. Iako se ograđuje od nekih recentnijih Negrijevih teza, Reitter Negrija slijedi sve do teze o podjeli na ekonomiju i politiku u zasebne sfere kao mistifikaciji i "bitno[m] aspekt[u] kapitalističke vladavine". Osim toga, Heinrich po Reitteru zanemaruje novije, postfordističke oblike klasne borbe, među kojima posebno naglašava migrantska kretanja i *peer-to-peer* razmjenu datoteka. Heinrichovu tezu o sveobuhvatnosti fetišizma (koji uključuje i radnike i kapitaliste) drži istinitom samo u mjeri u kojoj se ostaje na površinskoj razini kapitalističkih društvenih odnosa, u sferi cirkulacije. Po Reitteru, razmatranje sfere proizvodnje tu sliku nužno mijenja. Citirajući Marxa iz *Rezultata neposrednog procesa proizvodnje*, naglašava razliku u odnosu kapitalista i radnika spram procesa kapitalističke proizvodnje: dok je "kapitalist ukorenjen u spomenutom procesu otuđenja i u njemu nalazi svoje apsolutno zadovoljenje", radnik je "kao njegova žrtva ... od početka u buntovničkom odnosu i oseća ga kao proces porobljivanja." Kritizira Heinricha da nevodoljno naglašava tu razliku u "društvenom bitku buržoazije i proletarijata", što po njemu za sobom povlači koncepciju emancipacije kao rezultata proziranja fetišističkih odnosa, neovisno o klasnom i egzistencijalnom

položaju i interesima. U konzekvenci, društvena transformacija tako ne bi proizlazila iz klasne borbe eksplloatiranih klasa, nego iz "prosvjećivanja" svih pripadnika kapitalističkog društva. Teorijskim korijenom tih nedostataka Heinrichova *Uvoda*, Reitter drži njegovo jednostrano, "scijentističko" prenaglašavanje aspekta razumijevanja mehanizama kapitalističkog podružtvljenja u Marxovoj kritici, nauštrb adekvatnoj valorizaciji značaja svakodnevnih društvenih procesa i borbi koje imaju potencijal nadići ih.

Heinrich Reitteru odgovara da ne vodi računa o poštivanju logike prikaza Marxova *Kapitala* i problemu razvoja kategorija, koje nisu ready-made i gotove za primjenu, nego ih Marx tek mora razvijati. A putanja tog razvoja kategorija nije proizvoljna, nego uvjetovana logikom postepene modifikacije kategorija na putu od površine kapitalističkog društva do njegove "unutrašnjosti" i potpuno razvijenih kategorija, koje, primjerice, u slučaju klasa ne dobivamo ni na kraju trećeg toma jer je *Kapital* ostao nedovršen projekt. Pošto *Uvod* slijedi putanju razvoja kategorija *Kapitala* i Marxov implicitni kriterij uvođenja klasa i klasne borbe u onoj mjeri u kojoj je to na datom mjestu prikaza potrebno za daljnji tijek izlaganja i razvoj kategorija, Reitterov prigovor o Heinrichovom zanemarivanju ili nedovoljnom naglašavanju klasa i klasne borbe promašuje metu.

Na sadržajnoj razini, Heinrich naglašava potrebu za razlikovanjem strukturnog i historijskog pojma klase, što odgovara razlici između "klase po sebi" i "klase za sebe" iz *Bijede filozofije*. Heinrich ističe da je strukturni pojam klase u *Kapitalu* rudimentaran i nedovršen, što potvrđuje i fragmentarni karakter poglavlja o klasama na kraju trećeg toma. Nasuprot velikom dijelu marksističke tradicije, Heinrich inzistira na važnosti uvida o nepodudarnosti strukturnog i historijskog pojma klase. Historijski pojam klase podrazumijeva djelovanje klase *kao klase*, a to je uvijek već pitanje političke subjektivacije po klasnoj osnovi, koje se ne može unaprijed pretpostavljati kao nužan ishod strukturnog klasnog položaja. Pored toga, samo postojanje klasne svijesti ne jamči nužno i emancipatornu i revolucionarnu orijentaciju. Historijska činjenica pretežno reformističke orijentacije proletarijata utoliko nije nužno indikator "nedostatka" ili odsutnosti klasne svijesti, koliko potvrda trajne teorijske relevantnosti fetišizma

za razumijevanje klasne politike jer "klasna svijest" sama po sebi još ne znači i prekoračenje fetišizma i njegovih "mistifikacija" i inverzija. Reitterovo naglašavanje kapitalizma kao klasne vladavine zanemaruje njezine specifičnosti u odnosu na sve ranije oblike klasne vladavine: njezin *nepersonalni* karakter i posredovanost fetišizmom. Protivno Reitteru, specifičnosti i razlike u egzistencijalnoj situaciji proletarijata u odnosu na onu buržoazije ne znače nužno nadilaženje fetišizma, a tu činjenicu ne mijenja ni eventualna "buntovnost" radništva. Heinrich naglašava da "i prevladavajuće forme klasne borbe, koja je ponajprije borba za životne uvjete klase unutar kapitalističkih odnosa, podliježe svakidašnjoj percepciji koju oblikuje fetišizam".

Nadalje, "svijest" društvenih aktera (pa tako i radnika) nije obilježena samo strukturnim klasnim položajem, nego i cijelim nizom drugih konkretnih iskustvenih i identitetskih momenata (poput rodnih, "rasnih", nacionalnih, kulturnih itd.), što dodatno komplicira pitanje političke subjektivacije i njezine orijentacije i dezavuiraju sve tradicionalne marksističke predodžbe o automatizmu i linearnosti formule strukturni klasni položaj–klasna svijest–revolucionarna orijentacija. Umjesto da uzme u obzir sve te diferencijacije i stupnjeve kompleksnosti, Reitter je, u klasičnoj operaističkoj maniri, sklon sve društvene sukobe interpretirati kao klasne, što analitički zamućuje granice. I po pitanju određenja vrijednosti radne snage Heinrich kod Reittera kritizira previše jednostrano naglašavanje (svakako prisutnog) momenta klasne borbe, čime se unaprijed anuliraju pitanja o mogućim aspektima funkcionalnosti socijalne države za sam kapital. I svođenje uzroka kapitalističkih kriza na klasnu borbu Heinrich odbacuje kao operaističku simplifikaciju, koja uz to ide niz dlaku neoklasičnim interpretacijama kriza kao rezultata pretjeranih zahtjeva radničke klase, čime se briše bitna značajka inherentno kriznog karaktera kapitalizma, neovisno o prisutnosti i stupnju klasne borbe. Ukratko: klasna borba nema sveobjašnjavajući značaj za razumijevanje kapitalizma koji mu Reitter pripisuje. Heinrich naglašava da na pitanje o značaju i ulozi klasne borbe u konkretnoj historijskoj situaciji na razini apstrakcije na kojoj argumentira *Kapital*, razini kapitalističkog načina proizvodnje u njegovom "idealnom presjeku", nije moguće odgovoriti. Odgovor na to pitanje mogu dati samo konkretna historijska istraživanja.

Kao i u slučaju polemike između Hauga i Heinricha iz prošlog broja 3k, objavljivanje prijevoda debate između Reittera i Heinricha u ovom broju višestruko je motivirano: za cilj ima doprinijeti recepciji suvremenih, iz jezičnih razloga često zanemarenih, marksističkih rasprava u njemačkom govornom području; ukazivanjem na argumentacijsku kompleksnost rasprava oko fundamentalnih kategorija Marxove kritike nada se doprinijeti poticanju i rastu teorijskog nivoa regionalnih rasprava; želi produbiti kritičku recepciju prijevoda Heinrichova *Uvoda u Marxovu kritiku političke ekonomije*, koji uskoro izlazi kao zasebno izdanje CRS-a. Pored toga, rasprava Reitter/Heinrich ujedno najavljuje i otvara temu fokusa trećeg broja 3k: klasnu teoriju i klasnu politiku.

Stipe Ćurković

Kapitalizam bez klasne borbe?

Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije

Michaela Heinricha

Karl Reitter

Uvodi se ubrajaju među tekstove koje je iznimno teško napisati: ništa se ne smije pretpostavljati, ali sve se, prije svega sve bitno, mora objasniti. Što je, međutim, ono bitno, esencija predmeta? Kako se to bitno može jasno i jednostavno objasniti bez oslonca na predznanje, a da se previše ne simplificira, da se ne prikriju postojeće problematike i problemi? Kako bi trebalo prikazati kontroverze, kada se znanje koje je nužno za razumijevanje tih kontroverzi upravo ne može pretpostavljati?

Ako su već uvodi općenito tako delikatna stvar, kod predmeta “kritike političke ekonomije” takav poduhvat postaje gotovo neizvediv. Ne samo da su Marxova djela iznimno kompleksna i višeslojna, nego još k tome postoji i preko sto godina kontinuirane recepcije, koja je dijelom dovela do ogorčenih obračuna, povezanih sa sudbinom antikapitalističkih pokreta, s njihovim samorazumijevanjem i njihovim internim borbama za moć.

Michaelu Heinrichu je s *Uvodom u Marxovu kritiku političke ekonomije* mnogo toga doista pošlo za rukom. Ta je knjiga uzbudljiv, dobro promišljen i visoko vrijedan uvod u tu kompleksnu materiju, koju svima mogu svesrdno preporučiti. Unatoč tome, autor svom prikazu Marxove misli daje i određeno usmjerenje s kojim se ne slažem. No prije nego što pokušam obrazložiti razloge svoga neslaganja korak po korak, htio bih eksplicitno naglasiti da sam veoma daleko od uvjerenja da iz moga shvaćanja stvari progovara istinski, autentični Marx ili nešto tome slično. Osvijetlimo li neku kazališnu scenu crvenim svjetlom odozgo ili zelenim svjetlom odozdo, to ipak ostaje uvijek ista scena, iako se svaki put pojavljuje u drugačijem svjetlu. Mene, dakle, jedino zanima namještanje reflektora recepcije Marxova djela.

Naglasit ću to još jednom: po mome shvaćanju, u ovoj knjizi nema nijedne netočne rečenice, nijedne krive riječi po pitanju Marxovih tekstova. Zbog toga nisam sasvim siguran ne bih li svoje izvode prije trebao nazvati dodatkom, nego kritikom. U svakom slučaju, moj se prigovor svodi na to da su vrlo bitni

aspekti naprosto prikazani tako da to, kad se povuče crta, provocira jednostrano razumijevanje Marxovih izvoda, čak i ako to uopće nije intendirano.

Centralni problem prikaza Marxovih razmatranja proizlazi, dakako, iz naravi samoga predmeta, a taj “predmet” je dvostruki karakter kapitalističke ekonomije, koja je istovremeno društveni odnos između ljudi i odnos između stvari koji je moguće kvantificirati. Marx je tu misao, između ostalog, izrazio u pripremnom radu za *Kapital, Prilogu za kritiku političke ekonomije*: “Za rad koji stvara razmensku vrednost karakteristično je, naposljetku, što se društveni odnos lica u neku ruku predstavlja izopačeno, naime kao društveni odnos stvari.” (MED 20, 342). I dalje: “Ako je, stoga, ispravno reći da je razmenska vrednost odnos između lica, onda se mora dodati: odnos skriven pod omotačem stvari” (MED 20, 342-343). Konfrontirani smo, dakle, s međugrom između veličina koje se mogu kvantificirati i socijalnih odnosa. Nekoliko odlomaka kasnije Marx kaže da svako jednostrano razvrgnuće ovog dvostrukog odnosa istovremeno provocira suprotan način gledanja: jedva da smo vrijednost uhvatili “kao grubu stvar”, a ta se stvar pojavljuje kao “društveni odnos”; ako vrijednost, a možemo dodati – i kapital, odredimo kao društveni odnos, ona nas kao “stvar” “draži” svojim prividnim svojstvom vrijednosti (MED 20, 343). Ti su pasusi, dakako, dobro poznati. No i unatoč tome mislim da pri prikazu Marxova glavnog djela do danas nikome nije uspjelo dosljedno i u svim pitanjima ustrajati u tom dvostrukom karakteru. Umjesto toga, prikazi na koncu uvijek skliznu ili prema jednom ili prema drugom polu.

Kapital dakle nije samo veličina vrijednosti koja se može kvantificirati i izraziti u cjenovnim brojevima, kapital je ujedno odnos između ljudi. Međutim, ne između bilo kakvih ljudi ili ljudi kao takvih, nego odnos između klasa, između buržoazije i proletarijata. Pa ipak, to nije nikakav neposredan odnos, odnos bez posredovanja, bez “sredine”, nego odnos koji se uspostavlja preko stvari. Heinrich točno i precizno obrazlaže zašto se vrijednost neke robe mora dešifrirati kao postvareni privid jednog društvenog odnosa. Zato što se iza omotača stvari nalazi odnos između ljudi pojam kapitalističkog *odnosa* ima smisla. Dobro, sve to je i suviše dobro poznato, na što zapravo ciljamo? Društveni, socijalni odnos ne nestaje kada poprimi predmetni oblik, on nije ukinut, nije nebitan, nije izbrisan itd. Dakle, kada Marx kapital definira kao kretanje $N - R - N'$, onda ta definicija, uzeta za sebe, može pomalo navesti na krivi trag. Utoliko, naime, što predmetna strana ovdje, čini se, potpuno dominira pa se lako zaboravlja da se ne radi o tome da se novčane sume naprosto vrte u krug, nego da u temelju akumulacije leži socijalni odnos eksploatacije. Drugačije rečeno, višak vrijednosti zahtijeva socijalni odnos podređivanja živog rada, dakle naše

podređivanje u radnom procesu i procesu oplodivanja vrijednosti. Marx u tom kontekstu govori o kapitalu kao “automatskom subjektu”, što je izraz koji i Heinrich citira. Meni se, međutim, ne čini najsretnijim odabirom jer može navesti na to da se društvene odnose shvati isključivo kao kretanje veličina vrijednosti, ukratko, da se dvostruki karakter vrijednosti i kapitala, koji su *istovremeno* i stvar i društveni odnos, svede na jednostranu hijerarhiju. Zaboravlja se društveni odnos, ostaju samo veličine vrijednosti koje onda stavljamo u različite veze.

Pojam krize

Heinrich malo pretjeruje kada interpretira formulu “kapitala kao automatskog subjekta”: kapital se kreće autonomno, mi smo u potpunosti ovisni o tom kretanju i visimo poput marioneta na koncima veličina vrijednosti u pokretu. Takvo je shvaćanje posebno izraženo u odsjeku o krizama. Krize, sugerira Heinrichovo tumačenje, naprosto su rezultat crvenih brojki u bilancama. Te crvene brojke onda karakterne maske tjeraju na određene mjere, ali te mjere nužno vode samo nastavku igre kontinuirane smjene razdoblja krize i prosperiteta. Nema puta koji bi vodio izvan kruga prosperiteta i kriza, pri čemu kriza uvijek već sadrži prosperitet kao zametak, a prosperitet krizu. Taj prikaz nipošto nije netočan, ali je jednostran. Za razliku od primjerice Antonija Negrija rado ću priznati da postoji i dimenzija samostrukturiranja kapitala, pa je, s tog gledišta, izraz “automatski subjekt” opravdan. Bilo bi doista krajnje fantastično izjaviti da crvene brojke za sobom ne povlače nikakve mjere buržoazije. Samo, je li to cijela priča? Nije izvodi li se tako pojam krize isključivo iz jedne strane, predmetne strane, strane veličina vrijednosti, cjenovnih brojeva? Ne bi li pojam krize, upravo u perspektivi nadilaženja kapitalizma, morali zahvatiti dublje, ne bi li i odnos *kao odnos* morali uzeti u razmatranje? Heinrichovo je shvaćanje kriza bez sumnje prevladavajuće u marksističkim raspravama. Veoma zapažena knjiga Roberta Brennera *The Boom and the Bubble* argumentira na istoj liniji. Diskusija se uglavnom vrti oko pitanja uzroka crvenih brojki: da li su one posljedica viška proizvodnje, premale potrošnje, tendencije pada profitne stope, neravnoteže reprodukcijских sfera itd. Te debate dakako nisu nebitne, tiču se realno postojeće dimenzije kapitalističke stvarnosti: kapitalistički odnos je *i* veličina vrijednosti, cjenovni broj.

No u Marxovu se djelu razvija i drugo, mnogo dalekosežnije razumijevanje krize, koje se ne da svesti na posljedične fenomene poput nezaposlenosti ili inflacije. Naime, kapital je suočen s po sebi nerješivim problemom, mora svladati nesavladivo, ali ga tim svladavanjem ne smije tjerati do smrti. To savladivo/nesavladivo kapitalu nije strano, nije ništa izvanjsko, to je ono *v*, varijabilni kapital,

proletarijat, dakle – mi. Naše sposobnosti, želje, odnose, spretnosti, naše tijelo kao i naš duh, naše strahovi i naše žudnje, ukratko, kapital nas kao žive i djelatne ljude mora integrirati u radni proces i proces oplodivanja vrijednosti. U *Kapitalu* se nalazi slavna rečenica da je stroj “najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova itd. protiv autokratije kapitala. [...] Mogla bi se napisati čitava istorija pronalazaka od 1830. naovamo koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pokreta” (MED 21, 386). Talijanski je operaizam bio prvi koji je pokušao realne i konkretne odnose, kako unutar poduzeća, tako i na općedruštvenoj razini, učiniti razumljivim kao izraz tog pokušaja svladavanja. Ne poričem da je u tom pokušaju ponešto otišlo i u krivo, pa su tako neke teze, posebno Negrijeve, potpuno nategnute. Priznajem također da doista postoji vlastita, autonomna, samostrukturirajuća logika kapitala, da crvene brojke, koje operaizam više ne želi prepoznati, doista proizvode učinke. Iako dakle operaistički način gledanja nipošto ne možemo smatrati sveobuhvatnim pristupom, promatranje društveno-ekonomskog razvoja iz perspektive međugre discipliniranja i motivacije živog rada ipak mnogo toga rasvjetljuje. Upravo u suvremenim, postfordističkim, odnosima, kapital je očito prisiljen zamijeniti sirove fordističke oblike discipliniranja indirektnijim i rafiniranijim mjerama kontrole. I Heinrich valjda donekle prihvaća takvo shvaćanje kada na stranici 113 piše: “Posebno u posljednjem desetljeću u nizu smo branši svjedočili čak i tendenciji da strana kapitala jača autonomija zaposlenika nad radnim procesom.” Nadovezujući se na tu misao, Heinrich upućuje na istraživanja Haralda Wolfa, koji je pak, pozivajući se na Corneliusa Castoriadis, svladavanje živog rada identificirao kao centralni moment kapitalizma.¹ Heinrich dakle ipak spominje ovaj fundamentalni problem kapitalističke vladavine, ali *en passant*, onako usput. Ja ga, nasuprot tome, smatram centralnim momentom kapitalizma, koji ujedno objašnjava konkretne oblike koje kapitalističko društvo poprima. Objasniti razvoj fordizma u aktualne postfordističke forme isključivo na temelju crvenih brojki, čini mi se nemogućim i krajnje neplauzibilnim. Isto kao što ne možemo ignorirati učinke Oktobarske revolucije na nastanak fordizma.

U knjizi indirektno favoriziranu tezu o autonomiji kapitala, kojeg, takoreći, želje, potrebe i borbe ljudi u najboljem slučaju inkomodiraju u njegovim

1) “Menadžment radnike s jedne strane mora što je više moguće isključiti iz proizvodnje, ali ih s druge i ne može isključiti. Sukob koji iz toga nastaje izvanjski je sukob između onih koji donose odluke i onih koji izvršavaju, no koji ipak pounutruje i svaki izvršitelj i svaka osoba ovlaštena za donošenje odluka. Da je proizvodnja statična i tehnika okamenjena, konture tog sukoba bi se polako rastakale i gubile. No ekonomska ga ekspanzija i stalne tehničke promjene uvijek iznova bude.” Cornelius Castoriadis, *Gesellschaft als imaginäre Institution*, Frankfurt/M 1984., str. 136

nastojanjima akumulacije, ali ga fundamentalno ne ometaju, držim teorijski neopravdanu. Ona, po mome shvaćanju, proturječi i historijskom iskustvu. Posljednja prepreka kapitala može biti – i u tome se Heinrich i ja slažemo – može biti samo od kapitala samog stvorena, unutarnja prepreka. No te unutarnje prepreke u konačnici nisu opadajući profiti, nego smo to – i sad se ponavljam – mi sami, mi kao živa radna snaga, kao “varijabilni kapital”.

Unutar marksizma se vodi duga i burna debata o odnosu ekonomske krize u užem smislu i društvene krize u širem smislu. Da bi stvari bile jasne, pod ekonomskom krizom u užem smislu shvaćam u brojkama izražene probleme oplođivanja vrijednosti i njihove neposredne učinke, primjerice zatvaranja poduzeća. Društvena bi kriza primjerice bila šezdesetosmaška pobuna, koju Immanuel Wallerstein danas s pravom ubraja u red velikih revolucija. I Oktobarska revolucija nije slučajno počivala na ratnom zamoru masa i njihovom gnušanju nad činjenicom da ih se šalje na europska bojišta u smrt. Da bi se ove krize mogle razumjeti kao krize kapitalističkog odnosa, sam pojam kapitalističkog odnosa se mora razviti u širem i obuhvatnijem smislu, nego što to Heinrich sugerira svojim čitateljima/icama. Zapravo bismo morali diskutirati o tome ima li razlikovanje između ekonomskih i društvenih kriza uopće smisla. No kako Heinrich kapitalistički odnos koncipira kao “automatski subjekt”, relativno netaknut od socijalnog odnosa između klasa, on sugerira vrlo suženo shvaćanje kriza, iako to vjerojatno uopće nije njegova namjera.

Pojam klase

I kod teme klase naglasci su postavljeni tako da jedan doista presudan aspekt ne postaje dovoljno razvidan. Hoću reći, klase se striktno moraju razumjeti kao *odnos*. Kako bih pobliže objasnio što pod time mislim, htio bih prvo izložiti jednu široko rasprostranjenu krivu interpretaciju kako bih zatim mogao govoriti o Heinrichovim izvodima.

Dio ljevice u potpunosti ostaje vjeran građanskom, sociologističkom shvaćanju klasa. Analogno građanskoj sociologiji, klase se definiraju određenim karakteristikama. Proleter bi, prema tome, bili ljudi koji odgovaraju određenim parametrima: oni koji rade, ovisni su o nadnici, imaju određeni stupanj obrazovanja itd. Kada se za definiciju prvenstveno koriste pojmovi iz *Kapitala*, u ovom slučaju prije svega kriterij “proizvodnje viška vrijednosti”, onda to slovi za “marksističko” mišljenje. O pitanju može li se primjerice kućna posluga, jer to nisu radnici koji proizvode višak vrijednosti, pribrojiti jezgri proletarijata, u prošlosti su vođene mnoge skolastičke debate koje podsjećaju na srednjovjekovni spor o tome koliko anđela stane na vrh jedne igle. Ali na nesreću takvih šablona,

sve veći broj ljudi danas preživljava u formalno-pravnom statusu samozaposlenih, čini se da industrijski proletarijat sve više nestaje iz srednje Europe, a među kolegama i kolegicama u poduzećima često su oni najborbeniji ti koji se prvi oprašaju od svijeta rada i kreću studirati.

Na temu klase kod Heinricha nailazimo na sljedeći pasus: “Kapitalističkom načinu proizvodnje u temelju leži jedan posve određen klasni odnos: s jedne strane mora postojati klasa vlasnika (posjednika sredstava za proizvodnju i novca), a s druge strane klasa radnika i radnica koji su uvelike bez vlasništva, ali su pravno slobodni. Kad Marx ne govori o kapitalu nego o kapitalističkom odnosu, uglavnom misli na ovaj klasni odnos.” (88) Ako sada smijem malo cjepidlačiti, moram primijetiti da s ovim riječima zapravo nije opisan nikakav *odnos*. Autor u suštini postavlja jednu klasu pokraj druge, jedna klasa posjeduje ovo, dok druga posjeduje ono.² Pod odnosom se međutim misli dinamičnu, uvijek fluktuirajuću vezu, odnos je uvijek interakcija. Tu vidim određene paralele s Heinrichovim shvaćanjem krize. Ako je kriza uvijek proces, koji se nad društvom prolama kao nevrjeme nad nekim krajolikom, onda će vlasnici kuća uvijek biti manje pogođeni od beskućnika. No nevrjeme nije rezultat odnosa vlasnika i onih bez vlasništva. Tek eventualni zahtjev beskućnika za krovom nad glavom može postati sekundarnim izvorom konfliktnog odnosa. Tako bih mogao parafrazirati Heinrichovo shvaćanje kriza i klasa. Suprotno tome, smatram da, ako se klase strogo shvaćane kao odnos, uvijek već uključuju borbu, konflikt i krize. Klasa – odnos – borba – kriza pojmovno leže, takoreći, na jednoj liniji.

U Heinrichovoj se knjizi, međutim, nalaze i dva impresivno jasno i precizno formulirana misaona niza. Treba ih samo malo dalje slijediti i razvit ćemo adekvatno relacijski pojam proletarijata.

Prvo: kako bi kritizirao krivo shvaćanje vrijednosti kao nužnog rezultata rada, Heinrich uvodi veoma slikovit primjer. Kaže, ako imamo dva posve različita predmeta, recimo automobil i jabuku, može biti da oboje ima svojstvo “crveno”. Dakle, crvena bi boja bila ono što im je zajedničko. To zajedničko postoji doduše i posve neovisno jedno o drugome, čak i ako ove predmete ne postavim u vezu, oni svejedno jesu i ostaju crveni. Na taj se način često krivo tumačilo svojstvo vrijednosti roba. Rad proizvodi vrijednost robe, kada se te robe razmjenjuju, na svjetlo dana stupa njihovo zajedničko – takoreći već otprije dano – svojstvo vrijednosti i u novcu poprima opipljivi lik. Nasuprot tome, Heinrich pokazuje da njihovo zajedničko svojstvo – da predstavljaju utjelovljenja

2) I u sljedećoj rečenici Heinrich ostaje kod puke jukstapozicije: “Kada Marx govori o klasama, on se referira na položaj unutar društvenog procesa proizvodnje, u ovom slučaju na vlasnike sredstava za proizvodnju i ljude koji su isključeni iz tog tipa vlasništva.” (88)

vrijednosti, proizlazi samo iz njihova stavljanja u odnos, da je karakteristika robe kao nositelja vrijednosti striktno relacijska, da se uspostavlja samo društvenim odnosom. To bi bilo kao da i auto i jabuka poprimaju crvenu boju samo kada stupe u neki odnos. S buržoazijom i proletarijatom stvari, međutim, stoje upravo tako. Bez društvenog odnosa mogu doduše postojati i bogati ljudi i oni koji rade, ali ne buržoazija i proletarijat. I baš kao što je vrijednost pogrešno interpretirana kao nezavisno, po sebi postojeće svojstvo proizvoda rada izvan odnosa s drugim robama, tako je i proletarijat identitetsko-logički pogrešno shvaćen kao grupa ljudi koji rade ili su zaposleni, kao da bi proletarijat mogao postojati potpuno neovisno od specifičnog društvenog odnosa koji ga tek konstituira. Tako je primjerice Ernest Mandel, doajen trockističke misli, svojedobno bez ustručavanja govorio o proletarijatu u Sovjetskom savezu, iako je istovremeno tvrdio da tamo buržoazija više ne postoji. Njegov grandiozno pogrešan zaključak glasio je: ako postoje ljudi koji rade u tvornicama, mora postojati i proletarijat. Ako se, međutim, proletarijat shvaća striktno kao jedan pol odnosa, onda je prevladana i svaka sociologija karakteristika koja bi egzistenciju, veličinu i socijalnu dinamiku proletarijata htjela mjeriti uz pomoć liste parametara. A prevladano je individualno gledište: radi li trenutno proleter X kao najamni radnik ili ne, za njegovu klasnu pripadnost je jednako tako irelevantno kao što je nebitno investira li kapitalist Y trenutno svoj kapital u neko poduzeće, skriva li ga na duže vrijeme ispod madraca ili ga pušta da cirkulira na burzi. Za obojicu već sutra može biti drugačije, njihov klasni položaj se time nije promijenio. Drugim riječima, naravno da se nezaposleni, migranti u kampovima, studenti (u većini), takozvane domaćice, umirovljenici (u većini) itd. ubrajaju u proletarijat. No prije svega, s ovim relacijskim pojmom klase konačno se ukida teorijsku osnovu besmislici izjednačavanja radničke klase s određenim kulturnim i radno-organizacijskim oblicima fordizma ili sumanutoj navadi da se sudionike na socijalnim forumima naziva “malograđanima”. Nekoliko riječi razjašnjenja na tu temu zasigurno bi bili primjereni u knjizi koja pledira za aktualnost Marxove analize kapitala, koja je ujedno i klasna analiza.

Drugo: da je analiza kapitala suštinski klasna analiza pokazuje još jedna misao u knjizi na koju bih se sada htio osvrnuti. Heinrich vrlo precizno pokazuje da uobičajena formula o uzdizanju od apstraktnog ka konkretnom, kako se obično interpretira struktura *Kapitala*, nije posve primjerena stvarnom procesu mišljenja. Heinrich predlaže da se stvar formulira preciznije: *Kapital* započinje analizom površine kapitalističkog načina proizvodnje te potom prodire, takoreći, u dubinu. “Ne analiziraju se pretkapitalistički odnosi (...) nego kapitalistički, suvremeni odnosi, ali uz apstrahiranje od kapitala.” (79) U potpunosti se slažem,

u prvim poglavljima *Kapitala* susrećemo puke vlasnike roba koji se pojavljuju na tržištu jedni naspram drugih sa svojim robama, a čiji društveni odnos je reguliran upravo kroz odnos njihovih roba. Kasnije se taj odnos konkretizira, vlasnici roba to i ostaju, ali se vrsta roba specificira: dok jedni drže (prisvojen) kapital u rukama, drugi imaju samo svoju radnu snagu. Mijenja se i mjesto radnje: moramo napustiti šarenu vrevu tržišta i ući u mračnu zonu proizvodnje. Formalnoj se jednakosti pridružuje realna nejednakost. Klasni odnos nije odnos vlasnika roba koji razmjenjuju i trguju, to je odnos dominacije posredovan predmetnom moći konstantnog kapitala nad živim radom. No time ujedno postaje jasno da se klasni odnos ne može jednostavno reducirati na (kolektivan) odnos vlasnika roba koji se na tržištu pojavljuju jedni nasuprot drugima. Mnoge prividno jako duboke analize i teorijska stajališta, koji se danas prodaju kao istinski marksizam, često se temelje na pukom reduciranju sistemske klasne suprotnosti na konkurenciju jednostavnih vlasnika roba. Tu distorzirajuću redukciju je trebalo kritizirati makar u fusnoti.

Klasna borba

Iz površine kapitalističkog društva, dakle iz prvih poglavlja *Kapitala*, pojmove klase i klasne borbe uopće nije moguće razviti. Tamo doduše nalazimo vlasnike roba u žestokoj konkurentskoj borbi, uhvaćene u robnom fetišizmu i subsumirane pod zakone koje niti žele, niti mogu proniknuti. I svako toliko im se “kuća [sruši] na glavu” (MED 21, 77), kako Marx slikovito opisuje iskustvo da mnoge robe nije moguće prodati ili ih je moguće prodati samo s ogromnim gubicima. No tek s prijelazom sa cirkulacije na društveni odnos u proizvodnji otkrivaju se pune dimenzije Marxove kritike. Kapitalistički se odnos otkriva kao posredovani odnos vladavine – posredovan utoliko što ne djeluje³ izravno, neposredno, nego posredstvom konstantnog kapitala, posredstvom prisvojenih sredstava za proizvodnju. Odnos između konstantnog i varijabilnog kapitala, između mrtvog kapitala i živog rada, između predmetne moći i žive kreativnosti, između sredstva za proizvodnju i onih koji s njima rade, a kojima kapital s jedne strane mora priznati autonomiju, dok im s druge strane ne smije prepustiti moć upravljanja, ukratko klasna borba, dakako, poprima najrazličitije oblike. I upravo u toj točki ponovno se pokazuje teško shvatljiva dvostruka igra socijalnog odnosa i ekonomskih veličina. Taj predmetno posredovani odnos vladavine očituje se u raznim organizacijskim, psihološkim, ideološkim, moralnim i kulturnim

3) Kao već u mojoj kritici Postonea, htio bih naglasiti da neposredovani odnosi dominacije, primjerice patrijarhalni i rasistički odnosi, nipošto ne nestaju, već se u osnovi samo nadopunjuju dodatnim odnosom dominacije.

aspektima. Heinrich, naravno, poznaje rasprave o transformaciji fordističkih u postfordističke odnose, diskusije o novim oblicima rada, organizacijskim strukturama itd. Upravo mi kao marksisti morali bismo razjasniti da se te nove tendencije ne mogu analizirati kao automatski procesi modernizacije, inovacije ili čega god već, nego da predstavljaju aktualni oblik klasne borbe.

No taj socijalni odnos ujedno je ekonomska veličina s kojom se može računati i koju je moguće koristiti u formulama. Presudna veličina je visina nadnice. Reći ću otvoreno i time se rado izložiti napadima da je Marx na ovom mjestu u svom prikazu možda napravio određenu stratešku grešku. Jer vrijednost robe *radna snaga* nije moguće odrediti kao što se određuje vrijednost bilo kojeg proizvoda. Koliko vremena i materijala je potrebno da bismo proizveli stol može se utvrditi zato što možemo odrediti stol. Ali što je potrebno za našu individualnu i društvenu egzistenciju, što je potrebno kako bismo se “reproducirali”? Što nam je potrebno za život? Što nam je potrebno kako bismo postojali, živjeli i kako bismo razvijali naše društvene veze? Marx za to koristi formulu koju Heinrich parafrazira: “Obujam ‘nužnih sredstava za život’ različit je u pojedinim zemljama i razdobljima, on ovisi o tome što se u nekoj zemlji ubraja u normalne životne uvjete, kao i od zahtjeva koje su radnici i radnice uspjeli nametnuti.” (91) Ta pomalo hladno i suzdržano formulirana izjava ipak je sadržajno jednaka mojim pomalo patetično formuliranim pitanjima: visina nadnice funkcija je klasne borbe⁴. Dakle, da je Marx insistirao na tome da visinu nadnice nije moguće utvrditi, da ne postoji vrijednost robe radne snage koja bi bila analogna vrijednosti svih drugih roba, na ovom bi mjestu morao prekinuti pisanje *Kapitala*. I “vrijednost robe *radna snaga*” je dakle u određenom smislu kontrafaktična pretpostavka, ujedno nužna i moguća. Upravo kod radne snage je dakle pretpostavka da se ta roba kupuje po svojoj vrijednosti kontrafaktična i fiktivna, što i sam Marx jasno konstatira: “uostalom, ja polazim npr. pri određivanju *vrijednosti radne snage* od toga da se njena vrijednost zaista plaća, što *faktično nije slučaj*.”⁵

Možemo, međutim, pretpostaviti neku vrijednost za robu *radna snaga* i čak pod tom pretpostavkom razviti precizan pojam eksploatacije, a da nismo primorani posegnuti za moralnim i etičkim postulatima – tako ili slično tome je Marx to mogao formulirati. Heinrich, doduše, spominje da je visina nadnice

4) Debatu o teoriji imizeracije, koju Heinrich citira, ovdje ću izostaviti, ona je naposljetku ipak samo sporedno mjesto radnje. Zasićeno postoji neka vrsta apsolutnog minimuma nadnice, u određenim konkretnim okolnostima kapitalu niske nadnice postaju posebno važne, u drugim okolnostima važniji su optimalan tempo rada, intenzivan angažman, pri čemu povišenja nadnice može koristiti kao sredstvo za postizanje tih ciljeva itd. Teza da je visina nadnice isključivo rezultat klasne borbe time u osnovi ostaje netaknuta.

4) MED 30, str. 302 (istaknuto u originalu)

produkt klasnog sukoba, ali to relativizira izrazom “suodređena”. Antonio Negri, kojega Heinrich tako žestoko kritizira, je onaj koji je političko određenje nadnice konzekventno mislio do kraja. Heinrich Negriju predbacuje “površno ophođenje s Marxovim kategorijama” (8). Negriju čovjek može svašta predbaciti, ali površan njegov pristup svakako nije. Doduše, njegova razmišljanja na tu temu u Imperiju nalazimo samo u obliku pretpostavljenog rezultata. U nažalost tek djelomično na njemački prevedenom *Marx oltre Marx*⁶, Negri konzekventno razvija misao o političkom određenju nadnice i dolazi do zaključka da se kapitalistički odnos treba shvatiti kao čisti odnos moći. Vrlo bitnim momentom njegove argumentacije smatram Negrijevo tumačenje suprotstavljanja ekonomije i politike kao buržoaske mistifikacije, pa već u prihvaćanju podjele na te dvije sfere prepoznaje bitan moment kapitalističke vladavine. Negrijeva je argumentacija zapravo vrlo teška i kompleksna.⁷

Analogno tužnoj činjenici da nemali broj ljevičara i marksista misli da proletarijat može definirati uz pomoć popisa karakteristika, i klasna borba se često izjednačuje sa sasvim određenim oblicima koji nam se danas moraju dojmiti nostalgичnim. U sljedećem se koraku onda sa žaljenjem, ali često i zlobnim smiješkom, konstatira da klasne borbe više nema ili, ako je i ima, da je postala potpuno irelevantna. Ako radnici ne stižu svoje žuljevite ruke u šake i pjevajući borbene pjesme masovno se izljevaju iz tvorničkih hala na ulice, od klasne borbe nema ništa. U Heinrichov knjizi mi nedostaje jasno očitovanje o tom pitanju. Nije moguće da je marksistička kritika političke ekonomije i dalje iznimno aktualna, ali klasna borba samo povijesni fenomen 19. i 20. stoljeća? Kako bih olakšao diskusiju, navest ću dva primjera aktualnih oblika klasne borbe. Prvi su migracijski tokovi koje kapital pokušava kontrolirati, usmjeravati, zaustavljati i njima manipulirati. Iako se socijalno-tehničke intervencije države u migracijske tokove danas u pravilu tematizira preko Foucaulta i Agambena, upravo bismo mi marksisti trebali pokazati da ta borba, koja je često borba na život i smrt, predstavlja izrazito aktualan oblik klasne borbe. Moj drugi primjer je nešto manje dramatičan, ali ništa manje dalekosežan po svojim učincima. Mislim na fenomen masovnog ignoriranja i *de facto* ukidanja građanskog pojma vlasništva kroz međusobno ustupanje muzičkih fajlova i drugih datoteka

6) Dva poglavlja nalaze se u *Immateriale Arbeit und imperiale Souveränität* (ur. Th. Atzert, J. Müller), Münster, 2004. Upućujem posebno na Antonio Negri: “Die Theorie des Lohnes und ihre Entwicklung” (str. 264-290.)

7) Negri se sigurno ne bi složio s rečenicom: “U građansko-kapitalističkim društvima ekonomska su eksploatacija i politička vladavina razdvojene.” (198) Za mene je dihotomija ekonomije i politike vrlo kompleksna tema. Negri si stvar vjerojatno ipak previše pojednostavljuje, dok kod Heinricha imam dojam da se to suprotstavljanje nedovoljno problematizira.

tehnikom *peer-to-peer* razmjene podataka. Iako buržoazija pojam klasne borbe u pravilu s indignacijom odbacuje kao “neznanstven”, u praksi je vrlo odlučno provodi. Upravo po pitanju brzo ekspandirajućih burzi razmjene datoteka, koje bi se zapravo morale zvati burzama darivanja jer se tu u striktnom smislu ipak ništa ne razmjenjuje, karakterne maske kapitala koriste sva raspoloživa sredstva. Paleta njihovih reakcija seže od divljih prijetnji, moralnih apela, jeftinih blefova, ulaganja, fingirane samilosti (jadni muzičari!), drastičnog kažnjavanja pojedinaca kao upozorenje drugima, jedva prikrivene spremnosti da i sami zakorače u zakonski sive zone, sve do poziva za totalnim nadziranjem i ciljanog širenja lažnih informacija. Značenje, doseg i perspektiva te masovne prakse dakako zaslužuju vlastitu, posebnu debatu. Meni je na ovome mjesto važno samo da se već jednom fenomeni klasne borbe i imenuju kao takvi i konačno dovede u pitanje krajnje suženo, pa čak i rudimentarno shvaćanje klasnog sukoba. I na tu temu mi kod Heinricha nedostaju barem nekoliko napomena razjašnjenja.

Fetiš

Započet ću s dva citata iz Heinrichove knjige: “Robne vrijednosti izraz su nadmoćne društvenosti koju pojedinci ne mogu kontrolirati. U društvu koje proizvodi robe, ljudi (i to svi!) se nalaze pod kontrolom stvari, odlučujući odnosi dominacije nisu personalni, nego ‘predmetni.’” (73) “Fetišizmu društvenih odnosa podliježu svi članovi građanskog društva.” (185) Te izjave smatram u doslovnom smislu riječi *poluistinama*: one su polovično istinite. Istinite su ostanemo li na razini površine građanskog društva, dakle unutar okvira prvih poglavlja *Kapitala*. Ne zauzmemo li gledište proizvodnje viška vrijednosti, one su neistinite. Citirat ću svoje omiljeno mjesto iz *Rezultata neposrednog procesa proizvodnje*: “Radnik je ovde od početka iznad kapitaliste utoliko što je kapitalist ukorenjen u spomenutom procesu otuđenja i u njemu nalazi svoje apsolutno zadovoljenje, dok je radnik kao njegova žrtva, naprotiv, od početka u buntovničkom odnosu i oseća ga kao proces porobljivanja.”⁸ Drugačije rečeno: na razini cirkulacije društveni je odnos za obje klase formalno jednak, na razini proizvodnje realno nejednak. Marx u citiranom pasusu ne kaže da je proletarijat oslobođen fetišizma, on samo kaže da se proletarijat, dakle mi⁹, bunimo, dok to buržoazija ne čini. Pojam predmetne vladavine kod Marxa ima dva značenja. S jedne je strane točno da se svi nalazimo pod vladavinom stvari i da smo

8) Karl Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Beograd, 1977., str. 19; isto tako: MEGA II/4.1 str. 65

9) Ako klase konzekventno mislimo kao kolektivan, binaran i antagonistički odnos, i članove sveučilišta možemo u potpunosti pribrojiti proletarijatu, osim ako kroz akumulaciju “oblika kapitala”, koje je Bourdieu tako precizno opisao, ne mijenjaju svoj klasni položaj.

ovisni o kretanju kapitala. Na vrlo apstraktnoj razini to vrijedi za sve članove kapitalističkog društva. S druge strane, “predmetna vladavina” znači i to da je nekadašnja feudalna, neposredno personalna vladavina zamijenjena vladavinom posredstvom stvari, čitaj – posredstvom prisvojenih sredstava za proizvodnju. Odnos vrijednosti između k i v , dakle konstantnog i varijabilnog kapitala ujedno je i odnos vladavine. Konstantni kapital ovdje fungira kao predmetno sredstvo vladavine (“ratno sredstvo” protiv radničke klase). Ta dva značenja treba razlikovati. Dok Heinrich prvi aspekt uvijek iznova naglašava, drugi jedva da i spominje.

Heinrich nažalost indirektno daje izvjestan poticaj rasprostranjenoj priči o obuhvatnoj zasljepljenosti fetišizmom, iza čijeg mračnog zastora sve klasne proturječnosti postaju irelevantne. (U vezi s tim upućujem samo na svoju kritiku Postonea, ovdje neću ponavljati argumente). S tim povezanu kritiku određenih shvaćanja “stajališta radničke klase” i sličnoga dijelim u potpunosti; to je jedna strana. No nešto je sasvim drugo pod tepih gurati razliku između “apsolutnog zadovoljenja” fetišizmom i “buntovničkog odnosa”, a time i različite uvjete socijalne egzistencijalne buržoazije i proletarijata.

Marksisti bi trebali biti složni oko toga da je Marx, doduše na najvišoj socijalno-filozofskoj razini apstrakcije, jasno prepoznao razlike u društvenom bitku buržoazije i proletarijata, usprkos svim zajedničkim i obuhvatnim momentima! Što bi Heinrich odgovorio fiktivnom čitatelju svoje knjige koji bi argumentirao ovako: “Ako smo dakle svi jednako zapleteni u fetiški odnos, onda klasna razlika zapravo uopće nije tako važna. Dobro, ja preživljam s par stotina eura mjesečno, moj šef ubire nekoliko puta toliko, ali razlike u prihodu ne čine esenciju kapitalističkog područstvljenja. Radi se dakle o tome da se pronađu ljudi koji na temelju svoga iskustva i refleksije¹⁰ žele ukinuti kapitalizam. Zbog moje životne situacije uopće nije slučajno da sam nastrojen antikapitalistički. Ali zapravo ni mom šefu ne ide baš dobro. Zapravo se radi samo o tome da se ti odnosi prozru, kako bi se jednom na temelju te spoznaje moglo ukinuti kapitalizam.”¹¹

“...sama zbiljnost mora stremiti ka misli.”

Marx koristi vrlo snažnu, skoro pa zastrašujuću sliku nastanka novog društva, sliku rođenja. Staro društvo takoreći mora biti trudno s novim. U posljednjem

10) Citiram rečenicu sa stranice 185: “No fetišizam nije ni u potpunosti neprobojan sklop zasljepljivanja. On čini strukturiranu pozadinu, koja uvijek već postoji, ali s različitim snagom djeluje na pojedince te se na temelju iskustava i refleksije može i probiti.”

11) “Nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti ka misli.” (MED 3,157)

dijelu svoje knjige Michael Heinrich se osvrće na takve momente. Kao “pretpostavka” za prijelaz u postkapitalističko društvo neophodan je “golemi razvoj produktivnosti koji se zasniva na znanosti i tehnici te obuhvatan razvoj sposobnosti radnika i radnica koji time postaje nužan” (220). Nažalost, ta se misao ne nalazi u središtu argumentacije, nego se spominje uzgredno. Kao i kod mnogih drugih odlomaka, uvijek su sitna pomicanja u argumentaciji, određeni naglasci, određene formulacije, ono što njegovom prikazu u mojim očima daje onu vrstu problematičnog usmjerenja na koje ću ovdje na primjeru nekoliko točaka pokušati prikazati. Ne kažem da se sljedeća pozicija nalazi baš tako formulirana u Heinrichovoj knjizi, ali bi mogla biti točkom u kojoj se spajaju sve linije jednog mogućeg nesporazuma: da je ukidanje kapitalizma moguće zamisliti jedino kao rezultat čiste akumulacije spoznaja kod mnogih ljudi, koji bi se, složivši se oko svojih zajedničkih spoznaja, odlučili na ukidanje kapitalizma i zasnivanje novih odnosa.

Nasuprot tome, držim da je socijalističko društvo moguće samo ako njegovi zameci nastaju već u kapitalizmu, ili kao što se mladi Marx izrazio: “Nije dovoljno da misao stremljenju, sama zbiljnost mora stremiti ka misli.” U čemu se točno razabiru odnosi koji anticipiraju socijalizam, kako procijeniti konkretne razvoje, o tome treba raspravljati. No jedno nas je promjenjiva povijest revolta i pobuna protiv kapitalizma valjda poučila: čisto politički pokret usmjeren na preuzimanje vlasti nikad nije uspio stvoriti stabilne nekapitalističke odnose. Jednako tako, puki uvid u mehanizme kapitalističkog podruštvljenja nije dovoljan. Komunizam je, kako ga je Marx definirao, realan pokret koji stvara socijalizam. Jedan takav proces mogu zamisliti samo u sferi svakodnevnih, realnih životnih odnosa, a čini se da ga je i Marx tako zamislio.

Izostavio sam jedan važan skup pitanja koji je povezan s tom problematikom. To je tematski kompleks znanost, spoznaja, iskustvo. Nesumnjivo, kod Marxa postoje stanovite scijentističke tendencije koje i Heinrich na određen način prihvaća i nastavlja. No to nisu pitanja koja bih htio odraditi u dva, tri odlomka.

Koje klase, koje borbe? Odgovor na tekst Karla Reittera “Kapitalizam bez klasne borbe?”

Michael Heinrich

Piše li se uvod u neko kompleksno djelo, silom se prilika moraju postaviti težišta. Pri odabiru tih težišta i načina njihove obrade, određena subjektivna obojenost je neizbježna. U mom *Uvodu u Marxovu kritiku političke ekonomije* moje se viđenje stvari izražava npr. u tome da jako naglašavam fetišizam (ne samo robni) ili da sam napisao poglavlje o državi iako takvog poglavlja u *Kapitalu* nema. S druge sam strane štošta izostavio ili samo vrlo kratko razmotrio. Neka od tih izostavljanja pala su mi vrlo lako. Tako se primjerice u trećem tomu *Kapitala* nalazi oko 200 stranica dugačak odlomak o zemljišnoj renti pun detaljnih razmatranja, koja se u uvodu čiste savjesti mogu preskočiti, pa sam se zemljišne rente dotaknuo samo vrlo kratko. Na drugim je mjestima odluku bilo teže donijeti: tako “preobraćaj zakona prisvajanja” nisam izostavio iz razloga što mislim da je nevažan već stoga što bi njegov prikaz nadilazio okvire uvoda koji doista želi ostati uvod.

Karl Reitter kritizira da je u mom uvodu klasna borba ostala zakinuta. Ono što sam napisao nije doduše krivo, ali pošto sam pridao tako malu važnost klasama i klasnoj borbi, strukturni aspekti koje prikazujem zadobivaju neprimjereno asimetričan značaj. A to ne znači da prosto nedostaje ova ili ona od brojnih mogućih točaka, već moj prikaz tim izostavljanjem daje djelomice iskrivljenu sliku Marxova *Kapitala*. Tu kritiku treba shvatiti ozbiljno: nije je moguće tek tako otkloniti, ali je ne treba ni tek tako prihvatiti. Iza te kritike ne stoji samo niz suštinskih razlika o ulozi klasa i klasnih borbi, nego se ukrštava niz različitih problema koje ću u nastavku pokušati razjasniti.

Logika prikaza

Neovisno o različitim prosudbama, ponajprije postoji jedan specifičan problem prikaza. *Kapital* nije samo analiza kapitalističkog načina proizvodnje, Marx tu tek “razvija” kategorije koje su za analizu kapitalističkog načina proizvodnje nužne. Ne želim ovdje ponavljati ono što sam drugdje već pisao o karakteru toga

razvoja kao “dijalektičkog prikaza” i kao “jedinstva prikaza i kritike”. Za našu je raspravu dovoljna činjenica da Marx u svom prikazu nema odmah na raspolaganju sve relevantne kategorije. Kada prvi put govori o kapitalu, kao u 4. poglavlju prvoga toma, ne može odmah raditi sa svim kategorijama koje su relevantne za empirijski postojeći kapital (npr. profit, profitna stopa, kamata itd.), nego te kategorije svojim prikazom prvo mora utemeljiti. Tako se, doduše, u prvom tomu već nakon 100 stranica govori o kapitalu, ali tek 1250 stranica kasnije (u trećem tomu) i o profitu, dok se na kamatu mora čekati više od 300 dodatnih stranica. S druge strane, određene se stvari moraju višestruko prikazati. Tako se u prvom tomu akumulacija razmatra kao moment neposrednog procesa proizvodnje (dakle, uz apstrahiranje od posredujućih cirkulacijskih činova), u drugom tomu kao moment reprodukcije ukupnog društvenog kapitala, a u trećem tomu riječ je o razlikama “realne akumulacije” i akumulacije novčanog kapitala. Struktura prikaza je kompleksna, pa se tako i ono što se nalazi u prvom tomu zapravo u potpunosti objašnjava tek nakon čitanja trećeg toma. Zbog toga uvijek iznova naglašavam da je nužno uzeti u obzir sva tri toma *Kapitala*. Uvod u Marxov *Kapital* koji ne želi samo navesti rezultate, nego i objasniti argumentacijske veze Marxovih obrazloženja, barem u grubim crtama mora pratiti kategorijalno ustrojstvo *Kapitala*. U slučaju analize konkretnih historijskih odnosa, koja kategorije Marxove kritike ekonomije već pretpostavlja, to bi bilo drugačije. U svakom slučaju, za uvod nije svejedno ili po nahodaenju promjenjivo, gdje će se koja tema obraditi.

Kapital doista počiva na klasnom odnosu, no razmatranje opće formule kapitala $N - R - N$ ne može isporučiti već razvijeni pojam klase. Stoga nije slučajno da je Marx tek na kraju trećeg toma predvidio odlomak o klasama. I ranije je doduše na različitim mjestima bilo govora o klasama, ali nikad u sistematičnom obliku. Ne nailazimo čak ni na zametak pokušaja definicije klase. Marxova upotreba jezika po tom pitanju ostavlja dojam poprilične ležernosti – sasvim u suprotnosti s nekim definicijskim orgijama u kasnijim marksističkim raspravama. O klasama se kazuje upravo onoliko koliko je na odgovarajućem stupnju prikaza potrebno.

Na istoj se metodološkoj koncepciji temelji i moj *Uvod*: tako je u prvom, još pripremnom (i anticipirajućem, dakle neintegriranom u sistematski razvoj kategorija) poglavlju sasvim općenito riječ o razlici između pretkapitalističkih i kapitalističkih klasnih odnosa, koja se zapravo obrazlaže tek u daljnjem hodu prikaza. Pri razmatranju opće formule kapitala onda je riječ o “dvostruko slobodnim” radnicima i radnicama kao uvjetu kapitalističke proizvodnje, što pretpostavlja jedan *strukturni* pojam klase, koji se na tom mjestu – u mjeri u kojoj

je to moguće – i uvodi. Klasna se borba spominje kada je to kategorijalno nužno, kao primjerice pri određivanju vrijednosti radne snage ili dužine radnog dana. Dodatna pitanja, kao što su reprodukcija klasnih odnosa ili značenje fetišizma za strukturiranje političke percepcije klasa, spominju se u poglavlju o državi.

Uputi li se sada kritika da su u mom prikazu klasni odnosi ostali zakinuti, da nije jasno da kapital i krize počivaju na klasnoj borbi, onda bi trebalo razmisliti i o tome gdje bi se pojedinačne točke koje Ritter navodi (o sadržajnoj ispravnosti njegovih prigovora bit će riječ nešto kasnije) uopće trebale prikazati, ukoliko se prikaz ne želi ograničiti na puke tvrdnje da je nešto ovako ili onako. Stoga je važno ne samo ustvrditi da nešto nedostaje, nego i razmisliti na kojem je mjestu prikaza uopće moguće – na sistematski način – obraditi ono što nedostaje. Na taj se aspekt, koji cilja na logiku prikaza, Reitter nažalost uopće ne obazire. Za točke koje navodi mi se čini da leže na potpuno različitim razinama, a dijelom i onkraj prikaza kapitalističkog načina proizvodnje “u njegovom idealnom presjeku”, kakav je Marx nastojao postići.

Strukturno i historijsko shvaćanje klase

Karl Reitter se s pravom suprotstavlja suženom shvaćanja klase, koje primjerice proletarijat veže uz historijski prolazna obilježja i identificira ga sa znojnim industrijskim radnicima koji stanuju u radničkim četvrtima. Međutim, čini mi se da on izbacuje dijete zajedno s vodom kada sasvim želi odustati od obilježja i klasu želi definirati isključivo kao “odnos”. Tada se odmah postavlja pitanje: odnosom čega. Da proletarijat postoji samo u odnosu s buržoazijom, tu nam ne pomaže puno, ukoliko ne raspoložemo barem nekakvim predpojmom proletarijata i buržoazije, koji se u konačnici svodi na određene karakteristike. Da ni Reitter ne uspijeva izbjeći takve karakteristike pokazuje se u njegovom nabranjanju da i “nezaposleni, migranti, studenti (u većini), takozvane domačice, penzioneri (u većini)” spadaju u proletarijat. Kako se, međutim, kod studenata i penzionera odlučuje pripadaju li dijelu koji spada pod proletarijat, i što je s kućanicama u domaćinstvima kapitalista?

Kada govorimo o klasama, treba razlikovati dva različita pojma klase, jedan strukturni i jedan historijski (u mom *Uvodu* ta je razlika naznačena na str. 88). *Strukturni* pojam određuje klase na temelju njihova položaja u “cjelokupnom procesu kapitala”, tj. na razini prikaza koji je dosegnut u trećem tomu *Kapitala*. Shvaćanje klase koje se odnosi samo na proizvodni proces, koje Marx koristi u prvom tomu, kada vlasnike proizvodnih sredstava suprotstavlja onima koji su prisiljeni na prodaju robe radne snage, tek je privremeno strukturno shvaćanje klase, koje je, međutim, dominiralo u mnogim marksističkim diskusijama. No tek na razini cjelokupnog procesa postaje jasno da, s jedne strane, vlasništvo

nad kapitalom nije ključna odredba “kapitaliste” (čime dobivamo i odgovor na pitanje, koje se često postavlja na kursevima i kružocima čitanja *Kapitala*, spadaju li i menadžeri, koji formalno primaju “nadnicu”, u proletarijat ili ne). S druge strane, netko nije izvan proletarijata samo zato što u formalnom smislu ima status samozaposlenog (kao, primjerice, u mnogim *Ich-AG-ovima*,¹ nastalim u Njemačkoj zbog nezaposlenosti, koje je crveno-zelena vlada Gerharda Schödera hvalila kao veliku inovaciju). Kod mnogih malih ili prividnih samozaposlenih, kapitalistička se eksploatacija često odvija u još gorim uvjetima, jer otpadaju određeni oblici socijalnog osiguranja, koji su u regularnom najamnom odnosu (još uvijek) uobičajeni.

Činjenica da se o strukturnom određenju klasa u potpunosti može raspravljati tek na razini trećeg toma, čini mi se i razlogom zašto je Marx svoj planirani odlomak o klasama htio staviti na kraj tog toma. Prije tog prikaza na raspolaganju ima samo rudimentaran strukturni pojam klase, kako bi vlasnike proizvodnih sredstava i prodavače radne snage postavio jedne nasuprot drugih. Da te dvije klase onda ne stoje jednostavno jedna uz drugu, nego su u odnosu stalnog previranja, odnosu koji odlikuju dominacija i otpor, a čiji se organizacijski i tehnički temelj stalno mijenja, koji u historijskom tijeku proizvodi određene institucije društvene i političke regulacije oko kojih se vodi stalna borba itd. – sve je to točno, ali se može utvrditi samo kao rezultat analize kapitalističkog načina proizvodnje, a ne već onda kada je, u kontekstu obrazloženja kako je oplodivanje kapitala unatoč razmjeni ekvivalenata uopće moguće, prvi put riječ o klasama.

Od strukturnog pojma klase treba razlikovati *historijski*: društvene skupine, koje same sebe shvaćaju kao “klasu” (bez obzira na to koriste li tu riječ ili ne) i stoje nasuprot drugim klasama. U marksističkim raspravama ta se razlika, oslanajući se na formulaciju iz *Bijede filozofije* (usp. MED 7: 143), često označavala kao razlika između “klase po sebi” i “klase za sebe”. Pritom se pretpostavljalo da se u oba slučaja, po pitanju opsega, u suštini radilo o istoj klasi, jednom bez svijesti a jednom sa sviješću, te da je proces prelaska od klase po sebi ka klasi za sebe u osnovi predodređen. Historijsko je iskustvo međutim pokazalo da to nipošto nije tako. Tako je proletarijat kao klasa u historijskom smislu bio uvijek znatno manji nego kao klasa u strukturnom smislu. A da će se iz strukturno određene klase razviti historijska klasa sve je drugo samo ne sigurno: može se dogoditi, ali i ne mora.

S jedne strane, strukturno određeni klasni položaji, u statističkom smislu, još uvijek vrlo snažno koreliraju sa životnim situacijama: “buržoazija” i “proletarijat”

1) *Ich-AG*, skraćeno od *Ich-Arbeitgeber* (ja-poslodavac) označava pojedinačno poduzeće koje osniva nezaposlena osoba koja na osnovu toga prima određenu naknadu (op. prev.)

u prosjeku se znatno razlikuju u prihodima, obrazovanju itd., sve do očekivanog životnog vijeka. S druge strane, unutar strukturno određenog proletarijata postoje znatne razlike u prihodima, obrazovanju, potrošačkom ponašanju itd., a da i ne govorimo o asimetričnim rodnim odnosima i etnički konstruiranim linijama razdvajanja. Sve to stoji na putu stvaranju historijske klase.

Međutim, u zaoštrenim društvenim konfliktima ili periodima krize zajednički nazivnik ponovno može stupiti u prvi plan. “Reformama tržišta rada” u Njemačkoj, koje je provela Schröderova vlada, cijelom je strukturno određenom proletarijatu priopćeno da mu u slučaju nezaposlenosti (a nju danas velika većina više ne može isključiti kao mogućnost), nakon godinu dana naknade za nezaposlenost, još uvijek vezane uz visinu prijašnje plaće, predstoji pad među primatelje socijalne pomoći – jednako niske za sve. Utoliko se može razviti i svijest o jednakoj pogođenosti, posebno ako se istovremeno primijeti strahovitu visinu menadžerskih plaća ili ako čak rastući profiti kompanije (kao kod Daimler-Chryslera) zaposlenike ne štite od prisile na odricanje od povišica, odnosno prisile na neplaćeni prekovremeni rad. No što onda točno iz takvog zajedništva slijedi opet je otvoreno pitanje.

Na razini prikaza Marxova *Kapitala* može se identificirati razliku između strukturne i historijske klase; no istraživanje oblika koje historijska klasa poprima i samo je nužno historijsko. Treba međutim primijetiti i to da postojanje klasne svijesti samo po sebi ne podrazumijeva nužno emancipatornu dimenziju: klasno svjestan proletarijat ne mora biti i revolucionaran. U većini je slučajeva više reformistički usmjeren i računa na državu kao neutralnog čuvara općeg blagostanja, koja bi trebala osigurati “pravednu” ravnotežu između klasa (na činjenicu da trinitarna formula čini vjerojatnim upravo *takve* predodžbe ukazao sam ukratko u poglavlju 11.2 svoga *Uvoda*).

Velik broj marksističkih klasnih analiza bio je, uslijed potrage za “revolucionarnim subjektom”, motiviran dvostrukom greškom izvođenja: prvo se pretpostavljalo da će strukturni klasni položaj proletarijata, na duže ili kraće staze, nužno dovesti do nastanka klasne svijesti; a drugo, da klasna svijest nužno podrazumijeva više ili manje revolucionarni karakter te klase. Ta politička pozadina objašnjava često ogorčene sukobe oko pitanja koga treba ubrojiti u proletarijat a koga samo u malograđanstvo, te tko unutar proletarijata pripada produktivnim radnicima (tj. onima koji stvaraju višak vrijednosti), jer oni su trebali biti najrevolucionarniji. I za Karla Reittera, čini se, takvi zaključci, koji iz općeg položaja klase izvode stvarnu ili potencijalnu svijest, igraju određenu ulogu, kada primjerice kao zaslugu klasnog pojma kojega favorizira smatra činjenicu da velik broj u potpunosti različitih grupa ubraja u proletarijat (jer

stoje nasuprot kapitalu), pa više ne može biti ni govora o tome da primjerice na socijalnim forumima sudjeluju pretežno pripadnici malograđanstva.

Nasuprot takvom shvaćanju nužno je naglasiti da svijest, a pogotovo politički angažman, nisu manje ili više direktan prijevod nekog općeg klasnog položaja. Naprotiv, svijest nastaje svjesnom refleksijom vlastite životne situacije. To znači da, s jedne strane, vlastita životna situacija (u obuhvatnom smislu, a ne samo kao apstraktna klasna pozicija) igra važnu ulogu, ali da kao takva nije svodiva samo no ono što je nekoj klasi zajedničko, nego obuhvaća i razlike spram drugih grupa vlastite klase, pa je osim klasnih mogu karakterizirati i drugi konflikti, koji zbog toga nipošto ne postaju “sporednim kontradikcijama”. S druge strane, načini refleksije se zbog različitih pojmovnih sredstava i predodžbenih svjetova, različitih tradicija i osobnih socijalnih iskustva individualno itekako razlikuju. U svakom slučaju, puko svrstavanje neke osobe u proletarijat ili malograđanstvo ne govori puno o svijesti kao rezultatu svih tih faktora.

Klasna borba, vrijednost radne snage i kriza

Marxov tretman klasne borbe u *Kapitalu* vrlo je sličan njegovu tretmanu klase: o klasnoj je borbi u *Kapitalu* riječ u mjeri u kojoj je to moguće i potrebno na pojedinačnim stupnjevima prikaza: kod određivanja vrijednosti robe radne snage (neizravno, Marx ne navodi pojam), kod borbe oko dužine radnog dana itd. U svome sam se *Uvodu* trudio to koliko je moguće pratiti.

Reitterovo shvaćanje klasne mi se u odnosu na Marxovo čini višestruko prošireno, i to na problematičan način: Reitter, s jedne strane, u tradiciji talijanskog operaizma, klasnu borbu drži odgovornom za gotovo sve što se zbiva u kapitalističkom društvu. Takvo gledište nosi opasnost da i strukturni faktori i konfliktni odnosi koji se razlikuju od klasne borbe ili su joj oprečni ostanu nedovoljno osvijetljeni. Nakratko ću se osvrnuti na dvije problematične teze – tezu o određivanju vrijednosti radne snage putem klasne borbe i tezu o odnosu krize i klasne borbe.

Marx naglašava da vrijednost radne snage određuju troškovi njezine reprodukcije. To ima smisla utoliko što je ta reprodukcija nužna ne samo za preživljavanje radnika već i kapitala: bez klase koju može eksploatirati ni kapital ne može postojati. Čak i bez klasne borbe, kapital mora jamčiti taj za reprodukciju nužan minimum, eventualno i na temelju državne prisile, pri čemu država onda provodi dugoročni interes ukupnog kapitala nasuprot kratkoročnom interesu pojedinačnih kapitala. Za razvijeni je kapitalizam stoga i socijalna država u određenom opsegu funkcionalna, jer osiguranje robe radne snage tijekom vremena nezaposlenosti ili bolesti potrebno je i kapitalu, kako bi je

kasnije opet mogao eksploatirati. Stoga je i povijest razvoja socijalne države više od puke povijesti klasnih borbi. Ona je, dakako, *ujedno* i povijest klasnih borbi, jer točni uvjeti pod kojima se odvija osiguravanje reprodukcije radne snage uvijek je predmet sukoba i borbi.

“Historijsko-moralni” faktor o kojem Marx govori kod određivanja vrijednosti radne snage, ono što vrijedi kao “normalna” reprodukcija, ne određuje samo klasna borba, nego i razvoj društvenog bogatstva, mogućnosti akumulacije, a naposljetku i strategije oplodnje važnih pojedinačnih kapitala za koje sredstva potrebna za reprodukciju radne snage (bilo na individualnoj ili na kolektivnoj razini, kao npr. u zdravstvenom sustavu) predstavljaju važnu sferu ulaganja. Prevladavajuća obiteljska struktura, uobičajena veličina obitelji, da li obično jedna ili dvije osobe po kućanstvu prodaju svoju radnu snagu itd., također utječu na vrijednost robe radne snage. Da nije samo klasna borba ta koja određuje nivo reprodukcije, čini mi se i dobro potkrijepljeno stvarnim povijesnim razvojem: dok je, primjerice, u Italiji 1970-ih postojala prilično borbena radnička klasa, u Zapadnoj Njemačkoj to, osim nekoliko iznimki, nije bio slučaj. Unatoč tome, nivo reprodukcije u Njemačkoj u usporedbi s Italijom nipošto nije opao.

Problematična je i operaiistička teza, koju Reitter prihvaća, o klasnoj borbi kao uzroku krize: iako krize tu i tamo mogu potjecati i od “crvenih brojki” u bilancama, u suštini je klasna borba ta koja kapital tjera u krizu. Da klasne borbe mogu zaoštriti pa čak i izazvati krize, neosporno je. Štoviše, u osnovi je to i teza s kojom paradiraju neoklasični ekonomisti. Kada redovito kao uzroke krizâ ističu prejake sindikate, preopsežna prava zaštite zaposlenih, nedovoljno (nadolje) fleksibilne nadnice itd., neoklasičari u osnovi klasnu borbu ili njezine rezultate proglašavaju odgovornima za krizu. No poanta Marxove teorije krize sastoji se upravo u tome da dokaže da postoje i razlozi za krize koji su neovisni o klasnoj borbi, da bi se krize, dakle, javljale i kada bi klasna borba uvelike bila pacificirana.

Opaske o mašineriji kao ratnom sredstvu kapitalista, koje Karl Reitter citira kao potvrdu za teoriju o krizi kao posljedici klasne borbe, Marx baš *ne* iznosi u okvir teorije krize. U kontekstu njegovog razmatranja mašinerije kao metode proizvodnje relativnog viška vrijednosti, te opaske zapravo samo trebaju ukazati na to da u određenim historijskim fazama uvođenje mašinerije može nastupiti i u drugom kontekstu od onoga koji Marx sistematski razmatra. O onome što je Marx u okviru svojih razmatranja na temu teorije krize pokušao pokazati, kako u trećem tomu *Kapitala* tako i u *Teorijama o višku vrijednosti*, naime da je kapitalu svojstvena tendencija prema krizi koja je potpuno neovisna o stanju i tijeku klasnih borbi, ni operaisti ni neoklasični ekonomisti ne žele ništa znati. Pa

ipak, i svjetska ekonomska kriza 1974/75. i globalna recesija nakon burzovnog kraha 2000. godine, pokazale su da načini na koje je kriza zahvaćala pojedinačne zemlje nisu imali puno veze sa stanjem klasnih borbi u njima.

Na kategorijalnoj razini na kojoj Marxov *Kapital* argumentira klasne borbe u svakom slučaju nemaju sveobjašnjavajuće značenje koje im Reitter pripisuje. To međutim ne znači da treba ići u obrnutom smjeru i potpuno negirati značaj klasnih borbi. Samo: koji im značaj u pojedinačnom slučaju doista pripada za određivanje vrijednosti robe radne snage ili tijekom krize, u određenoj historijskoj situaciji je uvijek novo pitanje koje stoga uvijek zahtijeva i novu analizu. Isto vrijedi i za pojam “društvene” krize, koji nadilazi ekonomsku krizu i za koji Reitter kao primjer navodi šezdesetosmaški pokret. Da se temeljni društveni preokreti, delegitimacija središnjih političkih institucija itd. ne daju jednostavno svesti na ekonomske krize, uopće ne osporavam. Pitanje je samo, može li se o takvim preokretima išta reći na razini prikaza kapitalističkog načina proizvodnje “u njegovom idealnom presjeku”? Reitter upozorava da se kapitalistički odnos mora pojmiti šire nego što ja to sugeriram kako bi se takve društvene krize razumjele. Samo: kako bi takvo šire poimanje trebalo izgledati? Ne radi li se tu prije o konkretnim kapitalističkim društvenim formacijama, s određenim političkim sistemom, određenim strukturama javnosti, kulturnim tradicijama, etničkim linijama razdora, asimetričnim spolnim odnosima itd., koje bi morali učiniti predmetom analize? U tom se slučaju dakle ne bi radilo o tome da šire pojмимо kapitalistički odnos, nego da kategorijalni prikaz tu dospijeva do svoje granice i mora prijeći u historijsko istraživanje. Reitter, čini mi se, barem u tendenciji briše tu razliku između kategorijalnog prikaza i historijskog istraživanja, koje doduše koristi otprije razvijene kategorije, ali se ne može reducirati na njihovu “primjenu”.

Problematičnim mi se čini i Reitterovo sadržajno proširenje pojma klasne borbe. Reitter se doduše s pravom suprotstavlja (slično kao kod samog pojma klase) identifikaciji klasne borbe s određenim historijskim oblicima, no primjeri koje onda nudi kao aktualne oblike klasne borbe – migracijske valove ili potkopavanje buržoaskih vlasničkih odnosa masovnim kopiranjem glazbenih datoteka na internetu – nisu neproblematični. Kod Reitterova pojma klasne borbe mi nije jasno što čini njegovu granicu? Drugačije rečeno: što zapravo *nije* klasna borba? Ako klasna borba doista ima obuhvatiti sve vrste društvenih sukoba, onda nam taj pojam više ništa ne kazuje.

Čini mi se da slična opasnost postoji i kod Reitterovog sveobuhvatnog poimanja proletarijata. Tako on u odlomku “Pojam krize” piše da je kapital “suočen s po sebi nerješivim problemom, mora svladati nesavladivo, ali ga tim

svladavanjem ne smije tjerati do smrti”, pa nastavlja: “To savladivo/nesavladivo kapitalu nije strano, nije ništa izvanjsko, to je ono *v*, varijabilni kapital, proletarijat, dakle – mi.” Proletarijat bi trebao biti identičan s “varijabilnim kapitalom” – strogo uzevši, ta je izjava besmislena, pod time se očito misli na radnu snagu kupljenu varijabilnim kapitalom, ali što onda činiti s onima koje kapital ne kupi? – a to bi onda još trebalo biti identično i s nekim mutnim, neodređenim “mi”? Što nam pojam proletarijata ovdje zapravo još govori? “Mi” koje Reitter koristi, ovdje i na nekim drugim mjestima, prije da će biti izraz njegove želje nego rezultat analize.

Uklonimo li patos sa citiranog mjesta ostaje jednostavna tvrdnja, točna za svako društvo koje počiva na klasnoj vladavini, da “vladajuća” klasa mora vladati podčinjenim klasama i da se potonje eventualno opiru bremenu takve vladavine, da za vladajuću klasu nije uvijek jednostavno prakticirati svoju vladavinu. No taj problem nipošto nije “nerješiv”. Kao što pokazuju i povijest kapitalizma i povijest pretkapitalističkih društava, ovladavanje navodno “nesavladivim” većinom uspijeva prilično dobro. No ono što je potrebno za istraživanje kapitalističkog načina proizvodnje nije ukazivanje na jednostavnu činjenicu da se tu radi o klasnoj vladavini – to je ionako neosporno, nego istraživanje specifičnosti oblika te klasne vladavine. A upravo tu vidim, kao što će odmah postati jasno, centralni problem s Reitterovom argumentacijom.

Klase i fetišizam

Reitter u odlomku o pojmu klase naglašava “da je analiza kapitala suštinski klasna analiza”. Nažalost, ne objašnjava što pod time točno misli. No zapravo se u *Kapitalu*, kao što sam već istaknuo, može naći vrlo malo toga o klasama i klasnoj borbi, a nigdje sistematski prikaz. Stvari stoje potpuno drugačije u *Komunističkom manifestu*: tu Marx ne shvaća samo kapitalizam, već cijelu povijest kao povijest klasnih borbi. U toj se perspektivi analiza određenog oblika društva sastoji u identificiranju dviju odlučujućih, međusobno antagonistički suočenih klasa i praćenju njihove klasne borbe. Analiza kapitalizma tu onda znači istražiti klasnu borbu između proletarijata i buržoazije.

Ono što Marx u *Manifestu* ima za reći o samom kapitalu prilično je oskudno i po svom kategorijalnom sadržaju jedva premašuje Ricardovu ekonomsku teoriju, na koju se, kratko prije toga, sasvim eksplicitno oslanjao u svojoj polemici protiv Proudhona u Bijedi filozofije. Marxova je kritika tu usmjerena samo na zaključke ekonomske teorije, ali još nipošto na same ekonomske kategorije. Takvu kritika prvi put nalazimo u spisima koji nastaju od 1857. godine. Što to znači za klasni pojam već se, u vrlo općenitom obliku, spominje u *Uvodu* iz 1857. Tu Marx klase uvrštava u red samo prividno jednostavnih pojmova s kojima prikaz nipošto ne

bi mogao početi. Naprotiv, prvo bi se imale razviti “apstraktne” kategorije, a polazeći od njih bi se imalo postići “uspon od apstraktnog ka konkretnom”, na kraju kojega se onda tek dospijeva do kategorija poput klase. Kako bi taj “uspon” točno trebao izgledati, oko toga se narednih godinama vrtio dobar dio Marxovih promišljanja.

Kritika političke ekonomije, kako ju Marx shvaća od 1857., u svakom slučaju nije “suštinski klasna analiza”, ona je prije svega analiza ekonomskih određenja oblika pod kojima ljudi djeluju, pa leže i u temelju djelovanja klasa. Ekonomska određenja oblika uspostavljaju određenu logiku djelovanja koju pojedinci moraju slijediti ako ne žele ekonomski propasti. Tu logiku djelovanja pojedincima nameće konkurencija. Istovremeno se u konkurenciji društveni odnosi, koji su u temelju ekonomskih određenja oblika, ne pojavljuju kao društveni odnosi nego kao svojstva predmeta. Građanski su odnosi “fetišizirani”, ljudi, čak i kada pripadaju “vladajućoj klasi”, nalaze se pod “vlašću stvari”.

Tu vladavinu stvari praksa ljudi tek omogućuje, vladavina vrijednosti može postojati samo zato što se ljudi prema proizvodima svoga rada odnose kao prema robama. Utoliko je Reitter u pravu kada naglašava dvostruki karakter kapitalističke ekonomije, da je ujedno odnos stvari i odnos ljudi. No čini se da kritiku političke ekonomije onda reducira na suprotstavljanje društvenog odnosa i predmetnog karaktera koji poprima, dakle na to da protiv “autonomije kapitala” inzistira na tome da je kapital ipak klasni odnos. Točno je da se iza prividne stvari krije društveni odnos i da taj društveni odnos uvijek podrazumijeva i borbu, samo time još nismo puno dobili. Marx je klasičnoj političkoj ekonomiji predbacio da je doduše ušla u trag radu kao sadržaju vrijednosti, ali da nikada nije niti postavila pitanje zašto taj sadržaj poprima taj oblik (MED 21, 81), a o točno tome se radi i ovdje. Da je kapital, kao što naglašava operaizam, klasni odnos koji uključuje klasnu borbu, Marx je znao i puno prije nego što je napisao *Kapital*, a “rikardijanski socijalisti” su to znali dugo prije Marxa. Ni argument koji mi Reitter suprotstavlja kada naglašavam da i vladajući i oni nad kojima se vlada podliježu fetišizmu, naime “da je Marx ... jasno prepoznao razlike u društvenom bitku buržoazije i proletarijata” nije naročito potresna spoznaja: mnogi su je ljudi vjerojatno imali, a da se nikada nisu bavili Marxovom kritikom ekonomije. Ono što je novo u analizi koju Marx isporučuje u *Kapitalu* upravo je ono što nadilazi takve konstatacije. Pomalo polemički formulirano: shvatiti Marxov *Kapital* na operaistički način kao “suštinski klasnu analizu” u konačnici znači vratiti Kapitala na pojmovni stupanj *Komunističkog manifesta*.

Za kapitalizam nije specifična ni eksploatacija ni klasna vladavina (na to skrećem pažnju već u prvom poglavlju svoga *Uvoda*). Ono što kapitalistički

oblik klasne vladavine razlikuje od svih ostalih su predmetno posredovana vladavina i fetišizam. Taj se specifikum upravo promašuje kada Reitter naglašava da i u kapitalizmu postoje personalni, neposredni odnosi dominacije te da se oni “u osnovi samo nadopunjuju dodatnim odnosom dominacije” (fusnota 3). Vladavina stvari upravo *nije* “dopuna” personalnih odnosa dominacije, ona je za kapitalističke odnose specifična, strukturirajuća forma vladavine. Klasna vladavina koja karakterizira kapitalizam upravo više *ne* počiva na personalnoj prisili, nego na prisili stvari.

Kada Reitter na koncu naglašava (oslanjajući se na jednu Marxovu opasku u *Rezultatima neposrednog procesa proizvodnje*) da se buržoazija pod kapitalističkim uvjetima osjeća sasvim ugodno, dok radnici spram tih uvjeta stoje u “buntovničkom odnosu”, to je doduše točno, samo što je taj “buntovnički odnos” u većini slučajeva obilježen upravo vladavinom stvari i fetišizmom. Kada se, primjerice, zahtijevaju “pravedne nadnice”, onda se tu ne radi jednostavno o borbi za bolje uvjete pod vladavinom kapitala. Ta borba onda još i slijedi oblike svijesti koji nastaju iz nadnice kao iracionalnog oblika (tj. iz dojma o nadnicama kao isplati vrijednosti rada, a ne radne snage). A to znači da još i prevladavajuće forme klasne borbe, koja je ponajprije borba za životne uvjete klase unutar kapitalističkih odnosa, podliježe svakidašnjoj percepciji koju oblikuje fetišizam. Ta obilježenost ne znači da se kod fetišizma radi o neprobojnom sklopu zasljepljivanja ili da je svaki pojedinac samo marioneta kapitala. Samo, postojanje takve obilježenosti ne može se ni jednostavno bagatelizirati ukazivanjem na različitost klasnih položaja; klasni položaji samo po sebi još ne jamči ništa. Klasne borbe, koje se ponajprije vode unutar kapitalističkih odnosa, u kriznim se društvenim situacijama (tj. ne samo ekonomskim krizama, nego sveobuhvatnim krizama društvenog sistema, o kojima je gore bila riječ) dakako mogu preokrenuti u borbe protiv kapitalizma. Niti je postojanje fetišizma argument protiv takve mogućnosti, niti klasni položaj onih koji se bore jamči takav preokret. Hoće li se takav preokret dogoditi ili ne, ovisit će o sveukupnosti konkretnih društvenih uvjeta i sukoba u danoj situaciji, koja obuhvaća, na to još jednom treba podsjetiti, daleko više od klasnih odnosa i klasnih borbi.

**Tranzicija:
slučaj Slovenije**

Raspad Jugoslavije i uspostava samostalnih država presudno su obilježeni promjenama u ekonomskoj strukturi. Iako su tendencije uočljive i u posljednjim desetljećima postojanja Jugoslavije, novouspostavljene države (pogotovo Slovenija i Hrvatska) svoju su nezavisnost ideološki u priličnoj mjeri i temeljile na napuštanju socijalističkog modela razvoja i uvođenju ekstenzivnijih tržišnih reformi u tranziciji prema kapitalističkim društvima. Jedan od najvidljivijih aspekata tog procesa, klasna rekonfiguracija društva, ostao je i prilično akademski zanemaren, kao i politički nereprezentiran. Što i ne čudi, ako se društvena transformacija htjela izvesti bez političkih kočnica.

No, da bismo stekli iole relevantniju predodžbu društvenih promjena u protekla tri desetljeća neophodno je da im pristupimo iz klasnog rakursa. Pritom se ne radi o metodološkoj potrebi za razvijanjem intelektualnog pluralizma i inzistiranju na akademskoj pristojnosti odstranjivanja diskriminacijskih praksi, već o nezaobilaznoj etapi u pokušaju političkog opoziva putanje koja je naša društva dovela u trenutno stanje. Bilo kakav ozbiljniji lijevi angažman u politici nezamisliv je bez postojanja klasne analize društva u koje se želi intervenirati. Neophodno je razumijeti kompoziciju suvremene radničke klase kao i dinamiku frakcijskih borbi unutar vladajuće klase. Kao što je presudno i poznavati političke preference u klasnom ključu (klasnu strukturu biračkih tijela pojedinih stranaka), tako je i nužno baratati znanjem o makroekonomskim okvirima koji u priličnoj mjeri određuju ritam i dosege klasne borbe.

Studija Branka Bembiča „Odnosi snaga u slovenskoj tranziciji i organizacije radničke klase“ čiji prijevod ovdje donosimo, predstavlja jedan od pionirskih napora u tom smjeru. Bembič, doktorant na Ljubljanskom univerzitetu, član Inicijative za demokratski socijalizam i autor knjige *Kapitalizam v prehodih: Politička i ekonomska zgodovina Zahoda po Drugoj svetovni vojni* u kojoj opisao faze razvoja kapitalizma na Zapadu nakon 2. svjetskog rata, u ovoj je studiji uspio predočiti tranzicijski razvoj slovenske ekonomije iz perspektive klasne borbe. Nekoliko je aspekata kojima se Bembičev pristup prilično razlikuje od sličnih inferirornih pokušaja tumačenja tranzicijskih procesa koji su ionako klasu uzimali kao retorički oslonac, a ne kao analitičku kategoriju. Vidljiv je potpuni izostanak „etnografske“ perspektive

koja često u sudbini radničke klase vidi isključivo „lopovske instinkte“ tajkuna i time cijelu priču svodi na njenu viktimizaciju. Nadalje, nema ni trunke patronizirajućeg tretmana kojim se radničkoj klasi spočitava manjak klasne svijesti kao da se radi o učenju tablice množenja. Osim toga, na drugoj strani barikade, vrlo su precizno pojašnjeni i različiti frakcijski interesi unutar vladajuće klase. A kao možda najveći doprinos Bembičeve studije, a i inspiraciju za analitičare i teoretičare u ostalim bivšim jugoslavenskim republikama, možemo istaknuti integriranje klasnih interesa u naoko odvojene sfere monetarne i fiskalne politike.

Na samom kraju studije, ponukan novom političkom dinamikom u Sloveniji i oslonjen na rezultate klasne analize do kojih je došao, Bembič skicira prijedloge za djelovanje lijevih političkih aktera u nastojanju političkog povezivanja radničke klase. Taj interesantan prijedlog još treba doživjeti političku i povijesnu verifikaciju. No, ono što nam Bembičeva studija snažno poručuje - i zbog čega i posvećujemo nekoliko brojeva *3k* klasnoj analizi -, neosporna je politička lekcija iz proteklih desetljeća: bez nje bilo kakav tip političkog iskoraka ljevice ostaje strukturno nedostatan.

Marko Kostanić

Odnosi snaga u slovenskoj tranziciji i organizacije radničke klase

Branko Bembič

Članak obrađuje proces tranzicije iz samoupravnog socijalizma u kapitalizam u Sloveniji kroz prizmu klasnih odnosa. U prvom dijelu teksta predstaviti ćemo specifičnosti slovenske tranzicije na polju privatizacije, makroekonomske politike i socijalne države kao rezultat odnosa snaga uspostavljenog u prvoj polovici devedesetih godina. U nastavku teksta obrađujemo postupne promjene u tranzicijskom odnosu snaga prije krize i potreze u razdoblju europske dužničke krize koja je Sloveniju snažno pogodila. Tekst zaključuje analiza položaja radničke klase, tj. njezinih organizacija unutar današnjeg odnosa snaga.

Specifičnost slovenske tranzicije u svjetlu odnosa snaga

Pri spomenu slovenske tranzicije iz samoupravnog socijalizma u kapitalizam obično pomislimo na tzv. gradualizam, to jest, na postupnost uvođenja kapitalističkih odnosa u društvo, kao suprotnost takozvanoj šok terapiji. No glavna karakteristika slovenske tranzicije nije svodiva tek na tempo uvođenja kapitalističkih institucija, budući da izbor tempa, kao prvo, nije bio politički neutralan, a kao drugo, taj izbor utjecao je i na sam rezultat tranzicije.

Tip kapitalizma koji se formirao u Sloveniji obično se opisuje kao “koordinirano tržišno gospodarstvo”, ukoliko upotrijebimo terminologiju škole Varieties of Capitalism (cf. Feldman, 2007; Buchen, 2007), odnosno “neokorporativni tip kapitalizma” (cf. Bohle, 2009; Bohle & Greskovits, 2007; Crowley & Stanojević, 2011), pri čemu se prvenstveno naglašava spora privatizacija uz snažnu ulogu unutarnjih vlasnika, nezanemarivu vlasničku prisutnost države i nisku razinu izravnih stranih investicija; socijalni dijalog uz relativno visoku stopu sindikaliziranosti i članstva u organizacijama poslodavaca; visok stupanj pokrivenosti kolektivnim ugovorima, relativno centralizirano kolektivno pregovaranje i suodlučivanje u poduzećima; poprilično razvijenu socijalnu državu te - ne najmanje bitno - specifičnu makroekonomsku politiku, prvenstveno upotrebu politike deviznog tečaja. U nastavku ovoga dijela

članka predstaviti ćemo političke i ekonomske borbe te njihove glavne učinke u područjima koja možda ponajbolje ukazuju na specifičnosti slovenske tranzicije - model privatizacije koji je favorizirao domaće vlasnike, razvoj socijalne države i makroekonomsku politiku - analizirati kao prostor “kondenzacije odnos snaga” (Poulantzas, 1978: 98).

U početku tranzicije i pri odcijepeljivanju od Jugoslavije, Slovenija se suočavala s dvama gorućim pitanjima u pogledu makroekonomske stabilizacije ekonomije. Prvo, razdoblje neposredno nakon odcijepljenja je s ekonomske strane snažno obilježeno gubitkom jugoslovenskog tržišta. Vrijednost prodaje na tom je tržištu pala sa 6.7 na 1.5 milijarde američkih dolara, što je bio glavni uzrok pada ekonomske aktivnosti u visini od petine BDP-a u razdoblju između 1988. i 1993. Godine. Poduzeća koja su do tada mogla računati na jugoslavensko tržište, hitno su se morala preusmjeriti na druga, prvenstveno izvozna tržišta (cf. Damijan, 2004: 336-337). Devizne rezerve su bile dovoljne za pokriće tek četiri dana uvoznih potreba, dok je ekonomija zbog političke nesigurnosti ostalo gotovo u potpunosti odsječena od stranih kreditnih linija. Na pomoć MMF-a Slovenija nije mogla računati jer još nije bila članica te organizacije. Stoga je hitno bilo potrebno povećati devizne rezerve i uspostaviti eksternu likvidnost (cf. Bole, 1997: 234; Kračun, 2005: 150; 2006: 68). Što se tiče režima deviznog tečaja, u samom početku država praktički nije imala alternativu nego uspostaviti režim (gotovo) čistog kliznog deviznog tečaja (*free float*).

Drugi problem, koji je zahtijevao jednako hitno rješenje, bila je visoka inflacija od čak 22% na mjesečnoj razini. Banka Slovenije je tako u uvjetima visoke likvidnosti bankarskog sustava - sukladno doktrini egzogeno definirane ponude novca - značajno smanjila (nominalnu) količinu primarnog novca, pri čemu je pomoću tablice za konverziju kamatnih stopa pri zamjeni dinara tolarom ublažila učinke koje je na ekonomiju mogao ostaviti rast realnih kamatnih stopa u svrhu snižavanja inflacije (cf. Ribnikar & Košak, 2004: 161–162; Bole, 1997: 239–241). Obuzdavanje inflacije pokazalo se relativno uspješno, budući da su godišnje stope do kraja 1995. godine pale na jednoznamenaste cifre, nakon čega inflacija više nije bila na vrhu liste prioriteta ekonomske politike.

U razdoblju neposredno nakon osamostaljenja, od uvođenja vlastite valute u oktobru 1991. pa do februara 1992., vlasti su uspješno prepolovile inflaciju (na mjesečnu stopu od 11%). Zbog duboke recesije i nedostatka deviza za uvoznu robu te povoljne početne vrijednosti tečaja koji je omogućio nagli rast izvoza, u tom se razdoblju ubrzano povećavao suficit platne bilance, a s njim i devizne rezerve (Bole, 1997: 2242-243). No ako su vlada, koju je tada vodio Lojze Peterle, i centralna banka, bile uspješne u prvim koracima prema makroekonomskoj stabilizaciji, situacija na domaćoj političkoj sceni bila je sve samo ne stabilna.

Kao prvo, bilo je potrebno riješiti pitanje pretvorbe društvenog vlasništva u privatno koje funkcionira kao kapital. Što se tiče vlasnika kapitala, u zadnjoj instanci su na raspolaganju bile dvije opcije. Poduzeća su mogli prodati onima koji bi za njih ponudili najviše, što bi uz odsutnost domaćeg kapitala vjerojatno značilo rasprodaju stranom kapitalu, ili su mogli probati naći domaćeg vlasnika, što - zanemarimo li opciju države kao vlasnice - zahtijeva stvaranje domaće buržoazije.

U raspravama o privatizaciji formirala su se dva suprotstavljena pristupa. Prvi, kojeg su predlagali Korže, Mencinger i Simoneti, predviđao je decentraliziranu, postupnu i otkupnu privatizaciju, pri čemu bi odluke o načinu privatizacije donosili menadžeri i radnici poduzeća, koji bi tako postali barem privremeni vlasnici. Peterle, Sachs i Umek predlagali su drugi pristup prema kojem bi privatizacija bila centralizirana i masovna, a provodila bi se kroz investicijske fondove osnovane posebno za tu svrhu. Njihova bi uloga bila nadziranje i restrukturiranje poduzeća, dok bi posredno privatizacijom upravljala vlada, u tom trenutku vlada desnog centra (cf. Mencinger, 2006: 67–68; Simoneti, Rojec & Gregorič, 2004: 229–230). Drugu su varijantu podupirali prvenstveno strani konzultanti, njihovi domaći istomišljenici zaposleni pri međunarodnim financijskim institucijama te oni koji su željeli što prije prekinuti svaku vezu sa samoupravnom prošlošću. Sa druge strane, sindikati su, kao više-manje jedina organizacija radničkih masa, zahtjev za radničkim vlasništvom postavili još 1990. godine, na 1. kongresu Saveza slobodnih sindikata Slovenije (Zveza svobodnih sindikatov Slovenije). U narednim su se godinama u više navrata za ostvarenje tog zahtjeva pokušali izboriti prosvjedima i drugim akcijama (cf. Vrhovec, 2002: 6–11; 2010: 7, 18–19).

Krajem 1991. godine otvorena je i nova fronta. Kako bi spriječili rast nadnica i plaća predviđen kolektivnim ugovorima za 1992. godinu, vlada je pripremila zakon o zamrzavanju plaća. Zakon koji je plaće zamrznuo do marta 1992. godine, donesen je unatoč protivljenju sindikata koji su za vladine namjere saznali iz medija. Kap koje je prelila čašu bila je namjera vlade da produži zamrzavanje plaća i nakon tog datuma – sindikati su za 18. mart 1992. godine najavili generalni štrajk upozorenja. Štrajk, koji je predstavljao kulminaciju štrajkačkog vala osamdesetih i devedesetih godina (Stanojević, 2001), u potpunosti je uspio. Rad je bio zaustavljen na dva sata u većini sektora, a radni kolektivi su u ta dva sata organizirali sindikalne sastanke i prosvjedne skupove. Stala je i nastava u školama te rad nekih zdravstvenih ustanova. U znak podrške zahtjevima štrajka s radom je prekinulo čak i 350 zaposlenika građevinarske kooperative Pionir Krško na gradilištu u Rusiji. Na najvažnijim prometnim žilama u zemlji postavljene su blokade, a toga jutra s aerodroma Brnik nije poletio niti jedan

avion Adrie Airways. Prekinuta je bila i opskrba strujom, itd. Prema podacima sindikata štrajkalo je između 60 i 70 posto svih zaposlenih u državi (cf. Vrhovec, 2002: 15–36). Val štrajkova nastavio se i nakon štrajka upozorenja – Slovenija je devedesetih, barem što se štrajkova tiče, vjerojatno bila najužarenije tlo Istočne Europe (cf. Crowley & Stanojević, 2011: 277–278).

Neposredne posljedice štrajka bile su povlačenje zakona o zamrzavanju plaća i pad vlade desnog centra premijera Lojzeta Peterleja. Dugoročnije gledano, ova izvanredna mobilizacija radničkih masa bila je ključna i pri formiranju radnog zakonodavstva, koje je favoriziralo unutarnje vlasništvo (idem: 279–280). Preciznije, Zakon o vlasničkom preoblikovanju poduzeća iz 1992. godine predstavljao je svojevrsan kompromis među dvama prijedlozima: besplatnu podjelu kupona iz drugog prijedloga kombinirao je sa decentraliziranim i postepenim pristupom koji je omogućavao različite metode privatizacije. Odlučivanje o metodama prepušteno je radnicima i menadžerima koji su imali pravo na unutarnju raspodjelu i otkup kupona, pri čemu su ostvarivali pristojne popuste, postajući tako većinski vlasnici prije svega malih i srednjih poduzeća. U većim profitnim poduzećima unutarnje se vlasništvo dopunjavalo javnom ponudom dionica (*public auctions*). Veliki dio nekadašnjeg društvenog vlasništva bio je namijenjen i državi, odnosno paradržavnim fondovima. (cf. Mencinger, cf. Mencinger, 2006: 61–72; Simoneti, Rojec & Gregorič, 2004: 230–232).

Radništvo je, dakle, aktivno suoblikovalo proces privatizacije, no najveću je korist od procesa mogla očekivati druga društvena skupina – menadžeri poduzeća koji su još u Jugoslaviji jačali svakim novim valom tržišno usmjerenih reformi samoupravnog ekonomskog sistema. Menadžeri su, uz ekonomiste i niže partijske kadrove, barem u Sloveniji, bili najvažniji nosilac tendencija ka većoj autonomiji i manjem poreznom opterećenju republičke ekonomije koju je federacija navodno zapostavljala i iskorištavala u svrhu bržeg razvoja drugih republika. (cf. Prinčič, 1999: 29 i 56). Ideološki konsolidirani kao zagovornici nacionalnog interesa, sada pojmljenog prvenstveno kao prednost domaćeg vlasništva nad stranim, društvena skupina menadžera mogla je opravdano gajiti određene nade, no vjerojatno je sama ipak bila preslabla da bi preuzela nekadašnju društvenu imovinu.¹

1) Štiblar, jedan od gorljivijih i utjecajnijih zagovornika nacionalnog interesa, postepenost privatizacije, odnosno polaganu rasprodaju državnog bogatstva, objašnjava željom da se osigura “vrijeme za prethodnu akumulaciju dovoljnih domaćih uštedevina kako bi neka javna poduzeća mogli kupiti domaći”. “Kako li smo samo pogriješili!” nastavlja Štiblar, “što smo vjerovali u poštnu privatizaciju s ulaganjima iz ranije stečenih uštedevina” (Štiblar, 2013: 25, 27). Što se tiče “poštene privatizacije s ulaganjima iz ranije stečenih uštedevina”, valja napomenuti kako bi vjerojatno bilo teško naći bolju ilustraciju mita o idiličnoj primarnoj akumulaciji.

Privatizacijsko zakonodavstvo i sama provedba privatizacije jasno su odražavale odnose snaga i tranzicijski politički savez između nacionalne buržoazije u nastajanju, s jedne strane, i radničke klase organizirane oko sindikata, s druge strane. Nacionalnoj buržoaziji je izabrani pristup odgovarao jer je menadžerima omogućavao zadržavanje kontrole nad poduzećima i kroz proces privatizacije, dok im je državno vlasništvo ulijevalo opravdanu nadu da će s vremenom doći u posjed i većih poduzeća. Radništvo se, s druge strane, moglo nadati kako će barem još određeno vrijeme zadržati nešto utjecaja u poduzećima.

Postignuća radničke mobilizacije u početku tranzicije ne iscrpljuju se samo u neposrednim ustupcima poput privatizacijskog zakonodavstva putem kojeg su radnice i radnici postali suvlasnici poduzeća: val štrajkova ranih godina tranzicije jasno je pokazao da je organizirani rad faktor s kojim će se ubuduće morati računati. Formalno priznanje te činjenice označilo je osnivanje Ekonomsko socijalnog savjeta (ESS, Ekonomsko socialni svet), čime si je organizirani rad izborio položaj legitimnog i odgovornog socijalnog partnera. Iz te pozicije je mogao, kao kompenzaciju za ograničen rast plaća koji je vlada neuspješno pokušala postići zakonom, izboriti cijeli niz koncesija na drugim područjima te time ostvariti ključni utjecaj pri izgradnji socijalne države. Tako je već 1993. godine donesen zakon o sudjelovanju radnika u upravljanju te omogućeno rano umirovljenje koje je ublažilo pritisak tranzicijskih procesa na proletarijat. U okviru ESS-a uspostavljen je institut minimalne plaće, sindikati su dobili mogućnost suoblikovanja socijalne politike i politike zapošljavanja, reforme mirovinskog sustava, poreznog i radnog zakonodavstva, itd. (cf. Crowley & Stanojević, 2011: 280–281; Stanojević & Krašovec, 2010: 236–248)

Napokon, rast plaća i socijalnih transfera imali je još dvije posljedice. Prvo, suprotno očekivanjima vladinih ekonomista, nije prouzročeni ekonomski slom, već je snaženjem domaće potražnje zaustavljen pad ekonomske aktivnosti te je čak i pokrenut rast. Drugo, što je možda i važnije, potakla je rast cijena u sektoru međunarodno „neutrživih“ dobara, tzv. *non-tradable* sektoru.² (Bole, 1997: 245–246; Kračun, 2006: 70). Time dolazimo do trećeg područja na kojem se jasno odražavaju, kroz kristalizaciju odnosa snaga u politici države, implikacije radničkih borbi i interesa nacionalne buržoazije u nastajanju. Radi se o području makroekonomske politike.

Za razliku od većine ostalih istočnoeuropskih država i protivno savjetima iz inozemstva, Slovenija nije uvela režim fiksnog deviznog tečaja, već je Banka Slovenije ubrzo nakon osamostaljenja počela provoditi politiku uravnoteženog

2) Taj izraz upotrebljavamo za one grane koje nisu izložene međunarodnoj konkurenciji.

klizećeg tečaja s ciljem očuvanja realnog deviznog tečaja. Na takvoj je politici ustrajala sve do 2004. godine, odnosno ulaska u ERM II (tj. čekaonicu prije prihvaćanja eura, do ispunjavanja određenih uvjeta). Kritičari su tvrdili kako takva politika samo povećava domaću inflaciju, dok je aprecijacija realnog tečaja bila, prema njihovom mišljenju, posljedica smanjivanja zaostatka u produktivnosti za razvijenim kapitalističkim državama te kao takva faktor stabilizacije. Svoje su tvrdnje obrazlagali Balassa-Samuelsonovim modelom (cf. Coricelli, Jazbec & Masten, 2004), prema kojem nadnice u sektoru međunarodno „utrživih“ dobara, tzv. *tradable* sektoru (prema marginalističkoj teoriji) prate rast produktivnosti rada; paralelno s njihovim rastom - zbog izjednačavanja na tržištu radne snage - rastu i nadnice u *nontradable* sektoru gdje je rast produktivnosti sporiji, pa se u tom sektoru rast nadnica prenosi u više cijene, zbog čega raste i opća razina cijena (za Balassa-Samuelsonov model cf. npr. Asea & Corden, 1994). Fiksiranje tečaja odrazilo bi se u padanju uvoznih cijena i tolarских cijena domaćih izvoznika, što bi trebalo zauzdati rast nadnica u *tradable* sektoru, a s njim i rast nadnica i cijena u *nontradable* sektoru i posljedičnu inflaciju.

Odgovor kojim su se zagovornici politike kontrolirane deprecijacije domaće valute branili od kritika razotkriva klasna savezništva na kojima je ta politika počivala. Iako su prihvaćali argumentaciju da bi fiksni tečaj uz prisutnost Balassa-Samuelsonovog učinka uistinu bio najprimjerenije rješenje, s druge su strane tvrdili da je u Sloveniji na djelu upravo suprotan proces: poduzeća u *nontradable* sektoru zbog slabije konkurencije (u odnosu na *tradable* sektor, izložen stranoj konkurenciji) lakše popuštaju zahtjevima snažnih sindikata, budući da veće plaće mogu pokrivati višim cijenama, a plaće u *tradable* sektoru su ih pratile, što je potkopavalo konkurentnost izvoznog sektora koji na to odgovara otpuštanjem radnika (cf. Bole, 2002A; 2002B). Pored toga, dokazivali su kako je rezonanznost na šokove koji izviru iz deviznog tečaja u *nontradable* sektoru znatno manja nego u izvoznom sektoru, tako da bi fiksiranje tečaja uništilo izvozni sektor, a ne bi zaustavilo inflaciju, budući da izvire iz *nontradable* sektora (cf. Bole, 2003).

Tečajna politika bila je, dakle, u velikoj mjeri rezultat pritiska radničke klase i odgovarala je postojećim odnosima snaga. Rastuće nadnice i plaće u izvoznom sektoru te rastuće cijene u *nontradable* sektoru – u onoj mjeri u kojoj su predstavljale ulazne troškove u *tradable* sektoru – ozbiljno su ugrožavale konkurentnost slovenskog izvoza. Pokušaj stabilizacije pomoću fiksnog tečaja

3) Sindikati su u više navrata izražavali zahtjeve za zaštitom izvoznih poduzeća te ih adresirali, između ostalih, kako na vladu tako i na Banku Slovenije. Tako je, recimo, u junu 1995. SSSS na tu temu organizirao izvanrednu konferenciju i pripremio demonstracije. (cf. Vrhovec, 2010: 37).

zahtijevao bi otvoren sukob s organiziranim radom.³ A ako bi i bilo moguće slomiti sindikate povećanjem rezervne armije nezaposlenih kao posljedicom fiksacije tečaja, razorne posljedice bi pretrpio i izvozni sektor, najvitalniji dio ekonomije i okosnica nacionalne buržoazije u nastajanju. Slovenska centralna banka je, kao što je pronicljivo napomenuo Béla Greskovits (2009: 212–214, 220), u tranzicijskom je razdoblju igrala ulogu socijalnog partnera.

Mobilizacija organiziranog rada, u trenutku kada je nacionalna buržoazija u nastajanju očajnički trebala saveznike, nije utjecala samo na ekonomsku politiku, već i na institucionalnu sliku slovenske ekonomije. Dok je većina ostalih istočnoeuropskih država prije ili kasnije krenula putem razvoja pod kontrolom stranog kapitala, tranzicijski uspjesi organiziranog rada u Sloveniji to su spriječili: prvo, način privatizacije je implicitno favorizirao domaće vlasništvo nad stranim; drugo, snaga organiziranog rada se, između ostalog, ogledala i u relativno visokim nadnicama i plaćama, zbog čega Slovenija nije bila posebno privlačna u očima stranih investitora; i treće, mjere kojima je centralna banka nakon prilagodbe deviznog tečaja ograničavala ulazak spekulativnog kapitala, istovremeno su kočile i ulazak stranih investicija.

Ipak valja priznati kako koncesije koje je izborio organizirani rad nisu u suštini mijenjale položaj radničke klase. Vlasnička struktura, koja je prevladavala nakon prvog privatizacijskog vala i zbog koje su radnici kao unutarnji vlasnici imali relativno bitan položaj, cijelo je vrijeme mišljena kao prijelazno rješenje, a optimalna vlasnička struktura trebala se uspostaviti nakon drugog vala privatizacije (Zajc, 2007: 263–265). Drugi val privatizacije je zapravo donio konsolidaciju vlasništva - između 1999. i 2004. godine povećao se prosječni udio većinskog vlasnika, a prosječni broj dioničara smanjio se za trećinu (Gregorič, 2005). Udio unutarnjih vlasnika je pao, no unutar te skupine vlasnika smanjuje se tek udio radnika, dok udio menadžera raste (Domadenik in Prašnikar, 2004: 252). S konsolidacijom vlasništva zahtjevi vlasnika u vezi stopa prinosa na vlasnički kapital postaju sve odlučniji (Lahovnik, 2008: 69). Radnice i radnici su očito prodavali dionice kako bi privremeno povećali potrošnju - ti jednokratni priljevi sredstava u domaćinstva bili su razmjerno niska cijena za prava koja su uživali u sistemu samoupravnog socijalizma. Val vlasničke konsolidacije, u kojem se konsolidirala prvenstveno nacionalna buržoazija, dosegao je vrhunac sa zloglasnim menadžerskim otkupima koji ne bi bili mogući da država nije prodavala svoje udjele, a koji su predstavljali najbolji od mogućih svjetova: neoliberali su se mogli radovati povlačenju države iz vlasništva poduzeća, dok su zagovornici nacionalnog interesa u njima vjerojatno vidjeli jačanje nacionalne buržoazije.

Slično vrijedi i za tečajnu politiku, koja je sa gledišta kapitalističke nacionalne ekonomije zasigurno bila uspješna, što se pokazivalo u manje-više uravnoteženom tekućem računu platne bilance. No s gledišta radničke klase, ta je politika nudila tek djelomično olakšanje konkurentskih pritisaka, budući da su poduzeća već u vremenu približavanja EU, uz redovne i sigurne plaće, konkurentnost održavala isključivo povećanjem intenziteta rada. Ulaskom u EU i ERM II, kada tečajna politika više nije bila moguća, taj se pritisak samo pojačao (cf. Stanojević, 2004: 111–129; 2010: 127–128, 136–137).

Ulazak u EU i kriza

Slovenska kompradorska buržoazija, ako tako možemo nazvati onu frakciju domaće inteligencije koja je zajedno sa stranim konzultantima zagovarala neoliberalnu šok terapiju i oštar raskid sa socijalističkim naslijeđem samoupravljanja, bila je devedesetih godina više-manje marginalizirana. No oko prijelaza u novo tisućljeće, zajedno s konsolidacijom kapitalističkog načina proizvodnje, kapital postaje sve autonomniji centar moći (cf. Drenovec, 2006: 19). Nekako u to vrijeme na scenu stupa nova generacija liberalnih ekonomista. Zabrinjavao ih je (navodni) pad konkurentnosti slovenske ekonomije i zahtijevali su radikalni raskid s gradualnim modelom te odlučan pomak u smjeru liberalnog ekonomskog modela koji bi trebao raskrstiti sa “drugarskim” odnosima u ekonomiji i politici. Uzrok problema vidjeli su u preblogoj tranziciji koja je smanjila socijalne troškove, ali i zadržala “stare interesne mreže”. U tranzicijskom periodu se prema njihovom mišljenju bavilo borbama za distribuciju prihoda umjesto rastom produktivnosti što je utjecalo na slabljenje konkurentnosti ekonomije. (cf. Rojec, Šušteršič, Vasle, Bednaš & Jurančič, 2004: 460).

Pri spominjanju izraza kao što su “interesne skupine” ili “interesne mreže” kojima se služe liberalni ekonomisti, čovjek bi lako pomislio na snažne lobije kapitala. No sam izraz nas ne smije zavesti budući da liberalni ekonomisti u njih ubrajaju - pored zloglasnih “crvenih direktora” - prvenstveno poduzeća koja bi bez državne intervencije propala ili barem bila prinuđena na restrukturiranje (odnosno otpuštanje), zatim zaposlene u takvim poduzećima i javnom sektoru, nezaposlene i sindikate. Interesne skupine i mreže su, dakle, eufemizam za radnike, koji su u tranziciji ili ostali bez posla, pa im je država omogućila prijevremeno umirovljenje, ili bi ostali bez posla kada ne bi bilo posredovanja države putem subvencija i zaštite od strane konkurencije. Radi se i o eufemizmu za nezaposlene, koje “prevelikodušan” socijalni sistem destimulira za rad, kao i eufemizmu za sindikate koji predstavljaju radnike (cf. Šušteršič, 2009: 54–55). Kada dakle liberalni ekonomisti bjesne na interesne skupine koje se

umjesto doprinosa rastu produktivnosti radije bore za rente do kojih dolaze uz pomoć političkih elita, na umu imaju prvenstveno proletarijat koji zahtijeva intervenciju države bez koje bi prema logici kapitalističkog tržišta bio prepušten nezaposlenosti i/ili brutalnoj eksploataciji.

Slovenska kompradorska buržoazija bila je itekako svjesna da sama neće moći provesti svoj program u borbi s ostalim društvenim snagama. Na koncu, to je 2005. godine pokazala i velika mobilizacija radništva protiv neoliberalnih reformi tadašnje vlade desnog centra pri kojoj je ključnu ulogu opet odigrao organizirani rad. Sve je svoje nade stoga polagala u tzv. egzogeni šok koji bi protresao postojeću ravnotežu snaga i pomjerio je u korist liberalnog ekonomskog modela. Taj šok, koji je trebao odlučno utjecati na konačni raskid s gradualizmom u Sloveniji, a kojeg je, zbog potrebe za ispunjavanjem kriterija povezanih s ulaskom, trebalo donijeti pristupanje EU (cf. Rojec et al., 2004: 462, 479), pokazalo se ubrzo, uistinu je i doveo do određenih promjena. No, one su prema mišljenju liberalnih ekonomista i dalje bile isuviše postepene (Šušteršič, Rojec, Bednaš & Vasle, 2008: 33–44).

Tokom krize - koja je započela 2008. godine, a nastavila se kroz europsku dužničku krizu - stvari su se počele mijenjati. Nakon ulaska u ERM II, 2004. godine, kamatne stope su počele padati do razine koja je prevladavala u eurozoni. U razdoblju između 2004. i 2008. godine ekonomija je bilježila izniman rast kojeg su sa strane potražnje nosili izvoz i domaće investicije, pri čemu su se posebno isticale državne investicije u ceste i druge investicije u nekretnine, financirane bankovnim kreditima s niskim kamatnim stopama. Vlada je dolijevala ulje na vatru smanjivanjem poreza (otkud potiče veći dio današnjeg deficita kojeg vlada sada krpaju na leđima radničke klase) i prijevremenom otplatom domaćeg duga putem izdavanja novih obveznica u eurima. Padanje kamatnih stopa je istovremeno pokrenulo okretanje od depozita ka instrumentima tržišta kapitala, što uzrokuje rast portfeljskih investicija u inozemstvu. Povećale su se i direktne investicije u inozemstvo. Ti tokovi finacirali su se kreditima koje su banke uzimale na stranim tržištima. Procvat tržišta kapitala i nekretnina istovremeno je povećao i potencijal za kolaterale bankovnih kredita. Banke su u predkriznom razdoblju uz rast ovisnosti o inozemnim kreditima postajale sve izloženije rizicima vezanim uz refinanciranje dugova na međunarodnim kreditnim tržištima, a poduzeća su bivala sve izloženija rizicima vezanim uz refinanciranje kreditâ pri bankama(cf. Bole, 2008; Trobec, 2012: 31–33). Točnije rečeno, ukoliko zaduživanje slovenskih poduzeća u predkriznom razdoblju podijelimo na “investicije u temeljnu djelatnost” s jedne i financijske investicije s druge strane, utvrdit ćemo kako su investicije u temeljnu djelatnost bile prilično

ravnomjerno raspoređene među poduzećima, dok su finacijske investicije bile ograničene na jedan manji dio tvrtki (cf. Bole, Prašnikar & Trobec, 2012: 31–42). Ako istovremeno promotrimo zaduživanje slovenskih poduzeća kod banaka u razdoblju od 2004. do 2008. godine prema kriteriju namjene dobijamo sljedeću sliku: otprilike 60 % svog novog zaduživanja odlazilo je na financiranje investicija u temeljnu djelatnost, dok je preostalih 40 % ravnomjerno raspoređeno na tri namjene: financiranje kupovine vlasničkih udjela u domaćim poduzećima kad je u Sloveniji nakon 2005. došlo do neslavnog “povlačenja države iz ekonomiju”; kupovinu vlasničkih udjela u inozemnim tvrtkama, pogotovo na Jugoistoku Europe; kupovinu nekretnina (cf. Prašnikar, Domadenik & Koman, 2015: 31).

Kriza je za slovenske banke značila zatvaranje inozemnih financijskih tržišta pa dolazi do materijalizacije oba spomenuta rizika - pristup slovenskih banaka inozemnim financijskim tržištima znatno je otežan, a time i financiranje na domaćem kreditnom tržištu. Vlada je garancijskom shemom bankama, doduše, omogućila pristup stranim tržištima, dok je istovremeno pritisak na njih smanjivala i ECB svojim intervencijama. No na domaćem kreditnom tržištu kontrakcija još ne prestaje. Budući da je u krizi drastično pala kako izvozna, tako i domaća potražnja, banke su sve teže ocjenjivale kreditnu sposobnost tvrtki, pa su pooštrile zahtjeve za kreditnim osiguranjima te počele čak ograničavati kredite, dok se istovremeno - zbog puknuća nekretninskog i burzovnog balona - drastično smanjila vrijednost potencijalnih kolaterala za kredite. Država je probleme poduzeća 2009. godine rješavala shemom kolaterala za kreditiranje poduzeća, čime je privremeno spriječila pad kreditiranja. No situacija se dodatno pogoršala kada je Banka Slovenije sredinom 2010. godine drastično pooštrila kriterije adekvatnosti kapitala za banke koje su na to odgovorile smanjenjem kreditiranja ekonomije, a povrh toga su, zbog spore dokapitalizacije, investicije preusmjerile u državne vrijednosne papire koji zahtijevaju manje kapitala. Što se tiče kredita za preuzimanje domaćih poduzeća (tzv. tajkunski krediti), uvedenih u predkriznom razdoblju, tzv. Lahovnikov zakon je državnim bankama zabranio njihovo refinanciranje. Rezanje kredita je znatno oslabilo poslovanje poduzeća te broj stečajnih postupaka vrtoglavo raste (idem: 31–33; Bole, 2012: 15–18).

Slovenska poduzeća su slabo kapitalizirana i njihovi vlasnici su često tek nominalni vlasnici bez kapitala, tj. novonastala nacionalna buržoazija, koja je do bogatstva došla zaduživanjem kod banaka, stoga je teret propadanja poduzeća u velikoj mjeri spao na banke koje su gomilale gubitke u obliku loših potraživanja. S obzirom na to da za banke jamči država, breme spašavanja banaka spalo je na nju. (Senjur, 2012). Država se morala suočiti s problemima naglog rasta javnog duga zbog pada poreznih prihoda i porasta troškova u krizi, kao i prikrivene

potpore bankama u vidu državnih depozita, manje rekapitalizacije banaka, itd.⁴ Prve mjere za postupnu fiskalnu konsolidaciju (ograničavanje rasta plaća u javnom sektoru, socijalnih transfera i penzija) usvojila je već 2010. godine ondašnja vlada lijevog centra, istovremeno pokušavajući provesti strukturne reforme na tržištu rada i u mirovinskom sustavu. No ako su mjere fiskalne konsolidacije manje-više dogovorene sa socijalnim partnerima, s reformama nije bilo tako - odbijene se valom referendumima i vlada je pala na jesen 2011. Te jeseni zaoštrila se europska dužnička kriza, kamatne stope na slovenski javni dug su porasle, a do januara 2012. sve tri vodeće bonitetne agencije smanjile su rejting državi (cf. UMAR, 2012: 25–26).

U takvim je uvjetima vlast preuzela koalicija u kojoj je ulogu jezičca na vagi igrala relativno mala stranka s neoliberalnim programom. Slovenska kompradorska buržoazija je napokon dočekala svojih pet minuta i priliku da iskoristi činjenicu da se država zadužuje u valuti nad kojom nema kontrolu te je stoga znatno izloženija zahtjevima međunarodnih financijskih tržišta. A međunarodna financijska tržišta, kao i Europska komisija, zahtijevali su oštrije mjere štednje uz rezanje socijalne države i plaća u javnom sektoru, hitno rješavanje problema u bankarskom sustavu, ubrzanu privatizaciju, provedbu neoliberalnih strukturnih reformi, a prvenstveno manje demokracije, to jest, mjere koje je kompradorska buržoazija oduvijek zahtijevala. Napokon, likvidnost javnih financija postala je uistinu gorući problem, a prijetnja dolaska Trojke sve učinkovitija, što je značilo da je političkom programu kompradorske buržoazije, sve i kada ga sama ne bi uspjela provesti, pobjeda praktički bila osigurana.

Nova vlada nije gubila vrijeme. Izglasala je strukturne reforme na kojima je prijašnja vlada polomila zube, kao i stroge mjere štednje u svrhu fiskalne konsolidacije koje su posebno pogodile zaposlene u javnom sektoru i socijalnu državu, čime je zadala snažan udarac domaćoj potrošnji i ekonomiju gurnula u novi recesijski ponor. Sindikati javnog sektora su - iako nevoljko, i u zamjenu za određene ustupke pri rezanju socijalne države - nakon iscrpljujućih pregovora s vladom o Zakonu o uravnotežavanju javnih financija morali pristati na rezanje plaća u javnom sektoru. Spomenutim zakonom su, između ostalog, smanjena davanja za nezaposlenost, penzije, dječji doplatak, itd. Pritom vlada uopće nije skrivala kako ne cilja tek na uvođenje (nepromišljenih) mjera za konsolidaciju javnih financija, već provodi jedan šire postavljen politički program. Aleš Živkovič, sekretar pri ministarstvu financija, prilikom rasprave o prijedlogu Zakona o uravnotežavanju javnih financija, bez uvijanja je dao do

4) Za podatke o kretanju zaduženosti države cf. Banka Slovenije, *Poročilo o cenovni stabilnosti* (od 2013. godine *Makroekonomska gibanja in projekcije*), različiti brojevi.

znanja što je vladi bitno : “Kao zaključak bih pak rekao, da smatramo kako bi ovim zakonom i njegovim eventualnim donošenjem, po prvi puta u povijesti Slovenije bila presječena ona staza gradualizma kojemu svjedočimo od trenutka osamostaljenja.” (Državni zbor, 2012).

Štoviše, dok je opsjednutost “štednjom” na račun radničke klase obuzela kompletnu Europu, na drugim područjima djelovanje vlade bilo je u oštrom proturječju s deklariranim ciljevima fiskalne konsolidacije. Kao prvo, dok je radništvo cijedila na svakom koraku, s druge strane je provodila mjere koje su smanjivale porezne prihode. Tako vlada ne samo da nije niti pokušala od kapitala ubrati veći dio profita, već je čak smanjila porez na dobit. Mjera je to za koju se već tada predviđalo kako će porezne prihode umanjiti za iznos u visini od 0.5% BDP-a (Banka Slovenije, 2013: 44), a pri čemu je čak i Banka Slovenije ocijenila kako su i porezna stopa i udio poreza na dobit u BDP-u još prije promjene stope bili niži od prosjeka država eurozone (Banka Slovenije, 2012: 48). Vlada se, nadalje, odlučila na iznimno skup projekt “loše banke”, odnosno prijenos riskantnih potraživanja od banaka na državnu agenciju, financiran obveznicama s državnim jamstvom, iako je praktički isti učinak mogla ostvariti i neposrednom dokapitalizacijom, koja bi zahtijevala nekoliko puta manja javna sredstva (Bole, 2012: 18–20). Prijenos riskantnih potraživanja na lošu banku, započet 2013. godine, nije donio obrat u kreditiranju - bankovno kreditiranje poduzeća i stanovništva u Sloveniji se i 2015. godine nastavlja smanjivati (cf. Bole, Mencinger, Štiblar & Volčjak, 2015). Zato je donio iznimno visok trošak za javne financije. Povrh toga, loša banka sada loša potraživanja (također prema državnim poduzećima), koja će njihovi kupci pretvoriti u vlasničke udjele, prodaje privatnim vlasnicima. S obzirom na to da je - uz posredovanje Europske komisije koja je prije prijena potraživanja zahtijevala “pažljiv pregled” banaka od strane vanjskih (privatnih) revizora - te kredite loša banka dobila uz iznimno velik, diskontni popust od 70%, prema javnosti će biti u mogućnosti pokazivati visoku dobit (cf. Štiblar, 2015), dok je istovremeno rasprodaja već unaprijed legitimirana povratom državnih ulaganja u banke. I treća stvar, predsjednik vlade, koji je otada u više navrata izrazio uvjerenje da bi najbolje bilo za “pomoć” zamoliti Trojku, nije propuštao niti jednu priliku da svijetu objasni kako je država nelikvidna te kako će trebati vanjsku pomoć, što je samo dodatno dizalo cijenu zaduživanja na međunarodnim financijskim tržištima.

Ta proturječna mješavina mjera štednje na strani socijalne države i plaća u javnom sektoru, uz istovremeno smanjivanje poreza i rasipničke sanacije banaka, ostavlja dojam zbnjene ekonomske politike, no ona je u potpunosti odgovala neoliberalnom programu kompradorske buržoazije. Rezanje

poreza i skupo čišćenje bankovnih bilanci dovode do povećanja proračunskog deficita koji postaje legitimacijsko ishodište za daljnje rezove državne potrošnje (socijalne pomoći, javne usluge, itd.)⁵ Osim toga, financijski iscrpljena država sve je manje sposobna igrati ulogu socijalnog partnera u dijalogu s organiziranim radom, budući da više nema ništa za ponuditi. U konačnici, time se otvara i put ka snažnijoj prisutnosti stranog kapitala putem prodaje loših potraživanja i privatizacije kojom država planira sniziti javni dug, očuvati vjerodostojnost pred međunarodnim financijskim tržištima te pobrinuti se za “učinkovito” upravljanje poduzećima.

Vlada desnog centra pala je u prvoj polovici 2013. godine, a naslijedila ju je vlada lijevoliberalne (ukoliko taj izraz uopće išta znači) koalicije, koja se nakon jedne godine raspala, pa su 2014. godine uslijedili novi izbori i nova lijevoliberalna vlada. Pored svih tih obrata u slovenskoj parlamentarnoj politici, već se unatrag nekoliko godina ipak odvijaju prilično stabilniji i dalekosežniji pomaci u klasnim odnosima.

Konvergencija nacionalne i kompradorske buržoazije

Tranzicijsko savezništvo između radničke klase i nacionalne buržoazije danas je uglavnom stvar prošlosti, budući da više nisu ispunjeni materijalni uvjeti koji su to savezništvo ranije omogućavali. Prvo, što se tiče makroekonomske politike, ranije navedeni pritisci na povećanje intenzivnosti rada i fleksibilizaciju dodatno su ojačali ulaskom u EU i gotovo istovremeno u ERM II, budući da su vlasti ostale bez bitnog sistemskog alata - tečajne politike. No ako je ulazak u EU radništvu donio teže breme, integracija u EU nacionalnoj je buržoaziji donijela važne probitke. S jedne strane, izvozni sektor osigurao je nesmetani pristup jedinstvenom tržištu, a s druge se brzim približavanjem euru mogao opravdano nadati lakšem pristupu međunarodnim financijskim tržištima te smanjenju kamatnih stopa, što je uostalom otpočetak bio jedan od najvažnijih ciljeva pristupanja EU (cf. Lavrač & Majcen, 2006: 9–14; Deželan & Košak, 2006: 121; Potočnik, 1998: 19–24).

Slično vrijedi i za drugo veliko područje obuhvaćeno tranzicijskim kompromisom između nacionalne buržoazije u nastajanju i radništva organiziranog oko sindikata - privatizaciju. Iako se danas o temi još vode burne rasprave, proces privatizacije je - barem u dijelu koji bi mogao biti interesantan

5) Ministar financija nove vlade, Janez Šušterič, 2010. godine, dok je još bio sveučilišni profesor, razmatrajući moguće scenarije razvoja Slovenije opredijelio se za oštar zaokret u smjeru liberalnog modela ekonomije. Iako mu se taj “optimalni scenarij” nije činio vjerojatnim, držao je kako bi bio ostvariv ukoliko bi došlo do daljnjeg zaoštavanja “fiskalne, socijalne i gospodarske krize” - funkcijom ministra financija dobio je priliku da i sam pripomogne tom produbljanju krize. (cf. Šušterič 2010: 95–96).

nacionalnoj buržoaziji - zaključen. Nakon fijaska s menadžerskim otkupima važnih poduzeća u državnom vlasništvu u drugoj polovici prošlog desetljeća, domaće vlasništvo više nije bilo moguće prodavati pod nacionalni interes - iako je tek oko 13% svih novih kredita u razdoblju između 2004. i 2008. godine bilo namijenjeno kupovini domaćih poduzeća (Prašnikar, 2015), i bez obzira na činjenicu da je ekonomska politika (npr. glasoviti “Lahovnikov zakon”) i sama uvelike pridonijela njihovom padu, prevladava mišljenje kako su bankarsku krizu zakuhali upravo tzv. tajkuni, odnosno menadžeri poduzeća koji su u privatizacijskom valu nakon 2005. godine, kada se država kao napokon “povukla iz ekonomije”, otkupljivali poduzeća bankovnim kreditima, a za te su kredite jamčili tako stečenim dionicama. Pored toga, privatizaciju danas vode loša banka kroz prodaju loših potraživanja koje će vlasnici naknadno vjerojatno pretvoriti u vlasničke udjele, te vlada koja se obvezala Europskoj komisiji i želi zadržati vjerodostojnost u očima međunarodnih financijskih tržišta (Mekina, 2015). Poduzeća koja je država prodala u privatizacijskom valu između 2005. i 2008. godine danas su u većinskom vlasništvu stranaca (15%), a stranci su manjinski vlasnici u još 10%, dok se preko 20% poduzeća nalazi u stečajnom postupku, a 29% ih je već izbrisano iz registra tvrtki. Slično vrijedi i za financijske holdinge koji su formirani iz poduzeća, a pokušali su ih otkupiti njihovi menadžeri, kao i za one financijske holdinge nastale iz privatizacijskih fondova (Prašnikar et al., 2015: 38–40).

Propast privatizacijskog vala iz razdoblja između 2005. i 2008. godine ipak ne znači kako je projekt stvaranja slovenske nacionalne buržoazije u potpunosti propao. Analize s preciznim podacima o vlasničkoj strukturi slovenskih poduzeća, doduše, nisu brojne, no barem okvirnu sliku pruža članak Matije Rojca (2014) koji se zasniva na podacima iz 2012. godine. Prema prezentiranim podacima, poduzeća koja nisu u većinskom vlasništvu ni stranaca ni države, pa ih stoga autor istraživanja klasificira kao poduzeća u domaćem privatnom vlasništvu, zapošljavaju tri četvrtine svih zaposlenih u slovenskim poduzećima⁶, upravljaju s dobrom polovicom svih sredstava, ostvaruju dobru polovicu cjelokupnog izvoza i prisvajaju gotovo dvije trećine profita. Naravno, među tim poduzećima (radi se o 96% svih registriranih tvrtki u Sloveniji) mnogo je mikro tvrtki, budući da u prosjeku zapošljavaju 5.79 radnika (cf. Rojec, 2014: 46). No tu su i izvoznici, poduzeća privatizirana razmjerno rano, a koja i danas uspješno posluju, iako na njih u raspravama o (propaloj) privatizaciji često zaboravljamo

6) Podaci AJ PES, koje Rojec predstavlja u spomenutom članku, obuhvaćaju uglavnom društva s ograničenom odgovornošću i dionička društva te neke druge oblike, primjerice zadruge i partnerstva, dok baza podataka ne obuhvaća samostalne poduzetnike, monetarno-financijske ustanove i neprofitne organizacije i društva. (Rojec, 2014: 44).

(cf. Prašnikar, 2015). U prerađivačkoj industriji, primjerice, u skupini “poduzeća u domaćem vlasništvu”⁷ prosječni broj zaposlenih raste na gotovo 18 (dok među njima vjerojatno ima barem nekoliko onih koji zapošljavaju sto ili dvjesto radnika), dok istovremeno ta poduzeća posjeduju gotovo tri četvrtine sredstava i zapošljavaju jednak udio zaposlenih u sektoru, prodaju gotovo dvije trećine proizvedenih roba u inozemstvu te si prisvajaju dobre dvije trećine neto profita (cf. Rojec, 2014: 46).

Privatizacija je, dakle, za slovensku buržoaziju projekt iz kojeg je povukla što se povući dalo, a savez s radništvom joj na tom području više i nije od neke koristi - za razliku od ranih tranzicijskih godina. Štoviše, ukoliko država namjerava zadržati vlasnički udio u određenim strateškim poduzećima, za njihov razvoj će joj biti potreban dodatni kapital kojeg će morati pribaviti ili porezima ili privatizacijom (Mramor, 2015). Nadalje, buržoazija u Sloveniji s jedne strane zahtijeva pomoć države, primjerice stimulaciju izvoza putem nižih kamatnih stopa, porezne olakšice i subvencije za nabavku tehnološke opreme za sitne poduzetnike, jeftiniju infrastrukturu, strateške državne investicije i sufinanciranje iz sredstava EU, itd., ali takve mjere ni pod koju cijenu ne želi financirati kroz poreze. Dapače, zahtijeva upravo suprotno - i smanjenje poreza (tzv. poreznog opterećenja rada) i rezanje socijalnih davanja. Zbog toga, recimo, program iz 2013. godine, koji potpisuju sve veće organizacije poslodavaca, uključujući obrtničko-poduzetničke, predlaže ubrzavanje procesa privatizacije uz jaču ulogu stranih investitora. Istovremeno program zahtijeva smanjivanje proračunskih rashoda rezanjem plaća u javnom sektoru, ograničavanje sredstava za zdravstvo te racionalizaciju države - ali uz istovremenu fiskalnu konsolidaciju, smanjenje poreza i povećanje sredstava za pomoć ekonomiji, te strateške investicije. Što drugo može značiti “racionalizacija države” nego radikalna redistribucija sredstava iz smjera javnih usluga i socijalnih transfera prema kapitalu? Neizostavni dio prijedloga su, naravno, i smanjenje vrijednosti radne snage putem ukidanja nekih radničkih prava (npr. plaćeni odmor) te povećanje fleksibilnosti tržišta radne snage uvođenjem “malog rada” (*mini-jobs*) za nezaposlene, itd. (cf. Kisik za gospodarstvo, 2015) Pored završetka procesa pridruživanja EU u kojem je buržoazija poprilično profitirala, dok isto ne bismo mogli reći za radničke mase; pored povećanja pritiska konkurencije uz istovremeni gubitak makroekonomskih alata kojima je država mogla podupirati tranzicijski kompromis između radništva i nacionalne buržoazije nastajanju; pored neslavnog kraja projekta privatizacije nekada društvenog bogatstva od

7) Odnosno u rezidualnoj kategoriji koja obuhvaća poduzeća u kojima većinski udio nemaju niti stranci niti država.

strane domaćih pretendenata, pri kojem je nacionalnoj buržoaziji u nastajanju, barem u početku, trebao pakt s radništvom, fiskalna kriza dodatno je ograničila sposobnost države da financijski podupre takav kompromis. Na kraju, ukinućem obveznog članstva u gospodarskoj komori, do kojeg je došlo u drugoj polovici prošlog desetljeća, do tada umjerena najvažnija organizacija poslodavaca našla se u situaciji da se zbog konkurencije postojećih i novonastalih organizacija poslodavaca morala okrenuti članstvu i uvjeravati ga u radikalniji pristup prema radništvu (cf. Stanojević, 2014: 9).

Interesi novostvorene nacionalne buržoazije danas se više ne razlikuju mnogo od interesa kompradora, samo što su ovi takva stajališta zastupali dosljedno od samog početka. Rezultati procesa nastajanja slovenske nacionalne buržoazije, neoliberalnog udara i konvergencije interesa kompradorske i novonastale nacionalne buržoazije su: privatizacija većih i uspješnijih poduzeća (npr. Žito, Pivovarna Laško, Helios), dijela infrastrukture (Aerodrom), za pojedine grane bitnih poduzeća (Mercator), uključujući i banke (NKBM), od strane inozemnih investitora; zakonsko ograničavanje prava na referendum o pitanjima javnih financija; prelazak na iznimno konzervativnu fiskalnu politiku (unošenje fiskalnog pravila u ustav te proglašavanje tzv. privremenih mjera štednje trajnima) te sukladno tome jačanje pritiska na radništvo u javnom sektoru i socijalnu državu. Povrh toga su još 2012. i 2013. godine izglasane reforma mirovinskog sustava, koja se nije bitno razlikovala od one odbačene na referendumu 2011. godine, i reforma tržišta radne snage, koja je znatno olakšala otpuštanje redovno zaposlenih te, između ostalog, vrijednost OECD indeksa EPL za individualno otpuštanje snizila sa 2.98 na 1.99 (cf. Kajzer, 2013: 38). Ako je početkom tranzicije radništvo organizirano oko sindikata mobilizacijom uspjelo barem dijelom ublažiti oštrinu prijelaza u kapitalizam i tako spriječiti radikalno pogoršanje vlastitog položaja, u zadnjih deset godina pretrpjelo je nekoliko ozbiljnih udara.

Položaj radničke klase i njezinih organizacija

Vežano uz promjene u odnosima snaga i približavanje interesa dviju najvažnijih buržoaskih frakcija u Sloveniji koje smo upravo ocrnali, ostaje još pitanje organizacija radničke klase: u kojoj su mjeri one sposobne organizirati borbu radničke klase nakon raspada savezništva s nacionalnom buržoazijom? U nastavku teksta pokušat ćemo pružiti analizu stanja u sindikatima, ukratko se osvrnuti i na novonastalu socijalističku stranku te konačno u nekoliko rečenica ocrtati tip organizacije radničke klase koja bi prema našem mišljenju mogla odgovoriti na izazove pred kojima se našlo radništvo.

Na prvu loptu bi se moglo reći da su organizacije radničke klase u relativno dobroj formi. Ukoliko pogledamo samo sindikate ustvrdit ćemo da su oni očuvali svoj prijašnji mobilizacijski potencijal: već spomenuta mobilizacija protiv neoliberalnih reformi, posebno protiv prijedloga jedinstvene porezne stope 2005. godine; radnički prosvjedi u organizaciji sindikata nakon kojih je došlo do povećanja minimalne plaće za 23%, čime se udio minimalne u prosječnoj bruto plaći povećao sa 41.1% u 2009. godini na 51.3%, što je najviši udio među *svim članicama EU* koje imaju zakonski propisanu minimalnu plaću (Eurostat, 2015); i napokon, uspjeh referenduma protiv uvođenja “malog rada” i promjene mirovinskog sustava - ta postignuća pokazuju da su sindikati u Sloveniji još uvijek politička snaga na koju je svakako potrebno računati.

No navedeni nas uspjesi ne bi smjeli zavarati. Ukoliko se usredotočimo samo na pobjede od početka krize, ne možemo zanemariti činjenicu da je nakon pada mirovinske reforme, koju je 2011. godine htjela nametnuti tadašnja Pahorova vlada lijevog centra, ubrzo uslijedila mobilizacija snaga pod okriljem međunarodnih financijskih tržišta i Europske komisije, pa je gotovo ista reforma prihvaćena već krajem 2012. godine. Nakon gaženja referendumske volje narodnih masa pod pritiskom kapitala - što je, doduše, kao što pokazuje primjer Grčke, u EU postala takoreći svakodnevna praksa - uslijedila je i gore spomenuta promjena pravne regulacije buržoaske države kroz formalno ograničenje prava na referendum o određenim pitanjima vezanima za javne financije. Također, i po pitanju povećanja minimalne plaće, koji svakako jest veliki uspjeh progresivnih snaga, valja priznati da zakonom propisani iznos minimalne plaće u pravilu primaju tek najviši platni razredi u tarifnim dodacima granskim kolektivnim ugovorima. To znači da si tvrtke, iako moraju isplaćivati relativno visoku minimalnu plaću, za taj novac mogu priuštiti veliku fleksibilnost pri uvjetima rada - recimo, rad u noćnoj smjeni, nedjeljom i praznicima - budući da osim plaćanja prekovremenog rada u iznos minimalne plaće ulaze svi dodaci koji se pribrajaju osnovnoj plaći, a koja je određena tarifnim razredom.

Spomenuti problem jaza između minimalne i osnovne plaće u granskim tarifnim dodacima razotkriva ozbiljnije probleme slovenskih sindikata kao *socijalnih partnera*. Te probleme možemo sažeti u sljedećoj tezi: *iako utjecaj sindikata na nacionalnoj odnosno sistemskoj razini nije moguće zanemariti, njihov mobilizacijski potencijal pada kako se spuštamo na gransku, i još više, kad se spustimo na razinu poduzeća*. Drugim riječima, jedna je stvar uspješna organizacija subotnjih prosvjeda o velikim temama, a nešto sasvim drugo su prepreke pri organizaciji otpora te realnost situacije u poduzećima i organizacijama, na mjestu proizvodnje, koje svakodnevno proživljava baza.

O tim problemima rječito govori proces desindikalizacije čiji zadnji val u Sloveniji traje još od prve polovice prošlog desetljeća. Nakon što je početkom devedesetih stopa sindikaliziranosti sa 66.5% u 1992. godini pala na približno 40% u drugoj polovici devedesetih, ta se stopa održavala sve do ulaska u EU, da bi se nakon toga spustila na oko 22% (cf. Stanojević, 2015). Uz pogoršanje uvjeta robne razmjene (cf. Banka Slovenije, različiti brojevi), s kojima nakon 2004. dolazi i do smanjenja dodatne vrijednosti⁸ koja bi bila na raspolaganju za podjelu između rada i kapitala u izvozno orijentiranoj prerađivačkoj industriji, inače sindikalnoj utvrdi, te uz fiksiranim deviznim tečajem pojačan pritisak konkurencije na tvrtke, one iz godine u godinu brzom vlasničkom konsolidacijom postaju sve manje “naše tvrtke”, a sve više tvrtke vlasnika kapitala (za proces vlasničke konsolidacije cf. Prašnikar et al., 2015: 21-22; Damijan, Gregorič & Prašnikar, 2004: 6–8). Sve navedeno na radništvo djeluje tako da socijalno-partnerska orijentacija sindikata više nije mogla privući članove. Istovremeno s opadanjem članstva dolazi i do decentralizacije industrijskih odnosa. Dok je devedesetih godina još puno radničkih prava bilo točno definirano općim kolektivnim ugovorima za “gospodarstvo” i “negospodarstvo”, 2002. godine većina tih odredbi prenesena je u relativno povoljan Zakon o radnim odnosima, a fokus pregovaranja premjestio se na sektorsku razinu.

Kriza je dodatno oslabila sindikate. Propadanje poduzeća je samo pojačalo trend opadanja članstva. U građevinskom sektoru koji je doživio totalni krah, kriza je odnijela više od polovice, tj. nekih deset tisuća članova (intervju s predstavnikom sindikata II, 2014). Preostale je članove zbog ekstremnog povećanja rezervne armije rada u krizi dosta teže nagovoriti na industrijsku akciju, zbog čega je organizacija štrajka, tog najsnažnijeg oružja sindikata, sve teža.

U okviru zadanom zaoštavanjem konkurencije (kako između individualnih kapitala tako i između nacionalnih socijalnih kapitala), koja se samo pojačala ulaskom u EU i uvođenjem eura, pritiskom rezervne armije (konkurencija između radnika) i decentralizacijom industrijskih odnosa, sindikalno okretanje članstvu i njegovim svakodnevnim problemima, kojim su sindikati odgovorili na osipanje članstva, nije značilo novu mobilizaciju na klasnoj razini, već upravo suprotno - upadanje u sve uži *ekonomizam kratkoročnih interesa članstva* te posljedičnu fragmentaciju sindikalnog pokreta (cf. Stanojević, 2014: 9 in 19–14; 2015: 410–414). Budući da je, zbog jačanja pritisaka konkurencije i sveprisutne prijetnje

⁸ Dodana vrijednost je neoklasična statistička kategorija, koja odražava “prisvojena vrijednost” (eng. value captured), stoga je ne smijemo miješati sa marksističkim konceptom proizvedene vrijednosti (eng. value produced) (cf. npr. Smith, 2012). Ovdje ju zato upotrebljavamo samo u okviru distribucijske problematike.

padom u rezervnu armiju nezaposlenih, sve teže organizirati kolektivne akcije radništva u konfrontaciji s kapitalom, sindikatima ne preostaje ništa drugo nego članstvo pokušati privući uslugama (npr. pravna pomoć, turistički kapaciteti i izleti, jamstvo pri podizanju povoljnijih kredita, itd.). No time sindikati od (potencijalno) borbene organizacije postaju *servisni sindikat*.

Usljed zarobljenosti u ekonomizmu članstva i decentralizacije industrijskih odnosa dolazi do sve veće erozije solidarnosti između sindikata različitih grana. Tako je, recimo, vodstvo jedne od slovenskih središnjica na inicijativu nekih slabijih granskih sindikata započelo pregovore s udruženjima poslodavaca po pitanju svojevrsnog novog općeg kolektivnog ugovora. Pregovori su ubrzo zapeli, no ne zbog nespremnosti poslodavaca, već zbog protivljenja jačih sindikata koji su se uplašili da bi njihovi poslodavci opći kolektivni ugovor upotrijebili kao izgovor za povlačenje iz postojećih granskih ugovora (intervjui sa sindikalnim predstavnicima, I & III). Istovremeno jači sindikati, koji su i financijski u boljem stanju, nisu naklonjeni niti ideji preraspodjele sredstava koja bi omogućila organizacijsko jačanje slabijih sindikata (intervju sa sindikalnim predstavnikom II, 2014).

Na podlozi problema s organizacijom i pritiscima konkurencije hrani se i jaz u odnosu prema bolje organiziranom javnom sektoru. Drugim riječima, zbog lošije organiziranosti i nezavidnog položaja radništva u privatnom sektoru, znatno uspješnija borba zaposlenih u javnom sektoru uzrokuje dezintegracijske učinke (cf. Stanojević, 2001: 815). Na žalost, nemali broj radnika iz privatnog sektora vidi svoje drugarice i drugove u javnom sektoru kao one “koji iskorištavaju, kojih je previše, koji i tako ništa ne rade, koji vam ne znaju pomoći na šalteru, itd. To je stereotip. Oni koji vas puštaju da čekate u čekaonici 3 sata.” (Intervju sa sindikalnim predstavnikom I, 2014). Taj rascjep slabi, naravno, snagu radništva u javnom sektoru, što ne ostaje bez reperkusija i za privatni: kada je, recimo, vlada u sklopu mjera štednje smanjila plaće u javnom sektoru, odmah je prestao i rast nadnica i plaća u privatnom sektoru (Banka Slovenije, april 2013).

Osim međugranskih i međusektorskih podjela, možemo identificirati i podjele koje u samim radničkim kolektivima diktira proces prekarizacije radne snage. Prvi problem predstavlja već sama sindikalna organizacija prekarinih radnika, posebno onih koji na radnom mjestu ne ostaju dugo, na primjer onih s ugovorom na određeno vrijeme ili zaposlenih posredstvom agencija za zapošljavanje. Naime, sindikati radništvo organiziraju prije svega na radnom mjestu, pa su prekarini radnici, čak iako se učlane, za sindikat izgubljeni već prvom promjenom posla ili padom u nezaposlenost.

Problemi s organizacijom tek su vrh sante leda. Prekarizacija određenog

dijela radnog kolektiva, naime, polučuje disciplinske učinke na segment radništva koji je podvrgnut prekarizaciji. Takve je učinke u talijanskom kontekstu utvrdio De Stefano koji primjećuje da prekarne radnice i radnici zbog tzv. implicitne prijetnje otkazom, odnosno neproduživanja radnog odnosa, rade više, ako treba i za manju plaću, izbjegavaju bolovanja i roditeljske dopuste te se ne učlanjuju u sindikate, kako bi zadovoljili poslodavca (cf. De Stefano, 2009). Ti naponi prekarne radnika, u nadi da će im se u poduzeću ipak otvoriti mogućnost redovnog zaposlenja, ne prolaze bez posljedica za cijeliradnički kolektiv jer postavljaju novu ishodišnu razinu eksploatacije povećavajući razinu intenziteta rada uz jednake ili čak i niže nadnice. Jedan redovno zaposlen radnik u poduzeću prerađivačke industrije rezultat je odlično sažeo sljedećim riječima:

[S]vatko se nada, možda će mu ga produžiti [...] I u biti se na taj način među samim radništvom stvara konkurencija oko ničega, mislim, za isti novac. Ali takvom politikom manipulacije i zastrašivanja radnika očito postižeš bolje rezultate u proizvodnji [...] Općenito, ako ih netko i stimulira, radi se o puhanju za vrat: "Radi što više. Ti si dobar, tebi će produžiti." I onda se norma podigne, naredžbe padnu, one siromahe koje su rastezali cijeli mjesec pošalju kući, a jezgri stalno zaposlenih ostaje podignuta norma. (intervju s radnikom u prerađivačkoj industriji I, 2015)

Učinci procesa prekarizacije tu ne završavaju. Naime, mijenjaju se i odnosi u kolektivu, s obzirom na to da sama prisutnost prekarne radnika na istim radnim mjestima neposredno utjelovljuje prijetnju redovno zaposlenima te ih podsjeća na njihovu vlastitu zamjenjivost (za analizu njemačkih poduzeća cf. Holst et al. 2010). Oni zato prekarne zaposlene često vide kao konkurenciju, tako da sporovi među dvjema skupinama ponekad prerastu i u fizičke obračune (intervju sa sindikalnim predstavnikom IV, 2015), što je devastirajuće po solidarnost radničkog kolektiva. Sindikati su svjesni posljedica prekarizacije te se protiv njih pokušavaju boriti prvenstveno na način da te oblike zapošljavanja pokušaju učiniti što skupljima iz pozicije kapitala (intervju s sindikalnim predstavnikom II, 2014). No nakon dva desetljeća tranzicijske borbe za očuvanje konkurentnosti uz pomoć intenzifikacije rada, opterećenje redovno zaposlenog radništva doseglo je krajnje granice, pa je nemali broj sindikata spreman - uslijed dodatnog povećanja opsega posla i otpora kapitala protiv redovnog zapošljavanja - prihvatiti i zapošljavanje prekarne, kako bi rasteretio redovno zaposlene (intervju sa sindikalnim predstavnikom IV, 2015).

Uvođenje privremene, prekarne radne snage u kolektiv često se koristi kao način discipliniranja radništva u većim kolektivima. Drugi, možda još perfidniji

način discipliniranja, preobrazba je radnika u poduzetnike i ekspanzija sitnog poduzetništva. Tranzicijsko restrukturiranje ekonomije donijelo je propadanje nekoć velikih socijalističkih poduzeća i posljedični gubitak radnih mjesta koja su zamijenjena zaposlenjima u drugačijem radnom okruženju (Vodopivec, 2004: 300). Povećalo se sitno poduzetništvo, uključujući samozapošljavanje i franšize, gdje je organizacija radništva neusporedivo teža nego u velikim kolektivima. Pored razbijanja velikih na male kolektive gdje je organizacija i izgradnja radničkog kolektiva neusporedivo teža (cf. Abbott, 1993; Moore, Jefferys & Cours-Salies, 2007), u malim i srednjim poduzećima, više ili manje ovisnima o "matičnim" korporacijama, pronalazimo još jedan ključni moment koji otežava radničku borbu: radništvo u njima nema adresata za svoje zahtjeve. Naime, sve dok uprave "matičnih poduzeća" ne priznaju nikakve obveze prema radništvu u tim tvrtkama, sam poslodavac je ekonomski potpuno bespomoćan - često je tek samozaposleni menadžer, čiji dohodak, kao što utvrđuje Felstead (1993: 59-91) na primjeru franšiza, samo mijenja oblik iz plaće u profit, čime se, naravno, mijenja i njegova motivacija za eksploataciju zaposlenih, članova obitelji, koji često pomažu u malim poduzećima te također, ne najmanje bitno, za samoeksploataciju. Položaj u kojem se našlo radništvo u sitnom poduzetništvu, čak i u slučaju da se organizira, lijepo opisuju pronicljive riječi radnika u franšizi: "Poslali smo dopis upravi [matičnog poduzeća] da želimo sastanak, da želimo da sjednemo zajedno i to. Dobili bismo uvijek negativan odgovor, da riješimo to sa podugovarateljem. To je taj sistem. Sa podugovarateljem pak nemaš o čemu pričati. On kaže: 'Gledajte, kožu mi oderite, ali ja nemam.'" (intervju s radnikom u franšizi, I)

Pri analizi tranzicije skicirali smo i organizacijsku ulogu sindikalnog pokreta u ključnim momentima tranzicijskih bitki radničke klase. Jedinstvo slovenskog radništva kojeg su početkom tranzicije uspješno organizirali sindikati - u štrajku upozorenja 18. aprila 1992. godine, na primjer, prema podacima sindikata sudjelovalo je više od polovice svih zaposlenih u Sloveniji - kao i proces erozije tog jedinstva možemo konceptualizirati u okviru operaističke teorije. Ona kaže da ne postoji nijedan trajni oblik jedinstva radničke klase, budući da se radništvo uvijek iznova - nakon što uspjeh radničkih borbi prisili kapital u iznenadni prelazak na novu (tehnološku, organizacijsku, itd.) razinu u pokušaju razbijanja i uspostavljanja kontrole nad radničkom klasom - mora konstituirati u klasu, odnosno iznaći novi oblik političkog jedinstva (cf. Alquati, 1975: 225). Tako postavljena, teorija razvija dva koncepta - tehnički sastav radne

snage i politički sastav radničke klase. Tehnički sastav radne snage obuhvaća svakovrsne historijski specifične načine, tehničke i organizacijske oblike, kojima kapital oblikuje i kojima si podređuje radnu snagu u kapitalističkom proizvodnom procesu - strojeve (ita. *macchine*), kaže Panzieri, tj. naprave, tehniku, organizaciju rada, itd., u kapitalističkom procesu uvijek oblikuje kapital u skladu s potrebom za preobrazbom ljudi, radnika, u varijabilni kapital, što u prvom redu zahtijeva fragmentaciju, odnosno atomizaciju radničkog kolektiva. Otuda slijedi i teza o povezanosti konkretnog tehničkog historijskog sastava radne snage i radničkih borbi. Radničke borbe se politički razvijaju sukladno razvojnoj razini koju u datom historijskom momentu dostiže kapital (cf. Panzieri, 1976: 33-38). Time dolazimo već do političkog sastava radničke klasi koja nije ništa drugo no historijski konkretan organizacijski oblik, odnosno cjeloviti niz "oblika načina ponašanja i s tim povezane kulture radničke klase", koju ona razvije kao otpor protiv svakog historijski specifičnog kapitalističkog načina podređivanja i discipliniranja radničke klase (cf. Bologna, 1991: 23; Močnik, 2009: 394-399).

Naglasak, koji operaistička teorija stavlja na tehnološke inovacije kao metode pokoravanja radničke klase - uostalom jedna od zanimljivijih implikacija operaističkih koncepata odnosi se na kapitalistički "tehnološki napredak" čija suštinska komponenta i pokretač postaje upravo otpor radničkog pokreta (cf. Tronti, 2006: 35-56) - u našem se slučaju, barem na prvi pogled, čini manje upotrebljiv. Zapravo smo temu organizacijske forme koju su sindikati izgradili u devedesetima te zalazak njezine učinkovitosti mogli prikazati i bez pozivanja na tehnološke promjene. Ukoliko je prethodna analiza valjana, uza sva postignuća na zakonodavnom planu i regulaciji odnosa na granskim razinama putem kolektivnih ugovora, učinkovitost uloge socijalnog partnera koju su sindikati izborili početkom devedesetih, oslabljena je njihovom neučinkovitošću pri organizaciji otpora u poduzećima prilikom zaoštavanja pritiska konkurencije koji su dolazili iz međunarodnog okruženja te se u okviru poduzeća prevodili u "cijedeње" radništva s jedne strane, a s druge u smanjivanje manevarskog prostora sindikata. Krizom uzrokovano povećanje rezervne armije otežava mobilizaciju radništva u poduzećima, pa se prostor za djelovanje sindikata dodatno smanjuje, što povratno djeluje na sposobnost sindikata za obavljanje funkcije socijalnog partnera na sistemskoj (prvenstveno zakonskoj) razini: "... ako nam članstvo opada, ako imamo probleme sa organizacijom, onda naša sistemska pregovaračka pozicija pada. I to je, u biti, negativna spirala. [...] [N]e možeš napraviti [...] pomak u razvoju, ako na terenu nemaš odgovarajuću vojsku, skoro doslovno bih rekao, [...] koja te može poduprijeti bilo kada." (intervjuu sa sindikalnim predstavnikom V, 2015)

Istovremeno fragmentacija sindikata po granskim i sektorskim linijama priječi ujedinjavanje i onih snaga koje su im još preostale. I konačno, sama baza na razini poduzeća, suočena sa prekarizacijom (tj. konkurencijom za radna mjesta unutar kolektiva) sve teže usklađuje svoje interese, a daljnjom fragmentacijom kolektiva na male tvrtke i male poduzetnike postaje u sve većoj mjeri atomizirana. Stoga možemo reći kako je u danoj historijskoj situaciji od teze o disciplinarnom učinku tehnoloških inovacija kapitala na mjestu neposredne proizvodnje relevantnija teza o promjenama u sferi cirkulacije: kapital danas razbija jedinstvo radničke klase, kako na međunarodnoj, međusektorskoj i međugranskoj razini, tako i na razini pojedinačnog radnog kolektiva, “tako da proizvodnju nadodređuje cirkulacijom” (Močnik, 2011: 196).

Koncept tehničkog sastava radne snage je unatoč tome primjenjiv, samo njegova vrijednost nije toliko u analizi velikih pomaka od organizacije jedinstva radničke klase do trenutnog stanja dezintegracije tog jedinstva. No zato je neizostavan pri razmatranju razlika u discipliniranju između pojedinih grana i poduzeća. Drugim riječima, kapital nadodređivanjem sfere proizvodnje - unutar koje se javlja kolektivni radnik - sferom cirkulacije, uvodi oblike segmentacije i atomizacije koje se u različitim granama, pa čak i različitim poduzećima, manifestiraju na različite načine, određene kapitalističkom tehnologijom, ali i različitim poslovnim strategijama poduzeća, njihovim položajem u međunarodnoj podjeli rada, položajem na tržištu, itd. U poduzećima prerađivačke industrije, recimo, gdje nerijetko nalazimo i veće radničke kolektive, učinkovitom su se pokazale prijetnje preseljenja proizvodnje koje kapital upućuje sindikatima i dequalificiranom radništvu vezanom uz tvorničku traku bez ikakve kontrole nad radnim procesom, dok je kolektiv razbijen prekarizacijom određenog dijela radne snage. Nasuprot tome, uslužna poduzeća koja u svojim poslovnicama nude usluge širokim masama domaćih potrošača, na primjer, lanci restorana brze prehrane ili trgovina na malo, ne mogu se osloniti na prijetnje te vrste, pa zato često pokušavaju u korijenu zatrti svaku organizaciju radničkog kolektiva. Neki trgovci, recimo, zaposlenicima koji pokušaju organizirati sindikat radije ponude otpremnine, kako bi izbjegli bilo kakav oblik organizacije radništva (intervju sa sindikalnim predstavnikom, III, 2014; V, 2015). U drugim uslužnim granama popularno je uvođenje sustava franšiza. Različiti načini discipliniranja te tehnike fragmentacije i atomizacije radničkog kolektiva često se kombiniraju. U jedinoj slovenskoj trgovačkoj luci tako imamo - osim dobro organizirane radne snage zaposlene pri temeljnom poduzeću, gdje radništvo upravlja skupom i relativno sofisticiranom tehnologijom, izloženo pritisku oštre međunarodne konkurencije alternativnih logističkih ruta koje na izbor imaju veliki globalni prijevoznici (cf.

npr. Notteboom & Winkelmanns, 2001: 79) - više desetina malih, od “matičnog” poduzeća ovisnih tvrtki, u kojima zaposleni obavljaju najteže fizičke poslove, pri čemu je jedina njihova funkcija da opskrbljuju “matično” poduzeće visoko fleksibilnom, pretežno migrantskom, radnom snagom, koju je uprava “matičnog” poduzeća već ranije pokušala uvesti i kao konkurenciju redovno zaposlenima.

Ukratko, konkretni oblici kapitalističkog podređivanja i razjedinjavanja radne snage organizirani su na najrazličitije načine i razlikuju se među sektorima, pa čak i među pojedinačnim poduzećima. Kako se problemi pri organizaciji otpora kapitalističkom zatiranju i eksploataciji povećavaju što se više spuštamo sa nacionalne, preko granske, pa sve do mikrorazine, te kako je stoga od ključne važnosti upravo mobilizacija na razini pojedinačnih kolektiva, a oni se suočavaju sa mnoštvom različitih oblika kapitalističkog discipliniranja, na važnosti dobija tehnički sastav radne snage koji te specifične oblike određuje, a bez kojega analiza oblika i uvjeta otpora jednostavno nije moguća.

U prethodnom dijelu teksta analizirali smo procese kojima kapital (više ili manje) spontano razbija, odnosno već je razbio, tranzicijsku formu jedinstva radničke klase u Sloveniji koju su početkom devedesetih organizirali sindikati. No dok su sindikati devedesetih bili praktički jedini tip organizacije sposoban učinkovito organizirati radništvo, zadnjih godina se razvio novi pokret, proizašao iz marksističkih teoretskih kružoka i iskustava političkih akcija poput okupacije Filozofskog fakulteta u Ljubljani (*Filozofska fakulteta v Ljubljani*) te zimskih ustanaka 2012.-2013. godine. Godine 2014. pokret se oblikuje u stranku te zajedno s druge dvije lijeve stranke povezuje u koaliciju Ujedinjena lijeva (*Združena levica*), čiji je izborni uspjeh i prodor u državni parlament dobro nadmašio sva očekivanja. S obzirom na činjenicu da ta organizacija djeluje znatno kraće od sindikata koji u ovom obliku funkcioniraju kroz cijelu tranziciju, još je rano govoriti o nekakvim velikim postignućima nove stranke. No zato je važno otvoriti pitanje o zadacima koji se pred nju postavljaju. Pitanje koje se nameće, naravno, glasi: može li uopće i na koji način nova politička stranka, odnosno parlamentarna koalicija lijevih stranaka, uz suradnju s ostalim organizacijama radničke klase odlučujuće doprinijeti organizaciji radništva u političku silu? Hoće li biti sposobna odgovoriti na izazove koje postavljaju tektonski pomaci koje smo opisali u trećem poglavlju ovoga teksta?

Pri odgovoru na to pitanje potrebno je u obzir uzeti dvije stvari. Prvo, čak i u slučaju da stranka na izborima dobije mandat za sastavljanje vlade, odnosno za upravljanje državom, morat će se, i uz najbolju volju ispunjavanja interesa

radničke klase, suočiti sa restrikcijama koje državi nameće njena ovisnost o stvaranja uvjeta za uspješnu akumulaciju, drugim riječima, činjenicom da je u kapitalističkom načinu proizvodnje realizacija interesa buržoazije uvjet za realizaciju materijalnih interesa svih ostalih društvenih skupina (cf. Burawoy, 1981; Przeworski, 1985; Harvey, 2010). U okviru male izvozno orijentirane ekonomije unutar neoliberalne EU i eurozone to znači da je - bez obzira na način vladanja i unutarnje odnose koje bi vlada pokušala uspostaviti - konkurentnost nacionalnog socijalnog kapitala prva briga svake, čak i socijalističke vlade. S obzirom da ta strukturna ograničenja ne može izbjeći ni socijalistička vlada, otpor će joj biti lakše pružati ukoliko se može osloniti na veze solidarnosti organiziranih masa radnog naroda, to jest na niz materijalnih praksi i institucija koje će radništvo povezivati u jedinstvenu političku snagu te istovremeno ponuditi zametke institucija novog, socijalističkog političkog uređenja.

Kao drugo, odnose solidarnosti nije moguće osnaživati tek vladinim uredbama i parlamentarnim radom, već je potrebno posegnuti za svakodnevnim iskustvom radničkih masa te ih pokušati organizirati u konkretnim borbama, na terenu. Drugim riječima, tek sudjelovanjem u borbama protiv opresije i eksploatacije koje radničke mase trpe u partikularnim situacijama, stranka može povezivati, organizirati i voditi radničku klasu u borbi protiv kapitalističkog ugnjetavanja. Parafraziramo li Hobsbawma (cf. 1984: 290), radništvo ne osjeća neposredno neoliberalni ili monopolni kapitalizam, ovisnosti periferne nacionalne ekonomije itd., već pritiske, ugnjetavanje i intenzifikaciju rada; aroganciju šefova; očaj nezaposlenosti; serije odbijenih molbi za posao, i sl. Stoga, organizacija radničke klase koja želi dobiti povjerenje radnih masa, mora posegnuti za tim iskustvom i u konkretnim borbama ponuditi interpretaciju kroz koncepte klasne borbe. U slučaju da u tome ne uspije, baza će biti prepuštena spontanom ekonomizmu interesa što će dodatno hraniti podjele u radničkoj klasi. Treba napomenuti i to da je borba u parlamentu, poput podrške sindikalnoj borbi za redefiniciju minimalne plaće, čak i kada je opće usmjerenje u skladu s interesima radnog naroda, znatno manje učinkovita ukoliko radništvo nije mobilizirano i organizirano kako bi ustupke realiziralo i branilo na terenu.

Ukratko, s obzirom na to da se stranka mora suočiti s pitanjima koje postavlja konkretna historijska situacija, sukladno predstavljenj teoriji, od ključnog je značaja da doprinosi razvijanju odgovora na tendencije i procese koji su potkopali prethodnu formu jedinstva radničke klase. Ukoliko je ranije iznesena analiza erozije jedinstva radničke klase barem približno točna, temeljni je izazov na koji moraju odgovoriti organizacije radničke klase upravo pitanje mobilizacije i organizacije baze. Kakav bi, dakle, trebao biti organizacijski oblik pokreta ili

stranke, ili radničke organizacije općenito, a da bi bio u stanju odgovoriti na taj izazov?

Na razmatranje ovdje nudimo sljedeću tezu: generalni oblik organizacije radničke klase kakvog danas u Sloveniji trebamo jest *decentralizirana istraživačka organizacija*. Pri tome, naravno, ne mislimo na istraživačke organizacije kao što su instituti, sveučilišta, i sl. Kada tvrdimo da nam je potrebna organizacija radničke klase koja će biti uspostavljena kao istraživačka organizacija, pod tim mislimo da lokalni odbori organizacije, kao i njena centrala, moraju preuzeti istraživačku funkciju - u tim je odborima potrebno formirati jezgra aktivistica i aktivista koji će nadalje biti sposobni detektirati i obaviti preliminarna istraživanja konkretnih problema s kojima se u lokalnoj sredini sureću radnički kolektivi, ili još šire, narodne mase. Ta funkcija detektiranja i pripremnog istraživanja od ključnog je značaja želimo li stupiti u kontakt s kolektivima i pojedincima prije nego li njihovi problemi postanu akutni kada je često već prekasno za akciju.

No to prikupljanje informacija i pripremno istraživanje tek je početak pravog posla. Ne radi se, naime, tek o tome da su organizaciji potrebne informacija s terena - iako one jesu prijeko potrebne - da bi ih zatim posredovala centrali koja bi odlučivala o daljnjim koracima. Potrebno je ciljati podosta dalje, na činjenicu da sam objekt istraživanja - radnice i radnici, nezaposleni, cijeli kolektivi, ljudi iz lokalne zajednice, pa i same istraživačice i istraživači - u procesu istraživanja ne ostaju isti, već iz procesa izlaze promijenjeni u odnosu na početak istraživanja (cf. Alquati, 1976: 92). Ljudima treba pristupiti i omogućiti im, s jedne strane, da sami kritički analiziraju svoje probleme, a s druge, pomoći im da svoje iskustvo povežu sa širom problematikom društvenih borbi. Kroz rasprave o njihovim problemima treba ih osloboditi spontanog ekonomizma i ideološkog okvira koje im nameću kapital i buržoaska država. Takav rad pretpostavlja da kadrovi lokalnih odbora barataju određenim konceptualnim alatima. To znači i poticati i pomagati ljude da zajednički formuliraju moguće smjerove borbe protiv kapitalističkog ugnjetavanja te potraže načine na koje organizacija može poduprijeti te borbe, npr. organizacijom događaja, medijskim intervencijama, mobilizacijom lokalne zajednice, agitacijom uz klub (ili klubove) zastupnika progresivnih stranaka u parlamentu, organizacijom savezništava s ostalim progresivnim društvenim snagama u pojedinim situacijama, itd. S obzirom da najbolje poznaju situaciju u kojoj se nalaze, a uz uvjet da im je organizacija sposobna ponuditi dovoljnu materijalnu potporu te ih opremiti konceptualnim alatima, sami ljudi na terenu će najbolje znati i koji oblici borbe u konkretnoj situaciji mogu biti uspješni.

U konačnici, radi se o tome da ljude kojima pristupamo učinimo istraživačima koji će biti u mogućnosti i samostalno nastaviti istraživački, mobilizacijski i organizacijski rad.

Sami lokalni odbori ne mogu, naravno, voditi borbe na terenu bez potpore, stoga je nužno da organizacija ima i centralu koja će biti u stanju prikupljati analize sa terena i na toj osnovi graditi strategije za borbu radničke klase na nacionalnoj razini. Pored toga, zadaća je centrale da povezuje borbe različitih skupina radnog naroda na nacionalnoj razini. Naime, iako ljudima treba pristupati na njima lokalnoj razini, to ipak ne znači da su na toj razini prisutni i svi elementi potrebni za uspješnu organizaciju otpora. Napokon, jedna od ključnih zadaća centrale mora biti i izgradnja veza sa srodnim organizacijama na međunarodnoj razini i jačanje povezanosti lokalnih borbi u međunarodnu borbu radničke klase.

U mjeri u kojoj će biti uspješna u izradi konceptualnog alata upotrebljivog u klasnom ratu te u istovremenom osluškivanju decentraliziranih izvora znanja i informacija radništva koje najbolje poznaje proizvodni proces i svoj položaj u konkretnoj situaciji, u toj će mjeri radnička organizacija moći i voditi ekonomske bitke radničkih masa u svoj njihovoj konkretnosti te istovremeno i privući i organizirati te mase oko konceptata klasne borbe. Samo organizacija koja će se dokazati u konkretnim borbama moći će ideološki voditi radničku klasu. Na kraju krajeva, samo organizacija koja će među radništvom njegovati kulturu klasne solidarnosti kao niza materijalnih praksi i institucija u kojima će biti suspendirane sile koje fragmentiraju i atomiziraju radničku klasu, bit će sposobna, u prostoru koji se otvara u historijskoj konjunkturi, ponuditi metode socijalističke društvene transformacije prije nego prostor opet zauzme i zatvori spontano djelovanje sila kapitalističkog načina proizvodnje.

Literatura

Abbott, B.: "Small firms and trades unions in services in the 1990s", *Industrial Relations Journal Volume*, 24(4), 1993., str. 308–317

Alquati, R.: *Sulla FIAT e altri scritti*. Milano: Feltrinelli, 1975.

Asea, P. K. & Corden, M. W.: "The Balassa-Samuelson Model: an Overview", *Review of International Economics*, 2(3), 1994., str. 191–200.

Banka Slovenije: *Makroekonomska gibanja in projekcije*, Ljubljana: BS, travanj 2013.

Banka Slovenije: *Poročilo o cenovni stabilnosti*, Ljubljana: BS, listopad 2012.

Bohle, D.: "Race to the Bottom? Transnational Companies and Reinforced Competition in the Enlarged European Union", u: V Bastiaan van Apeldoorn, Jan Drahokoupil & Laura Horn (ur.), *Contradictions and Limits of Neoliberal European Governance: From Lisbon to Lisbon*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.

Bohle, D. & Greskovits, B.: "Neoliberalism, embedded neoliberalism and neocorporatism: Towards transnational capitalism in Central-Eastern Europe", *West European Politics*, 30(3), 2007., str. 443–466

Bole, V.: "Stabilization in Slovenia: From High Inflation to Excessive Inflow of Foreign Capital", u: V M. I. Blejer & M. Škreb (ur.), *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Bole, V. (2002A): *Disinflation and Labor Market Distortions: Lessons from Slovenia*, The wiiw Balkan Observatory Working Papers 020, 2002.

Bole, V. (2002B). "Ekonomskopolitična paralaksa ali zakaj gospodari država", *Gospodarska gibanja*, (334), 2002., str. 25–40

Bole, V.: "Managed Floating as a Second Best Option: Lessons from Slovenia", EIPF Delovni zvezek, sv. 6, 2003.

Bole, V.: "Prvo leto evra – pregled gospodarskih dosežkov", *Gospodarska gibanja*, (399), 2008., str. 6–44

Bole, V.: "Ekonomsko-politični videz in stvarnost". *Gospodarska gibanja*, (449), 2012., str. 6–21

Bole, V., Mencinger, J., Štiblar, F. & Volčjak, R.: "Bo povpraševanje prebivalstva začelo pomagati tujemu povpraševanju?" *Gospodarska gibanja*, (477), 2015., str. 28–51

Bole, V., Prašnikar, J. & Trobec D.: "The debt buildup process: Slovenia versus other European countries", u: V J. Prašnikar (ur.), *Comparing companies' success in dealing with external shocks: the case of the Western Balkans, Mediterranean countries and core European countries*, Ljubljana: Finance, 2012.

Bologna, Sergio: "The Theory and History of the Mass Worker in Italy", *Common Sense*, (11), 1991., str. 16–29

Buchen, C.: "Estonia and Slovenia as Antipodes", u: V D. Lane & Myant M. (ur.), *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries (74–75)* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

Burawoy, M.: "The Capitalist State in South Africa: Marxist and Sociological Perspectives on Race and Class", *Political power and Social Theory*, 2, 1981., str. 279–335

Coricelli F., Jazbec B. & Masten, I.: *Exchange Rate Policy and Inflation in Acceding Countries*, William Davidson Institute Working Paper, sv. 674, 2004.

Crowley, S. & Stanojević, M.: "Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception", *Politics & Society*, 39(2), 2011., str. 268–295.

Damijan, J. P.: "Reentering the Markets of the Former Yugoslavia", u: V M. Mrak, M. Rojec i C. Silva-Jáuregui (ur.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*, (334–349). Washington, D. C.: The World Bank, 2004.

De Stefano, V.: *Smuggling-in flexibility: Temporary work contracts and the "implicit threat" mechanism*. Ženeva: ILO, 2009.

Deželan, S. & Košak, M.: "The development of the single European market for financial services and its effects on Slovenia", u: V J. Prašnikar (ur.), *Competitiveness, social responsibility and economic growth*, New York: Nova Science Publishers, 2006.

Domadenik, P. & Prašnikar, J.: "Enterprise Restructuring in the First Decade of Independence", u: V M. Mrak, M. Rojec in C. Silva-Jáuregui (ur.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*, Washington, D. C.: The World Bank, 2004.

Drenovec, F.: "Kaj se je zgodilo z zgodbo o uspehu?", *Družboslovne razprave*, 21(48), 2006., str. 19–25

Državni zbor: Magnetogram 13. izredne seje, 11. svibanj 2012., dostupno na: <http://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=VI&type=sz&uid=E98C02AFC83ED0E5C1257A130046A9BA>

Eurostat: *Monthly minimum wage as a proportion of average monthly earnings (%) - NACE Rev. 2 (from 2008 onwards)*, 2015., dostupno na: http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/earn_mw_avgr2

Feldman, M.: "The Origins of Varieties of Capitalism: Lessons from Post-Socialist Transition in Estonia and Slovenia", u: V B. Hancké, M. Rhodes & M. Thatcher (eds), *Beyond Varieties of Capitalism: Conflicts, Complementarities and Institutional Change in European Capitalism*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

Felstead, A.: *The corporate paradox: power and control in the business franchise*, London: Routledge, 1993.

Gregorič, A.: "Lastniška konsolidacija slovenskih podjetij v obdobju 1999–2004", *Ekonomsko ogledalo*, 11(3), 2005.

Greskovits, B.: "Estonia, Hungary, and Slovenia: Banking on Identity", u: V K. Dyson & M. Marcussen (ur.), *Central Banks in the Age of the Euro: Europeanization, Convergence, and Power*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Harvey, D.: *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Hobsbawm, E.: "Should Poor People Organise?", u: *ibid.*, *Worlds of Labour* (282–296), London: Weidenfeld & Nicolson, 1984.

Holst, H., Nachtwey, O. & Dörre, K.: "The Strategic Use of Temporary Agency Work – Functional Change of a Non-standard Form of Employment", *International Journal of Action Research*, 6(1), 2010., str. 108–138

Kajzer, A.: "Spremembe v zakonski ureditvi trga dela v Sloveniji v obdobju 2008–2013", *IB Revija*, XLVII(2), 2013., str. 33–40.

Kračun, D.: "Tranzicija, stabilizacija i ekonomski rast: iskustvo Slovenije", *Ekonomski pregled*, 56(3–4), 2005., str. 145–162

Kračun, D.: "Keynesianski elementi v slovenski tranziciji", *Naše gospodarstvo*, 52 (posebno izdanje), 2006., str. 64–72

Lahovnik, M.: "Družbena odgovornost kot dejavnik korporacijskega upravljanja podjetij v Sloveniji", *Naše gospodarstvo*, 54(5–6), 2008., str. 65–71

Lavrač, V. & Majcen, B.: *Economic issues of Slovenia's accession to the EU, Working Paper 31*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 2006.

Mekina, B.: "Zakaj, Miro?", *Mladina*, 5. lipanj 2012., dostupno na: <http://www.mladina.si/166977/zakaj-miro/>

Mencinger, J.: "Privatization in Slovenia", *Slovenian Law Review*, 3(1/2), 2006., str. 65–81

Močnik, Rastko: *Spisi iz humanistike*, Ljubljana: Založba*cf, 2009.

Močnik, R.: "Trg delovne sile in sestava delavskega razreda", *Teorija in praksa*, 48(1), 2011., str. 178–205

Moore, S., Jefferys, S. & Cours-Salies, P.: "Why do Europe's unions find it difficult to organise in small firms?", *Transfer*, 13(1), 2007., str. 115–130

Mramor, D. (2015): Intervju, *Mladina*, dostupno na: <http://www.mladina.si/166289/dusan-mramor/>

Notteboom, T. & Winkelmann, W.: "Structural changes in logistics: how will port authorities face the challenge?", *Maritime Policy & Management*, 28(1), 2001., str. 71–89

Panzieri, R.: *Lotte operaie nello sviluppo capitalistico*, Torino: Einaudi, 1976.

Potočnik, J.: "Vpliv vključevanja v Evropsko unijo na gospodarjenje v slovenskih podjetjih", *Teorija in praksa*, 35(1), 1998., str. 17–30

Poulantzas, N., *Classes in Contemporary Capitalism*, London: NLB, 1978.

Prašnikar, J.: Intervju, *Mladina*, 20. veljača 2015., dostupno na: <http://www.mladina.si/164383/janez-prasnikar/>

Prašnikar, J., Domadenik, P. & Koman, M.: *Skrivnost državne lastnine v Sloveniji*, Ljubljana: EF, 2015.

Prinčič, J.: *V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme: 1955–1970*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999.

Przeworski, A.: "Material Bases of Consent", u: *ibid.*, *Capitalism and social democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Ribnikar, I. & Košak, M.: "Monetary System and Monetary Policy", u: V M. Mrak, M. Rojec i C. Silva-Jáuregui (ur.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*, Washington, D. C.: The World Bank, 2004.

Rojec, M.: "A snapshot of the main ownership features of the Slovenian corporate sector", *IB Revija*, XLVIII(1), 2014., str. 43–59

Rojec, M., Šušteršič, J., Vasle, B., Bednaš, M. & Jurančič, J.: "The Rise and Decline of Gradualism in Slovenia", *Post-Communist Economies*, 16(4), 2004., str. 459–482

Senjur, M.: Slovenija, *Evropska unija in evro v času finančne krize, 2012.*, dostupno na: <https://marjansenjur.files.wordpress.com/2012/12/slovenska-evro-kriza-kongres-racunovodij.pdf>

Simoneti, M., Rojec, M. & Gregorič, A.: "Privatization, Restructuring and Corporate Governance", u: V M. Mrak, M. Rojec i C. Silva-Jáuregui (ur.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union, Washington, D. C.: The World Bank, 2004.*

Stanojević, M.: "Konec dolgega stavkovnega vala", *Teorija in praksa*, 38(5), 2001., str. 798–816

Stanojević, M.: "Mobilizacija človeških virov s povečevanjem intenzivnosti dela", u: V I. Svetlik i B. Ilič (ur.), *Razpoke v zgodbi o uspehu*, Ljubljana: Sophia, 2004.

Stanojević, M.: "Vzpon in dezorganizacija neokorporativizma v republiki Sloveniji", u: V U. Vehovar (ur.), *Neosocialna Slovenija: smo lahko socialna, obenem pa gospodarsko uspešna družba?*, Koper: Annales, 2010.

Stanojević, M.: "Socialni dialog v Sloveniji v preteklem desetletju: kaj se je spremenilo?", u: V F. Kavčič i N. Berlec (ur.), *Ekonomsko-socialni svet 2004–2014 (7–16)*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 2014.

Stanojević, M.: "Sindikalne strategije v obdobju krize", *Teorija in praksa*, 52(3), 2015., str. 394–416

Stanojević, M. & Krašovec, A.: "Slovenia: Social Pacts and Political Exchange", u: V S. Avdagić, M. Rhodes & J. Visser (ur.), *Social Pacts in Europe: Emergence, Evolution, and Institutionalization*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

Štiblar, F.: "K strategiji odtujitve gospodarskih družb v državni lasti", *Gospodarska gibanja*, (458), 2013. str. 25–42

Štiblar, F.: "Privatizacija: ne le kaj, ampak tudi zakaj, komu in kako (komentar strategij upravljanja kapitalskih naložb države, bank in zavarovalnic)", *Gospodarska gibanja*, (477), 2015., str. 4–27

Šušteršič, J.: "Politično ekonomsko ravnovesje gradualizma", u: V M. Jančar (ur.), *Kapitalizem, tranzicija, demokracija: zbornik prispevkov s simpozija »Kapitalizem, tranzicija, demokracija«* (51–68). Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2009.

Šušteršič, J.: "Slovenski razvojni model in nerazvitost trga kapitala", u: V Marko Simoneti (ur.), *Razvojne priložnosti trga kapitala v Sloveniji po finančni krizi*, Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 2010.

Šušteršič, J., Rojec, M., Bednaš, M. & Vasle, B.: "Postopen odklon od postopnosti (gradualizem pet let pozneje)", *Naše gospodarstvo*, 54(1–2), 2008., str. 33–44

Trobec, D.: *Influence of corporate environmentalism and indebtedness on operations of Slovenian companies*, doktorska disertacija, Ljubljana: EF, 2012.

Tronti, M.: *Operai e capitale*, Roma: Derive Approdi, 2006.

Urad za makroekonomske analize in razvoj: *Ekonomski izzivi 2012*, Ljubljana: UMAR, 2012.

Vodopivec, M.: "Labor Market Developments in the 1990s", u: V M. Mrak, M. Rojec i C. Silva-Jáuregui (ur.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*, Washington, D. C.: The World Bank, 2004.

Vrhovec, P.: *Spomin in opomin: ob deseti obletnici prve splošne stavke v Sloveniji 18. marca 1992*, Ljubljana: ZSSS, 2002.

Vrhovec, P.: *20 let Zveze svobodnih sindikatov Slovenije v sliki in besedi*, Ljubljana: ZSSS, 2010.

Zajc, K.: "Corporate Governance in Slovenia", *Slovenian Law Review*, IV(1–2), 2007., str. 251–276

Recenzije

Darko Suvin
**“Samo jednom se ljubi:
radiografija SFR Jugoslavije”**

Rosa Luxemburg Stiftung SEE, Beograd, 2014.

Darko Suvin je svjetski poznati profesor komparativne književnosti koji je veći dio svoje karijere je predavao na Sveučilištu McGill u Montrealu. Bavio se vrlo širokim spektrom tema iz područja komparativne književnosti, teorije kulture, dramaturgije itd., a vjerojatno je najpoznatiji po svojim radovima na polju teorije znanstvene fantastike. Posljednjih godina se posvetio pisanju o povijesti socijalističke Jugoslavije: od 2010. godine Gordogan započinje s objavljivanjem njegovih “Memoara jednog skojevca”, a prošle godine mu je u izdanju Rosa Luxemburg Stiftung objavljena zbirka eseja Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije.

Radi se o esejima koji su objavljivani u različitim časopisima od 2012. godine, a obrađuju različite aspekte ekonomske, političke i društvene povijesti socijalističke Jugoslavije do početka sedamdesetih godina. Razdobljem nakon toga, Suvin se namjerno ne bavi i naziva ga jugoslavenskim brežnjevizmom, smatrajući kako su tada već sve fatalne bitke za socijalističku demokraciju izgubljene, zbog čega se fokusira na šezdesete godine kao vrhunac jugoslavenskog emancipacijskog projekta, kada je još postojala mogućnost odabira alternativnih puteva. Inzistira na neizvjesnosti i otvorenosti toga razdoblja u kojem je jugoslavensko tržište političkih ideja bilo vrlo široko, a mogućnost daljnjeg napredovanja demokratskog, samoupravnog eksperimenta i dalje aktualna. Naglašavanjem otvorenosti debata iz toga vremena, Suvin nastoji odbaciti apriorne postavke „hladnoratovske ideologije da svaka plebejska komunistička revolucija mora završiti katastrofom“. (21)

Ugrubo, Suvin ističe dvije ključne prepreke razvoju jugoslavenskog društva, koje su se kristalizirale već sredinom šezdesetih godina: prva je branjenje privilegija vladajuće oligarhije koja je postavila granice mogućnosti razvoja samoupravljanja. Iako je nominalni cilj svake reforme od početka šezdesetih godina bio širenje ovlasti samoupravljača, njihova uloga je ostala uvelike ograničena na razinu poduzeća. Suvinovim riječima, nikada nije došlo do vertikalnog

širenja samoupravljanja do vrha vlasti, pa je kontrola nad makroekonomskom politikom ostala izvan dosega samoupravljača. Drugi problem se odnosi na praktično napuštanje makroekonomske politike na saveznoj razini, kojim su odnosi između pojedinih samoupravnih jedinica gotovo u potpunosti prepušteni tržištu. To je logično vodilo rastu nejednakosti koje je uskoro postalo bazom republičkih, ekonomskih nacionalizama, proizvođači centrifugalne sile koje se onda moglo zauzdati jedino čvrstom rukom centra, čime su se političke tenzije dodatno zaoštravale.

Problem blokade samoupravljanja odozgo, od strane partijske oligarhije, Suvin pokušava rasvijetliti kroz analizu *klasne* strukture jugoslavenskog društva, nešto što je, iz razumljivih razloga, bilo tabu temom, ne samo unutar službenog partijskog diskursa, već i u akademskim radovima manje ili više disidentskih jugoslavenskih filozofa, sociologa i ekonomista. Prema Suvinu, ključni problem Kardeljevog „iskrenog i neumornog zalaganja za samoupravljanje leži u tome što odbija priznati da postoje suprotstavljene klasni interesi“ (71). Kada dođe do tog pitanja on, kao i Bakarić, drugi ključni teoretičar samoupravljanja iz redova establišmenta, muti vodu, izbjegava sam pojam klase kao nešto neplauzibilno za opisivanje jugoslavenskog društva i preferira korištenje nejasno definiranih „slojeva“ i „društvenih grupa“ kojim se želi prikriti postojanje dubokih društvenih antagonizama. S fokusom na jugoslavenske šezdesete, Suvin nudi zanimljivo rješenje elaborirajući ono što naziva klasom „*in status nascendi*“ koja se porodila do otprilike sredine šezdesetih godina (122) i koja je predstavljala novu vladajuću klasu. Smatrajući pojam birokracije pretjerano nejasnim i opterećenim raznoraznim konotacijama, Suvin tu klasu naziva politokracijom. Ukratko, nju čine visoki upravljački slojevi koji su imali presudan udio u „političkoj moći, ekonomskoj proizvodnji te u kulturnoj hegemoniji“ (129). Pozivajući se na Marxa, Suvin kao ključno pitanje ističe ono o tome tko kontrolira uvjete proizvodnje i u tome nalazi opravdanje da jugoslavensku politokraciju okarakterizira kao vladajuću klasu. Nasuprot tome, dominantni partijski diskurs je isključivao mogućnost postojanja klasnog antagonizma na temelju formalno pravnih kriterija, odnosno s uporištem u činjenici da de facto vladajuća klasa nije bila vlasnik sredstava za proizvodnju.

U raspravi o evoluciji Komunističke partije Jugoslavije/Saveza komunista Jugoslavije od čvrstog monolita baštinjenog još iz međuraća, do poliarhije s velikom autonomijom republičkih rukovodstava, Suvin donosi neke vrlo bitne korekcije uvriježenih interpretacija unutarpartijskih borbi iz pedesetih i šezdesetih godina. Kako se to uobičajeno tumači, početkom pedesetih godina dolazi do prvog vala demokratizacije partije i države koji će završiti 1954.

Đilasovim padom. Otada pa nadalje, na smjenu će se pojavljivati valovi progresivnih promjena predvođenih “liberalnom” partijskom strujom, što će u konačnici rezultirati snažnom reakcijom partijskih “konzervativaca” koji će inzistirati na stezanju partijske discipline i osnaživanju upravljanja odozgo prema dolje. Suvin ukazuje na to kako je ovakva distinkcija tek djelomično točna, jer su se među tzv. liberalnim protivnicima staljinističkih upravljačkih obrazaca u najmanju ruku krile dvije vrlo različite struje. Jednu, demokratsku, činili su zagovornici jačanja samoupravljanja koji su ovlasti federalnog centra htjeli staviti pod kontrolu predstavnika direktnih proizvođača. Druga struja koju su uglavnom činila republička rukovodstva, imala je podjednako oligarhijske sklonosti kao i staljinistički centralizatori čije je ovlasti željela preuzeti inzistiranjem na sve većoj decentralizaciji, odnosno prijenosu moći s federalne na republičku razinu, čime “etatistički monopol nad raspolaganjem viškom rada nije smanjen ni oslabljen nego decentraliziran podjelom na sedam ili osam poludržavnih aparata lokalnih republika...” (193) Prema kraju šezdesetih, ova druga struja je prevladala pa se prema Suvinu završilo u slijepoj ulici beskrajinih rasprava o centralizaciji i decentralizaciji koje su bile odraz sukoba materijalnih interesa federalne i republičkih oligarhija. Suvin zaključuje kako „treba jasno razlikovati ‘liberale’ koji su se zalagali za tržište i nekontrolirani procvat buržoaskih stavova i one koji su podržavali samoupravljanje i plebejsku demokraciju odozdo.“ (190)

Koliko god da je razbijanje partijskog monolita otvorilo institucionalne kanale kojima se moglo zagovarati različita politička rješenja i vršiti pritisak s nižih partijskih instanci prema gore, “plebejske snage” iz redova radničke klase, intelektualaca i omladine, teško su mogle utjecati na donošenje ključnih političkih odluka, a Suvin se fokusira upravo na tu činjenicu u podužem eseju posvećenom jugoslavenskom samoupravljanju. Polazi od rekapitulacije već postojećih kritika promašaja jugoslavenske makroekonomske politike, točnije njezina samoukidanja koje započinje već sredinom šezdesetih godina. Referirajući se na dobro poznate radove Susan Woodward i Branka Horvata, ističe kako se već od početka šezdesetih pokazuje nesposobnost federalnih vlasti u osmišljavanju jedinstvene makroekonomske politike koja bi omogućila uravnotežen razvoj i nadišla sve snažnije republičke i regionalne partikularizme. Dok je povratak postratnom etatizmu nakon desetak godina razvoja samoupravnog eksperimenta bio politički neprihvatljiv, vodstvo partije je bilo nevoljko poči putem demokratizacije ekonomskog planiranja i širenja samoupravljanja prema federalnim ekonomskim organima, putem koji je još početkom pedesetih skicirao Boris Kidrič, kojega Suvin ističe kao najboljeg teoretičara samoupravljanja čije su ideje šezdesetih godina nažalost uvelike

odbačene. Kompromis je pronađen u postupnoj decentralizaciji kojom su širene ovlasti republika: „Time se republičkim vlastima, koje su od samog početka nastojale sve centralizirati u vlastitim rukama, dozvolilo da na kraju izrastu u zasebne ‘državne kapitalizme’“ (238). Veliki makroekonomski disbalansi i rastući jaz u razvijenosti pojedinih dijelova zemlje, kompenziran je povremenim, nepromišljenim ad hoc intervencijama. Kako zaključuje Suvin „taj zbrkani ekonomski model nije spojio „zakon [razmjenske] vrijednosti“ s komunističkom planiranom proizvodnjom za upotrebnu vrijednost, a još manje je prvi podredio drugoj, nego se pobrinuo da ni jedno ni drugo ne može funkcionirati kako treba“.

Dakle, Suvin ukazuje na nesposobnost jugoslavenske samoupravljačke teorije i prakse da riješi fundamentalnu kontradikciju između želje da se izravnim proizvođačima omogući kontrola nad viškom rada i potrebe za nekakvim oblikom ekonomskog planiranja koji bi omogućio uravnotežen razvoj i spriječio da se tržišno natjecanje među samoupravljačima ne pretvori u klasičnu, kapitalističku utrku za profitom. Kao dobar primjer kaotičnosti jugoslavenske teorije samoupravljanja Suvin ističe Kardeljev koncept “nagrađivanja prema radu” inauguriran šezdesetih godina. Tu se odmah nameće logično pitanje: kako mjeriti taj rad, ako ne uspjehom na tržištu? Jasno, taj uspjeh ovisi o mnogočemu osim radnikova znanja i zalaganja, što znači da radnikova sudbina ostaje u rukama tržišnih sila van njegove kontrole.

Dodatan problem je predstavljala sve snažnija integracija jugoslavenske ekonomije u svjetsko tržište. Zbog toga je usprkos proradničkim elementima reforme iz 1965. godine, poput povećanja dijela viška rada koji se ostavlja na slobodno raspolaganje poduzećima, kojima se pokušalo povećati utjecaj radničkih savjeta, njihova realna moć sve više kopnjela pod pritiskom domaće i strane konkurencije na sve manje kontroliranom tržištu. Uz to, Suvin ističe i sve veću moć profitno orijentiranih banaka koje su se od sredine šezdesetih godina, potiskivanjem federalnih planskih tijela, nametnule kao jedan od ključnih igrača u alokaciji društvenog bogatstva. Primjerice, kao izvor fiksnog kapitala privrednih poduzeća banke su s 1% 1960 skočile na 49,4% 1969., a to im je omogućilo znatnu kontrolu nad zaduženim poduzećima (289).

Prema Suvinu, samoupravljanje je svoj zlatni period doživjelo u razdoblju od 1958. do 1968. godine, ne samo u pogledu materijalnih postignuća već i zbog toga što razina radničke participacije u upravljanju poduzećima tada doseže vrhunac, što je proizvelo mnoge pozitivne rezultate. Upravljanje je podrazumijevalo posjedovanje određenih znanja, pa su u tih deset godina stotine tisuća radnika prolazile različite tečajeve na Radničkim sveučilištima, što je bilo izuzetno značajno za zemlju u kojoj je čak i krajem šezdesetih godina većina

stanovništva imala manje od osam razreda škole. Samoupravna poduzeća su dala najveći doprinos edukaciji stanovništva u to vrijeme, da bi potom, od početka sedamdesetih godina, aktivnost Radničkih sveučilišta naglo opala. Usprkos relativno dobrim rezultatima na tom polju, znanja običnih radnika nikada nisu dosegla razinu potrebnu za istinsko upravljanje poduzećima, zbog čega s vremenom stručni kadrovi i direktori uglavnom uspijevaju nametnuti svoju volju radničkim savjetima u vođenju poslovne politike. Ipak, u pitanjima zapošljavanja, otpuštanja i visine nadnica radnički savjeti su igrali itekako važnu ulogu.

U konačnici, Suvin se žestoko suprotstavlja tezi prema kojoj je nakon odbacivanja “policijske države sovjetskog tipa”, jedina moguća alternativa bila uspostava “tržišnog socijalizma”. Ono što on vidi kao istinsku alternativu definirao je kao “potpuno asocijativnu plebejsku demokraciju”. Za njega je ključno pitanje bilo to “...hoće li se industrijsko samoupravljanje odlučno nadograditi kako horizontalno (izvan industrije) tako i vertikalno (do stvarnog sjedišta vlasti, centra Partije/države u Beogradu) kao sveobuhvatna plebejska asocijativna demokracija?” (255). Već početkom sedamdesetih postalo je jasno da se to neće dogoditi.

Uspirkos neprestanom laviranju između autobiografskog, historioografskog, filozofskog i literarnog žanra, pomalo pompoznom stilu i povremenoj repetitivnosti koja proizlazi iz činjenice da se ipak radi o zbirci eseja, a ne zaokruženoj studiji, knjiga je bez sumnje dobro došla intervencija u otužnu postjugoslavensku produkciju o socijalističkom razdoblju. Iako je nažalost teško očekivati snažniju recepciju knjige u domaćoj stručnoj javnosti, ponajprije historiografiji, njoj su zasigurno nasušno potrebni prilozi koji će poput Suvinove knjige probiti okvire još uvijek prevladavajućeg anti-komunističkog konsenzusa, koji ovaj period povijesti vidi “ne samo kao loše odrađen posao, već i kao od samog početka pogrešno zamišljen ili čak opasan pothvat” (18).

Ursula Huws
**“Labour in the Global Digital Economy:
The Cybertariat Comes of Age”**

Monthly Review Press, New York, 2014.

Zbirka eseja Ursule Huws koju ćemo ovde predstaviti sačinjena je od autorkinih radova nastalih u periodu između 2006. i 2013. godine i predstavlja vrlo heterogenu celinu. Uvodni tekst i sedam izabranih eseja, hronološki poređanih, međusobno se razlikuju prema formi, strukturi, opsegu, nivou apstrakcije, konkretnom fokusu teme itd. Dok se neki bave kvantitativnim promenama, drugi više pažnje obraćaju na kvalitativnu transformaciju društvenih odnosa, neretko uz primere iz ličnog života. Iz toga je jasno da ova zbirka ne predstavlja jedinstvenu konceptualnu celinu.

Međutim, uprkos tome izabrani tekstovi pružaju vrlo celovitu sliku dominantnih procesa koji se odvijaju u oblasti kapitalističke proizvodnje i posledično u oblasti šire društvene reprodukcije, i u tom smislu ih je zanimljivo čitati kao deo iste celine. Glavna tema ovih eseja jeste transformacija načina rada do koje je došlo usled serije međusobno pojačavajućih ekonomskih, političkih i tehnoloških faktora. Kako autorka ističe, ovo ne znači da se sveukupni rad promenio, međutim, različite karakteristike rada koje su ranije smatrane za nestandardne ili neuobičajene sada se uzimaju kao podrazumevajuće od strane stalno rastućeg dela populacije. U tom procesu se menja i očekivanje od toga kako „normalan“ rad treba da izgleda (8), a posledice su velike kako na nivou društvene reprodukcije, tako i na nivou političke organizacije otpora dominantnim procesima.

Autorka kroz analizu širokog spektra tema kao što su: nestanak identiteta na bazi zaposlenja, prostorne promene uzrokovane migracijama i procesom (de) industrijalizacije, stvaranje globalnih lanaca vrednosti i uloge nacionalnih država u oblikovanju globalne podele rada, problem autonomije i kontrole kreativnog rada, komodifikacija intelektualnog rada i oblasti javnih usluga, upotrebe marksistički konceptata u analizi klasne konfiguracije u XXI veku, pokušava da ponudi smernice za razumevanje kompleksnosti navedenih procesa koji utiču na načine na koje su različite grupe radnika međusobno povezane ma koliko ta veza ostajala zamagljena unutar globalne podele rada.

Kapitalistički sistem pokazuje izuzetnu sposobnost prevazilaženja kriza putem proizvodnje novih vrsta roba. Stoga, autorka kao jedan od glavnih motora ekonomske, tehnološke, pa samim tim i šire društvene promene koja omogućava opstanak kapitalizma kao dominantnog sistema društvenih odnosa identifikuje komodifikaciju sfera života koje su u prethodnom periodu opstajale van sfere novčane ekonomije, ili barem onog dela koji ostvaruje profit za kapital. Komodifikacija tako predstavlja tendenciju unutar kapitalističke ekonomije da se sve više aktivnosti transformiše u proizvode i usluge koji se mogu ponuditi na tržištu. Osnova za to predstavlja njihovo izvlačenje iz sfere reproduktivnog rada, bilo da se radi o neplaćenom (osnovni primer predstavlja rad u domaćinstvu) ili plaćenom radu (najčešće u sferi javnih usluga) i prevođenje u oblast direktno produktivnog rada – rada koji za kapital proizvodi višak vrednosti (79-82). Na taj način se za kapital otvaraju nove zone eksploatacije, popunjava rezervna armija rada, povećava profitabilnost i omogućava izlazak iz perioda krize.

Nakon komodifikacije velikog broja poslova koji su se obavljali u sferi neplaćenog kućnog rada, u neoliberalnoj fazi kapitalističkog razvoja usledila je postepena komodifikacija poslova iz sfere javnih usluga. Kriza iz 2008. godine označila je prekretnicu u brzini i opsegu prilagođavanja ovih poslova logici tržišta (66-77). Komodifikacija u tom smislu ne znači samo puku privatizaciju određenih sektora, često zapravo ni ne podrazumeva promenu vlasništva, već se odnosi na podvođenje organizacije proizvodnje pod tržišnu racionalnost. Uvođenje naučnog menadžmenta omogućava veću kontrolu proizvodnog procesa i sprovođenje standardizacije radnih zadataka; ovim je omogućeno razbijanje zadataka na manje jedinice kao preduslov za uvođenje procedura za kontrolu kvaliteta što omogućava širu primenu informacionih i komunikacionih tehnologija; dalje, standardizacija i modularizacija jedinica radnog procesa omogućavaju novu rekonfiguraciju koja se može vršiti *in-house* ali i putem *outsourcinga* (*outsourcing*) određenih delova procesa proizvodnje. Na kraju više nema razlike između toga da li te poslove obavljaju radnici u firmi koja ostaje u državnom vlasništvu, ili oni prelaze u privatni sektor. Svi ovi procesi suštinski menjaju način na koji se rad obavlja kao i odnose moći na radnom mestu.

Ovi procesi svakako nisu novina. Ono što jeste novina je to da se oni sada primenjuju i na one grupe radnika koje su u prethodnom periodu ostajale donekle zaštićene, pre svega zahvaljujući boljoj pregovaračkoj poziciji koja je proisticala ili iz date političke organizacije ili iz nivoa kvalifikacija koje su posedovali. Povlašćeni radnici na segmentiranim tržištima rada, beli okovratnici, kreativni radnici, radnici u sektoru javnih usluga, intelektualni radnici itd. sve se manje nalaze u poziciji da mogu da utiču na uslove svog zaposlenja. Standardizacija

radnih zadataka i široka primena telekomunikacionih tehnologija su jedni od faktora koji su doprineli razvoju nove globalne podele rada, kreiranju globalnih lanaca vrednosti, formiranju globalne rezervne armije rada koja poseduje veštine potrebne za obavljanje mnogih zadataka sa bilo koje lokacije na planeti, centralizaciji kapitala i stvaranju globalnih konglomerata. Ovakva situacija dovela je do povećanja konkurencije među radnicima na globalnom nivou, što je umanjilo njihovu pregovaračku moć i otežalo političko organizovanje.

Osnovna karakteristika ovih procesa jeste da se oni danas odvijaju na globalnom nivou na način koji je istorijski bez presedana. Međutim, transformacija koja je dovela do ovoga se nije odigrala preko noći. Autorka identifikuje četiri perioda transformacije radnih odnosa nakon Drugog svetskog rata (8-12). Prvi period koji okvirno traje od 1945. do početka krize 1970-ih karakteriše klasni kompromis, pretnja socijalizma i dominacija nacionalnih korporacija, što predstavlja okvir u kojem je grupa radnika uspeła da za sebe ostvari povoljan ekonomski položaj kroz tripartitno pregovaranje i kontinuirano, ugovorom formalizovano zapošljavanje.

Međutim, u sledećem periodu koji okvirno traje do kraja 1980-ih godina pad profitabilnosti doveo je do zaoštavanja sukoba između radnika i poslodavaca, koji su sve češće pribegavali upotrebi migrantske i ženske radne snage za popunjavanje nisko plaćenih radnih mesta. Talas spajanja i preuzimanja (*mergers & acquisitions*) doveo je do velike koncentracije kapitala i jačanja multinacionalnih kompanija, koje su otpočele sa premeštanjem poslova u zemlje sa nižom cenom rada, što je rezultovalo razvojem konkurencije između zemalja i regiona u pokušaju da privuku direktne strane investicije. Razvoj informacionih tehnologija omogućio je pojednostavljivanje i standardizaciju mnogih radnih procesa smanjujući tako pregovaračku moć nekih tradicionalno dobro organizovanih grupa radnika i istovremeno otvarajući mogućnost za zapošljavanje za druge. Deindustrijalizacija je povećala nezaposlenost u pojedinim regionima, međutim „doživotno zapošljavanje“ još uvek je opstajalo kao dominantni model usled činjenice da su na globalnom zapadu radničke organizacije još uvek imale značajnu moć.

Pad Berlinskog zida predstavlja simbolički početak trećeg perioda koji traje okvirno do sredine 2000-ih. Urušavanje socijalističkih režima u istočnoj Evropi rezultovao je otvaranjem novog polja za akumulaciju kapitala, a upliv nove radne snage iz ovih zemalja povećao je konkurenciju na globalnom tržištu rada i time smanjio pregovaračku moć radnika i u zemljama zapada, koji su se dodatno nalazili na udaru ofanzive neoliberalnih vlada. Generalni talas deregulacija koji je doveo do uspostavljanja slobodne trgovine dobara i usluga

omogućio je neometane protoke kapitala, intelektualnog vlasništva i informacija preko nacionalnih granica na globalnom nivou. Talas privatizacija je počeo da otvara polje javnih usluga kao novu profitabilnu oblast, a primena informacionih tehnologija je postala sveprisutna. Razvoj telekomunikacionih tehnologija je omogućio i brojne promene u sferi proizvodnje putem fleksibilizacije rada i radnih odnosa, i doveo do toga da se počnu menjati parametri koji definišu šta to rad jeste. Ovo predstavlja i period naglog rasta i ekonomskih nestabilnosti.

Nakon toga usledio je period finansijske krize 2007-8. godine. Aktuelna kriza akumulacije samo je dodatno zaoštrila postojeće procese i konflikte i dovela do ubrzanja transformacije sfere kapitalističke proizvodnje. „Nakon krize izgledalo je kao da se svet probudio u temeljno drugačijoj realnosti, u kojoj je spektar trendova koji su u prethodnom periodu bili očigledni, ali ipak ne i dominantni, gotovo preko noći postao nova normalnost“ (11). Ekonomski poremećaji i drakonske mere štednje (*austerity measures*) vodile su porastu nezaposlenosti do nivoa najvećih još od Velike depresije 1930-ih. U datim okolnostima radnici bez posla, pre svega mladi, spremniji su da pristanu na nove uslove rada, među kojima formalno zaposlenje postaje sve ređa stvar, telekomunikacije čine sastavni deo radnog okruženja, nestaju jasnih granica između rada i ne-rada i dolazi do erozija formalnih pravila koja upravljaju radnim procesom, pogotovo na novostvorenim radnim mestima. Ovakvom ekonomijom dominiraju transnacionalne korporacije, koje često posluju i u oblastima koje su ranije bile rezervisane za preduzeća u državnom vlasništvu, i koje imaju gotovo neograničen pristup globalnoj rezervnoj armiji rada, kojoj mogu da pristupe ili putem migracija ili putem ošor autsorsinga (*offshore outsourcing*).

Međutim, opisani procesi nisu bez svojih kontradikcija. Autorka identifikuje suprotstavljene procese koji dovode do stvaranja konflikata na različitim nivoima. Tako na nivou nacionalnih država postoji sukob između potrebe za privlačenjem kapitala, što često podrazumeva i različite vrste subvencija i dotacija za investitore, i pokušaja smanjenja državnih izdataka. Takođe, kontradikcije postoje i prilikom pokušaja nacionalnih vlasti da smanje i kontrolišu nivoe nezaposlenosti i interesa kompanija koje na globalnom nivou tragaju za što jeftinijom radnom snagom (77).

Na nivou kompanija pojednostavljivanje proizvodnog procesa dovodi do zaoštavanja konkurencije a time i do pada profita. Iz toga sa jedne strane proističe potreba za inovativnošću, koja podrazumeva određeni nivo autonomije i kvalifikacija radnika kako bi bili u stanju da kreiraju nove proizvode, pronalaze nove tržišne niše ili osmišljavaju nove oblike organizacije rada, i sa druge strane pokušaja povećanja efikasnosti i intenziteta rada putem uvođenja novih oblika

kontrole (53-65).

Jedan od zaključaka do kojeg autorka dolazi jeste da su radnicima potrebne nove forme organizacije koje prepoznaju zajednički interes globalnog proleterijata u borbi sa globalno organizovanim poslodavcima (77). Kako bi došli do toga neophodna je nam je dublja analiza kapitalističkog sistema društvenih odnosa i transformacija kroz koje prolazi organizacija procesa rada unutar njega. Razumevanje ovog odnosa omogućava identifikovanje ključnih mesta u procesu proizvodnje u kojima akcije radnika mogu biti najefikasnije. Identifikovanje ovih mesta omogućava radnicima da razumeju moć koju imaju u pregovorima. Takođe omogućava razumevanje kako se rad različitih grupa radnika međusobno prepliće, koji zajednički interesi proizilaze iz toga i kako ovi interesi mogu postati međusobno vidljivi, pa samim time i koje forme organizacija su odgovarajuće (92-95).

Ursula Huws je kroz ovu seriju eseja uspjela da pokrije širok spektar fenomena koji u sadejstvu menjaju načine na koji se rad u savremenom kapitalizmu odvija. Različit nivo apstrakcija izabranih tekstova služi da bolje objasni suštinu uzroka kao i da ukaže na konkretne posledice koje na izgled nisu u direktnoj vezi, a jasan fokus na procese omogućava bolje razumevanje kontinuiteta promena odnosa moći u klasnoj borbi na globalnom nivou. Stoga ova zbirka radova iako nije konceptualno zamišljena kao jedinstvena celina, nudi uvide u postojeće trendove koji oslikavaju poprilično celovitu sliku odnosa u savremenom kapitalizmu.

Darko Vesić

Raymond Williams
“Politics and Letters.
Interviews with New Left Review”

Verso, London/New York, 2015.

U kulturnoj javnosti Hrvatske Raymond Williams prisutan je već četrdesetak godina. Njegov članak “Sredstva komunikacije kao sredstva proizvodnje” čak je izvorno objavljen u zagrebačkim *Prilozima* Zavoda za kulturu Hrvatske 1978., dok je dvije godine ranije održao i niz predavanja u Jugoslaviji. Međutim putanja njegove recepcije daleko je od pravocrtne i to se može pripisati mnoštvu razloga. S jedne strane, (relativno) konzervativna teorijska profilacija dominantnog praxisovskog marksizma teško da je gajila posebni senzibilitet za poprilično heterodoksno polazište Williamsove kulturne analize koje kulturnu sferu poima strukturalno jednako proizvodnom poput ekonomske. S druge strane, i posve u skladu s globalnim teorijskim trendovima, raspadom socijalističkih sistema u okvirima ‘progresivne’ društvene teorije klasa kao analitička kategorija zamire i ustupa mjesto kurentnijem konceptu identiteta – prevrat koji obilježava i dobar dio hrvatske, kao i šire postjugoslavenske humanistike. U takvim okvirima trebalo je dočekati pomaljanje kulturalnih studija početkom 2000-ih kao kolegija na Odsjeku za komparativnu književnost pri zagrebačkom Filozofskom fakultetu da se konture velikog Williamsovog opusa uopće počnu nazirati. S obzirom na oštrinu teorijskih uvida koje Williams nudi, sistematski pregled književnog i teorijskog polja kao i niz nevjerovatno prediktivnih političkih intuicija, ne iznenađuje previše svježina materijala koja isijava iz ovog gigantskog intervjua.

Aktualno izdanje reprint je izvornika iz 1979. uz priloženi predgovor Geoffa Dyera. Urednici *New Left Reviewa* Perry Anderson, Anthony Barnett i Francis Mulhern tijekom 1977. i 1978. vodili su niz intervjua s Williamsom, s poprilično rijetkom ambicijom za taj, kako sami tvrde, suštinski žurnalistički žanr – naime komentiranjem čitavog opusa tada već kanoniziranog autora kulturne teorije i kritike. Kako napominje Dyer na kraju svog dominantno intimističkog predgovora: ono što je trebalo biti tek *postscriptum* ili dodatak glavnom korpusu postalo je zapravo njegov integralni dio (str. xiv). Organizacija materijala čvrsto slijedi kronologiju života i rada, međutim narav obrade problemâ daleko je od

linearno-kauzalne taksonomije. Trojica sugovornika izvrsni su poznavatelji Williamsove bio- i bibliografije i u najvećem dijelu zbirke razgovor se pretvara u teorijsku raspravu oko problema koji nisu dostatno apsolvirani u samim djelima o kojima je riječ, ili zbog novih povijesnih okolnosti trebaju novu, doradenu interpretaciju.

Uvodni dio skicira Williamsovo političko i obrazovno stasanje u lijevom registru. Iako od rane mladosti aktivist Laburističke stranke, 1939. formalno pristupa Komunističkoj partiji (CP), ali nakon rata u kojem sudjeluje kao vojnik u tenkovskoj jedinici (s kojom 1944. sudjeluje u oslobađanju Normandije) lagano se distancira od CP-a zbog uvjerenja da stranačka jezgra nije dovoljno radikalna i da tadašnju dinamiku svjetske politike naprosto nisu u stanju sistemski zahvatiti. Razočarani aktualnom situacijom, Williams i nekoliko kolega 1947. pokreću časopis *Politics and Letters* s namjerom ujedinjenja radikalne lijeve politike i leavisovske književne kritike (str. 65). Zbog financijskih poteškoća koje su proizlazile iz političke konstelacije na početku Hladnoga rata te razilaženja u uredništvu časopis se već 1948. gasi, a Williams se iz javne sfere povlači u akademsku na deset godina. Međutim, iz tog iskustva stječe važnu spoznaju da se politička pitanja ne mogu adekvatno problematizirati metodama književne kritike, što je bio relikv leavisovske tradicije. Njegovim riječima: “krucijalno su nam nedostajali ekonomisti, a ekonomija je trebala biti glavno polje borbe” (str. 75). No angažman koji se tu profilirao – uprezanje visoke teorijske refleksije kao sredstva u političkoj borbi s prvenstvenim ciljem narodne emancipacije - bitno će obilježiti daljnji Williamsov razvoj.

Precizirajući kontekst nastanka prvog većeg djela – *Culture and Society* (1958) – koje je značajno rekonfiguriralo promišljanje kulture, i to ne samo u engleskom kontekstu, Williams navodi kako je glavni podstrek tom teorijskom pothvatu bila reakcionarna pozicija, dominantno okupljena oko Eliota, koja je ustrajala na čvrstoj opoziciji kulture i demokracije. Taj antielitistički nerv koji je u *Culture and Society* dobio prvu sistematsku razradu bitno obilježava čitav Williamsov opus. Dvadesetak godina nakon tog djela, komentirajući situaciju u vezi s Kulturnom revolucijom u Kini, Williams bez imalo zadržke konstatira: “Kada sam čuo patetične pripovijesti o profesorima, maknutim iz svojih biblioteka i laboratorija kako bi bili poslani na selo da pomognu pri žetvi, moji su osjećaji u potpunosti bili na strani revolucionara” (str. 404). Pritom, daleko od bilo kakve pozicije zanesenog poklonika, Williams jasno razlučuje promišljanje i evaluaciju na principijelnoj, programskoj razini, od empirijskog ozbiljenja tih političkih programa.

Sljedeće ‘veliko’ djelo, *The Long Revolution* (1961), osim sad već uobičajenog antagonizma pa čak i prijezira od strane liberalnog establišmenta, i a fortiori s desnice, izaziva i oštre rasprave u lijevom taboru, među kojima se ističe žustar osvrt E. P. Thompsona. Slijedeći eshatološku, optimističku marksističku kritiku kapitalizma, prema kojoj je smrt kapitalizma imanentna samom sistemu zbog klasnog konflikta koji je nerazriješiv osim svrgavanjem tog istog sistema, Thompson se obrađuje na Williamsovu distinkciju klasne borbe i klasnog konflikta. Potonji je strukturni uvjet kapitalizma, dok se koncept klasne borbe, prema Williamsu, može odnositi samo na one trenutke u historiji “kad strukturni konflikt postane svjestan i uzajaman sukob, otvoreno angažiranje snaga” (str. 135). Ti su trenuci rijetki jer se klasni konflikt često uspješno medijatizira kroz razne formate klasnog kompromisa pa se ‘neminovno’ urušavanje kapitalizma taktički uspješno odgađa. Budućnost je pokazala kako je Williamsov teorijski zagovor po tom pitanju bio i sistemski domišljeniji i empirijski utemeljeniji.

U djelu koje izlazi već sljedeće godine, *Communications* (1962), Williams uspostavlja temelje onoga što će kasnije u teorijskom polju zaživjeti kao kulturni materijalizam. Osnovna postavka te pozicije sažeta je u sljedećoj tvrdnji: “Navikli smo na opise našeg zajedničkog života ekonomskim i političkim terminima. Naglasak na komunikaciji inzistira, kao stvar iskustva, da ljudi i društva nisu ograničeni na odnose moći, vlasništva i proizvodnje. Njihovi odnosi u opisivanju, učenju, nagovaranju i izmjenjivanju iskustava smatraju se jednako fundamentalnim” (str. 137). U kontekstu marksističke dokse koja ekonomske odnose smatra primarnim, ovakav zagovor i nije se mogao shvatiti drugačije nego kao idiosinkratičan. Međutim, Williams ostaje dosljedan u svojoj poziciji i neutemeljnost linearne ekonomske kauzalnosti historijskog materijalizma ilustrira primjerom industrijske revolucije koja nije proizvela samo parni tkalački stroj ili lokomotivu, nego i parni tiskarski stroj. Time je jedan od revolucionarnih proizvoda bila i neusporedivo rasprostranjenija pismenost, što je povratno bitno redefiniralo i ekonomsko polje, ponajviše dinamiziranjem klasnog antagonizma. Posljedično, ishodišni model historijsko-materijalističkog ekonomizma – pravocrtno determinirajući odnos baze i nadgradnje – zamijenjen je nijansiranijim sagledavanjem kapitalističkih kontradikcija na strukturnoj i pojavnjoj ravni.

Poglavlja o drami i književnosti problematiziraju moduse reprezentacije kojima su te domene simboličke proizvodnje sudjelovale u (re)produkciji kapitalističkih odnosa, a izlažu se i detaljno analiziraju i pokušaji osporavanja namrijetih obrazaca estetske i spoznajne prakse. U domeni drame riječ je prvenstveno o Brechtu, dok su rasprave o romanopiscima usredotočene

prvenstveno na autore i djela iz užeg britanskog kanona. No i u toj vizuri, napose izraženoj u djelu *Marxism and Literature* iz 1975., sistemska perspektiva ostaje beskompromisna pa Williams zalazi u vrlo problematično tlo principijalne historizacije svih tipova diskursa kao praksi pisanja. To se posebice odnosi na prirodoznanstveni diskurs kojem uslijed historizacije prijete zapadanje u epistemološki relativizam. Međutim, i u ovom slučaju Williams minucioznom analizom scijentističkog diskursa uvelike nadmašuje postmodernističke pokušaju u tom smjeru, a eksplicitno se ograđuje i od idealistički intonirane semiotike koja svakom objektu pristupa kao jednakovrijednom sustavu znakova. Umjesto načelnog, relativističkog osporavanja svakog znanstvenog uvida, analizom kompozicijskih i reprezentacijskih praksi kojima se znanstveni rezultati komuniciraju izvan matične znanstvene zajednice, Williams zapravo anticipira latourovski konstruktivizam kao važnu domenu filozofije znanosti.

Zadnje poglavlje posvećeno je u užem smislu političkim temama, pretežito tada aktualnim. I tu se pokazuje kako je Williamsova analitika političke situacije uvelike nadmašivala fatalističke projekcije tada dominantne marksističke pozicije. Entuzijazam koji je laburistička vlada pobudila stupanjem na vlast 1964., nakon gotovo petnaestogodišnje vladavine konzervativaca, nije dugo trajao i Williams precizno locira uzroke neminovnog skorog pada u nepostojanju jasnog socijalističkog programa, brutalnom radnom zakonodavstvu, snishodljivoj međunarodnoj politici i posvemašnjem kompromiserstvu vodstva stranke. Štoviše, na temelju takve procjene, Williams prognozira kako će Laburisti svojim udaljavanjem ne samo od socijalističkog, nego i socijal-demokratskog opredjeljenja samo dodatno umanjiti emancipatorski potencijal klasne borbe radničkog pokreta i svojim rigidnim protusindikalnim zakonodavstvom pripremiti i konsolidirati teren za dugogodišnju vladavinu konzervativaca.

Nažalost, historija ga je potvrdila i dvadeset godina kasnije u liku Tonyja Blaira prezentirala groteskno otjelovljenje najcrnijih slutnji.

Politics and Letters, iako u inicijalnoj ambiciji 'tek' komentar izuzetno diferenciranog opusa u obliku intervjua, i formom i interpretativnim dosegom prevazišao je bilo kakvu, pa i najotvoreniju žanrovsku odrednicu. U tom smislu ovo djelo funkcionira kao gotovo ikonički epitaf životu i djelu ovog socijalističkog velikana.

Robert Hewison
**“Cultural Capital:
The Rise and Fall of Creative Britain”**
Verso, London/New York, 2014.

Jedna od definicija kulture, ona najuža, obuhvaća umjetničko stvaralaštvo. U takvoj ideji kulture umjetničko se stvaralaštvo ne bi trebalo kaljati politikom, štoviše ono je djelatnost autonomna od ostatka društvenih djelatnosti i konzekventno od prevladavajućih proizvodnih odnosa. U momentu uvođenja javnog financiranja kulture u Zapadnoj Europi, zajedno s ostalim makroekonomskim kejnzijanskim mjerama u periodu nakon Drugog svjetskog rata, ova je ideja autonomije zadržala hegemoniju u sferi kulturne politike, kao instrumenta kojim država provodi (širu) politiku u polju kulture, prvenstveno upravljajući institucijama koje proizvode, distribuiraju, posreduju i štite kulturna dobra. Javno financiranje kulture provodi se prema tzv. “arm’s length principle” koji je dozvan kako bi se izbjegao izravni državni utjecaj nad kulturnim stvaralaštvom i – ne zaboravimo – kulturnom potrošnjom, dakle uplitanje politike u kulturu. U slučaju Velike Britanije to se ostvarilo osnivanjem Arts Council of Great Britain (čiji je prvi predsjednik bio nitko drugi nego John Maynard Keynes), nevladinog javnog tijela čija je funkcija da redistribuira državne financije kulturnim institucijama i pojedincima. Tako kulturna politika kao niz djelatnosti i mjera koje trebaju osigurati *slobodno* stvaralaštvo i *slobodnu* recepciju stvaralačkih dobara razdvaja ideju kulture od *politike* koja je zapravo njezin uvjet. Kulturna politika, mogli bismo utvrditi, predstavlja suprotnost politici kulture.

Na ovom mjestu valja ipak stvari okrenuti naglavce. Kulturna je politika određena prevladavajućom ideologijom, što postaje razvidno čim ideju kulture smjestimo u njezin društveno-historijski kontekst. Ideju slobodnog stvaralaštva koje je poduprto javnim financiranjem, pa i takvog stvaralaštva koje je ne samo kritičko, već nerijetko i opozicijsko prevladavajućoj ideologiji, a koje je na Zapadu cvjetalo od kraja Drugog svjetskog rata do 1990-ih, ne možemo odijeliti od njezinog hladnoratovskog konteksta i ideje kulture, pa onda i njezine uloge, u njemu. Slobodno stvaralaštvo mora se čitati na podlozi njegove hladnoratovske opreke – socijalističke kulturne politike, dakle kao protuoružje opasnosti koja

je nadirala s Istoka. Samo ovako možemo objasniti obrat koji je uslijedio nakon 1989., a koji karakterizira neskrivena instrumentalizacija upravo u sferi kulture, kako kulture kao umjetničkog stvaralaštva tako i kulture u njezinoj široj definiciji kao cjelokupnog načina života, instrumentalizacija vođena idejom tzv. društvene i ekonomske regeneracije.

Upravo inzistiranje na historizaciji umjetničkog stvaralaštva, a posebno na propitivanju složenih odnosa njegovog financiranja i njegove društvene distribucije snažno prožima rad kulturnog povjesničara Roberta Hewisona. Ovaj stručnjak za Ruskina napisao je i nekoliko lokalnih povijesti u prvom redu književnosti, ali i vizualnih umjetnosti i kazališta, druge polovice 20. stoljeća. U svojoj posljednjoj knjizi *Cultural Capital: The Rise and Fall of Creative Britain* Hewison se prihvaća zadatka da iznese vrlo svježju povijest, onu Kreativne Britanije u razdoblju čvrsto omeđenom dolaskom New Laboura na vlast 1997. i Olimpijskih igara u Londonu 2012. godine. Kako u uvodu i ističe, to je knjiga o “kulturi u tradicionalnom smislu, što podrazumijeva umjetnost i kulturnu baštinu, ali i o političkoj ekonomiji kulture”.

Uokvirena uvodom koji raščarava to za umjetnost “zlatno doba” i zaključkom koji otvara moguće perspektive *upotrebe kulture* koje se otimlju njezinoj kapitalizaciji, knjiga je uglavnom kronološki narativ o kulturnoj politici New Laboura. Podijeljena je u osam poglavlja, a u svakom od njih se obrađuje zasebna tema. Hewison je kao izvore koristio – kako je sam naziva – “sivu literaturu”, misleći pritom na policy dokumente i izvještaje, uz nešto akademskih i žurnalističkih komentara. To knjigu čini s jedne strane iznimno *suhim* štivom, unatoč autorovoj osvjedočenoj duhovitosti, ali i, s druge strane, iznimnim pregledom, koji će svakom budućem istraživaču bilo koje od pojedinih tema umnogome olakšati posao. No, njezin najveći doprinos ipak leži u preciznom i na dokumentima fundiranom razmontiranju ideologije kreativnosti, kao ključnog instrumenta u oblikovanju kulturom vođene društvene i ekonomske regeneracije nakon deindustrijalizacije, a s njome i oblikovanja ljudskih subjekata sukladnih novoj vrsti upravljanja.

No, da bi se ideologija kreativnosti razotkrila kao magla koja zastire brojne retrogradne društvene procese, bilo je ključno prići joj s leđa. Hewison, naime, uviđa kako je kulturna politika New Laboura u osnovi nastavak konzervativne politike Margaret Thatcher. Razlaže ovo najprije u prvom poglavlju, na primjeru transformacije Ministarstva umjetnosti i kulturne baštine u Ministarstvo za kulturu, medije i sport, kao i činjenice da su New Labour nastavili sve projekte konzervativne vlade, kao što je Millenium Dome i Tate Modern. Štoviše, pooštrili su ugovorne obaveze, usko definirali smjernice i ciljeve za korisnike državnih

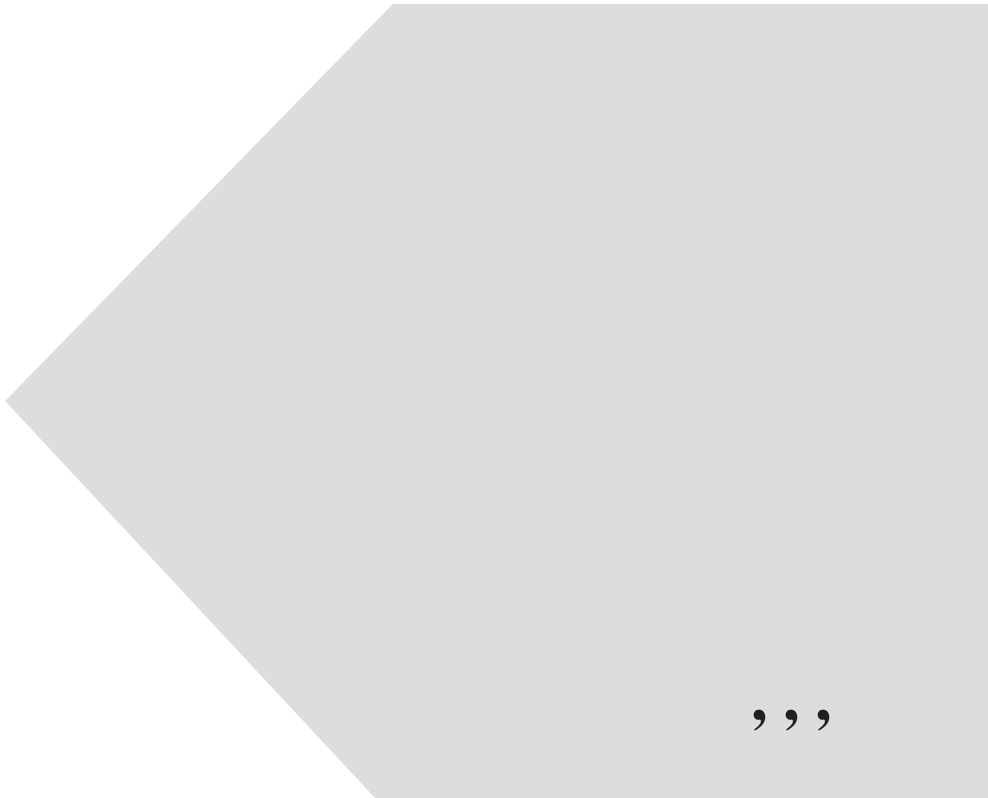
sredstava (sada lutrijskih sredstva uvedenih Zakonom o lutrijskim sredstvima još 1993. godine). Ukratko, spomenuti princip “dužine ruke” koji je državu imao držati na odstojanju, u vrijeme vlade New Laboura postao je znatno kraći.

Projekt nove državne uprave, koji je uvela vlada Margaret Thatcher, uveo je vrijednosti tržišta u javni sektor, što je za državnu birokraciju uglavnom značilo rasipanje na niz agencija, ali istodobno i snažnu centralizaciju, u smjeru korporativizacije državne uprave. No da bi se projekt proveo, bila je potrebna ideološka priprema, zato je New Labouru, kada su 1997. godine došli na vlast, trebala kultura: da oslobodi duh kreativnosti, koji čuči u svakom pojedincu, od institucionalnih stega. A kreativnost će maksimalizirati sudjelovanje na tržištu, regenerirati ekonomiju, a usput i riješiti sve probleme koje proizlaze iz ekonomskog kraha. Osim na ovoj pozitivnoj i *cool* slici kulture kao pogonske sile ekonomije, New Labour svoju ideju kulture gradi i na kritici dosadašnje kulture, u užem smislu, kao elitističke, i to napadajući njezino javno financiranje. Prema tumačenju jednog od utjecajnih *think tankova* javno financiranje kulture, kako je funkcioniralo u vrijeme države blagostanja, nosi dubinsku kontradikciju: dok se u drugim područjima državni resursi distribuiraju u smjeru od bogatih ka siromašnima, u kulturi (u užem smislu) distribucija ide u obratnom smjeru – iz poreza u kojemu sudjeluju svi novac se redistribuiru u potpore obrazovanima i bogatima. Područje kulture nesumnjivo je područje reprodukcije privilegija srednje i viših klasa, ali javno financiranje je jedini mehanizam koji ga može učiniti dostupnim za one isključene, jednako kao i javno dostupno obrazovanje, zdravstvo ili stanovanje.

U poglavljima koja slijede Hewisonova se osnovna teza o kontinuitetu, pa i intenzifikaciji, iste konzervativne politike na krilima *cool* Britanije provlači poput crvene niti, bilo da se radi o stasanju kreativnih industrija, participaciji, regionalnom razvoju i transformaciji Arts Councila, tržištu umjetninama, kazalištu ili o pojačanoj kontroli i vrednovanju proizvođača u kulturi. U nekim poglavljima autorovi su uvidi posebno britki i analitički potentni. Recimo, u šestom gdje obrađuje umjetničko tržište i posebno fenomen Young British Artists (čiji je najistaknutiji predstavnik Damien Hirst), ali ga ispravno stavlja u kontekst globaliziranog umjetničkog tržišta, a njega pak u globalnu cirkulaciju kapitala. Tako Hewison primjećuje kako je trgovanje umjetninama jedna od najslabije reguliranih komercijalnih aktivnosti u svijetu pa umjetničko djelo može poslužiti kao ultimativni primjer za ‘fiktivni financijski kapital’ - ono postaje pogodno za ulaganje, ali i pranje novca i izbjegavanje prevelike akumulacije. To donekle objašnjava i činjenicu kako trgovina umjetninama nije opala za vrijeme krize. Štoviše, 11 od 20 najskupljih umjetničkih djela ikad prodanih na aukcijama kupljeno je u razdoblju od 2008. do 2011.

No, vrhunac nas ipak čeka u zaključnom poglavlju, “Just the Few, Not the Many”, koje – kako i sam naslov sugerira – predstavlja antiklimaks u narativu o Kreativnoj Britaniji. Tu se konačno statistički, na tvrdim dokazima, pokazuje kako se rasplinjuje ideja o društvenoj transformaciji koju će izazvati kreativne industrije: od sudjelovanja u kulturnim programima do povećane društvene inkluzije općenito. Ankete i istraživanja koje je pokrenuo Arts Council pokazala su da u kulturi sudjeluje sitna manjina u društvu. No ključno je ovdje istaknuti kako *istraživanja* na koja se kulturna uprava poziva nisu sociološki motivirana. Uglavnom pokazujući jesu li ulaganja ispunila njihove ciljeve (cost-benefit princip), ona u konačnici služe više kao opravdanja mjera i poteza koje povlače, nešto kao njihovo demokratsko opravdanje. Kako bi dobio odgovore na pitanja koja ostaju otvorena, a koja se tiču sve tanje publike i njezine sve čišće kompozicije, Hewison se na tom mjestu okreće sjajnoj studiji *Culture, Class, Distinction*, istraživanju koje je proveo tim od šest sociologa na čelu s Tonyjem Bennetom. Testirajući Bourdieuove teze iz *Distinkcije*, autori ne dovode u pitanje onu središnju o kulturnom kapitalu, ali je znatno kompliciraju stavljajući je u promijenjene uvjete u suvremenom društvu i u igru vraćajući pojam klase: “Klasa ostaje središnji faktor u strukturiranju suvremene *kulturne klase* u Britaniji: klasa je važna.” Distinkcija, tvrdi Bennet i dr., više nije djelatna jer se više ne može utvrditi kako “radnička klasa ima svoju odvojenu kulturu”, dok dominantna kultura sad može biti posve otvorena kad nema gotovo nikakvu opoziciju. Zapravo, kažu autori, “odvajanje je bolji pojam od isključivanja”.

Tek iz ovakve analize koja ideju otvorenog društva razgoljuje kao onog koje u osnovi potiče niz zatvorenih kultura možemo krenuti u politiku kulture. Naime, Hewison, mada ne eksplicitno, u zaključku zaziva Williamsovu ideju “kulture kao zajedničkog dobra”. Utvrđuje kako, nakon pada Kreativne Britanije, javno financiranje i kulturnu infrastrukturu koja ostaje kao njegovo nasljeđe valja obraniti iz perspektive vrijednosti javnog dobra čiji je smisao i sam uništen neoliberalnim razbijanjem kolektivnog identiteta. Reartikulacija kulturne politike stoga mora ići u smjeru demokratizacije. Kultura tako, *ne samo kao način života, nego kao način organizacije života*, može postati resurs opće, a ne samo kulturne politike.

” ” ”